

บทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึง
สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ. 1893 – 2133

นางสาววันลีย์ กระจ่างวี

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
แขนงวิชาไทยคดีศึกษา สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา

พ.ศ. 2556

**The Role of “Khu Kheu Na” from The King Rama Thibodi I to
The King Maha Dhramma Raja's Reigns, 1350 – 1590**

Miss Wanlee Krachangwee

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for
the Degree of Master of Arts in Thai Studies
School of Liberal Arts
Sukhothai Thammathirat Open University
2013

หัวข้อวิทยานิพนธ์ บทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมัย
สมเด็จพระมหาธรรมราชา พ. ศ. 1893-2133

ชื่อและนามสกุล นางสาววันลิษฐ์ กระจ่างวี

แขนงวิชา ไทยคดีศึกษา

สาขาวิชา ศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

อาจารย์ที่ปรึกษา 1. รองศาสตราจารย์มัลลิกา มัสอูดี
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์

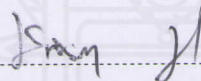
วิทยานิพนธ์นี้ ได้รับความเห็นชอบให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรระดับปริญญาโท เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม 2556

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

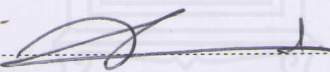
ประธานกรรมการ

(ศาสตราจารย์กิตติคุณ ดร. ปิยนาด บุณนาค)

กรรมการ

(รองศาสตราจารย์มัลลิกา มัสอูดี)

กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์)

ประธานกรรมการบัณฑิตศึกษา

(ศาสตราจารย์ ดร. สิริวรรณ ศรีพหล)

ค.ด

ชื่อวิทยานิพนธ์ บทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมัยสมเด็จพระ

พระมหาธรรมราชา พ.ศ. 1893 – 2133

ผู้วิจัย นางสาววันลิษฐ์ กระจ่างวี รหัสนักศึกษา 2521000782

ปริญญา ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ไทยคดีศึกษา)

อาจารย์ที่ปรึกษา (1) รองศาสตราจารย์มัลลิกา มัสอูดี (2) ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จุฬิศพงษ์ จุฬารัตน์
ปีการศึกษา 2556

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา(1) ความเป็นมาของคู่มือหน้าในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (2) บทบาทของคู่มือหน้าที่มีต่อยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยาและ (3) สาเหตุในการขุดขยายคู่มือหน้าในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา

วิธีการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ศึกษาเอกสารทางประวัติศาสตร์ เอกสารการขุดค้นทางโบราณคดี แผนที่โบราณและแผนที่ดาวเทียม โดยศึกษาบทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ. 1893 – 2133 การวิเคราะห์ข้อมูลเป็นการวิเคราะห์เชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า 1) “คู่มือหน้า” คือ คู่มือทางด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยา คู่มือหน้าขุดขึ้นภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) โดยขุดแยกจากแม่น้ำลพบุรีบริเวณหัวรอทางด้านทิศเหนือลงมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาตรงบริเวณป้อมเพชรทางด้านทิศใต้ ภายหลังจากการขุดคู่มือหน้าคู่นี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งในการดำเนินวิถีชีวิตของชาวกรุงศรีอยุธยา 2) คู่มือหน้ามีบทบาทในด้านยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยาทั้งด้านการคมนาคม ด้านสังคม ด้านเศรษฐกิจและด้านการสงครามอย่างชัดเจน 3) สาเหตุของการขุดคู่มือหน้า ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา เนื่องจากเกิดสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับพม่าตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับเขมรในรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา และคู่มือหน้าเป็นจุดอ่อนทางยุทธศาสตร์ในการป้องกันกองทัพข้าศึก ดังนั้นเมื่อเสร็จศึกพระยาละแวกสมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงโปรดฯ ให้สร้างวังใหม่หรือวังจันทน์เป็นที่ประทับขององค์อุปราชและขุดขยายคู่มือหน้าให้กว้าง 10 วา ลึก 3 วา จากนั้นโปรดฯ ให้ย้ายกำแพงเมืองและป้อมปราการไปให้ชิดริมคู่มือหน้า เพื่อเสริมสร้างศักยภาพของคู่มือหน้าในด้านยุทธศาสตร์ ทำให้กรุงศรีอยุธยามีความมั่นคงแข็งแรงและพร้อมรับมือข้าศึกที่จะยกเข้ามาประชิดกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา

คำสำคัญ คู่มือหน้า กรุงศรีอยุธยา ยุทธศาสตร์

Thesis title: The Role of “ Khu Kheu Na” from The King Rama Thibodi I to The King Maha Dhramma Raja's Reigns, 1350 – 1590

Researcher: Miss Wanlee Krachangwee; **ID:** 2521000782;

Degree: Master of Art (Thai Studies);

Thesis advisors: (1) Mullica Masoodi, Associate Professor;

(2) Dr. Julispong Chularatana, Assistant Professor; **Academic year:** 2013

Abstract

The objectives of this research were to study (1) the origin of the Khu Kheu Na in the reign of King Ramathibodi I; (2) the role of the Khu Kheu Na in the strategic defense of Ayutthaya; and (3) the reasons for expanding the Khu Kheu Na in the reign of King Dhammaraja.

This was a qualitative research based on examination of historical documents, archeological dig documents, historical maps and satellite maps to study the role of the Khu Kheu Na from the reign of King Ramathibodi I to the reign of King Dhammaraja in 1350 - 1590 (B.E. 1893 - 2133). Data were analyzed through descriptive analysis.

The results showed that: 1) The Khu Kheu Na is like a moat on the eastern side of the city of Ayutthaya. It was dug after the establishment of the city of Ayutthaya as the capitol of the Ayutthaya Kingdom by King Ramathibodi I. It forms a connection between the Lopburi River in the north (starting in the Hua Ro area of the city) down to the Chao Phraya River to the south of the city (in the Pompetch area). Once it was dug, the canal became a part of the way of life of the residents of Ayutthaya. 2) The Khu Kheu Na played a strategic role in Ayutthaya in terms of transportation, social strategy, economic strategy and military defense. 3) The reason for the expansion of the Khu Kheu Na under the reign of King Dhammaraja was that Ayutthaya was at war with Burma ever since the reign of King Maha Chakkraphat and also fought the Khmer empire under the reign of King Dhammaraja, and the Khu Kheu Na was found to be a weak point in the city's defense. When the Battle of Phraya Lawaek ended, King Dhammaraja thus ordered a new palace built for the viceroy (the Chan Palace) and ordered to have the Khu Kheu Na widened to 20 meters wide and deepened to 6 meters deep. He then ordered to have the city wall and fort moved to the edge of the Khu Kheu Na to make it a better strategic defense position. This gave the city of Ayutthaya a stronger line of defense to withstand enemy attacks in the future.

Keywords: Khu Khue Na, Ayutthaya, Strategies.

กิตติกรรมประกาศ

การทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยได้รับความอนุเคราะห์อย่างยิ่งจากบุคคลหลายฝ่ายที่ให้ความช่วยเหลือสนับสนุน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากรองศาสตราจารย์มัลลิกา มัสอูดี แขนงวิชาไทยคดีศึกษา สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่กรุณาให้คำแนะนำและติดตามการทำวิทยานิพนธ์อย่างใกล้ชิดมาตลอด ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในความกรุณาของท่านเป็นอย่างยิ่ง ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ กิตติคุณ ดร. ปิยนาด บุนนาค ซึ่งเป็นประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ขอขอบพระคุณ คณาจารย์สาขาวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราชทุกท่านที่ช่วยเหลือ แนะนำแนวทางการศึกษาให้ผู้วิจัยนำความรู้มาประกอบในการทำวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณเพื่อนร่วมรุ่นไทยคดีศึกษารุ่น 4 ทุกท่านที่เป็นกำลังใจซึ่งกันและกันด้วยดีมาโดยตลอด

ขอกราบขอบพระคุณบิดา มารดา และบูรพาจารย์ทุกท่าน รวมถึงบุคคลที่ผู้วิจัยรักทุกท่าน ที่ก่อให้เกิดปัญญาและความรู้แก่ผู้วิจัย ด้วยความรักและห่วงใยตลอดมา

วันลีย์ กระจ่างวิ

สิงหาคม 2556

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญภาพ	ฅ
บทที่ 1 บทนำ	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์	5
ขอบเขตของการวิจัย	5
ข้อจำกัดในการทำวิจัย	5
นิยามศัพท์เฉพาะ	6
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	6
เอกสารและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง	6
บทที่ 2 ความเป็นมาของคู่มือหน้าในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา	12
ความหมายและความเป็นมาของคู่มือหน้า	12
พัฒนาการผังเมืองอยุธยา	16
การขุดคู่มือหน้า	28
บทที่ 3 บทบาทของคู่มือหน้าที่มีต่อยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา	38
บทบาทของคู่มือหน้าในด้านการคมนาคม	38
บทบาทของคู่มือหน้าในด้านสังคม	46
บทบาทของคู่มือหน้าในด้านเศรษฐกิจ	54
บทบาทของคู่มือหน้าในด้านสงคราม	62
บทที่ 4 การเสริมศักยภาพของคู่มือหน้าภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ.2112	71
การสร้างวังหน้าบริเวณคู่มือหน้า	71
การขุดขยายคู่มือหน้า ขยายกำแพงเมืองและป้อมปราการ	74

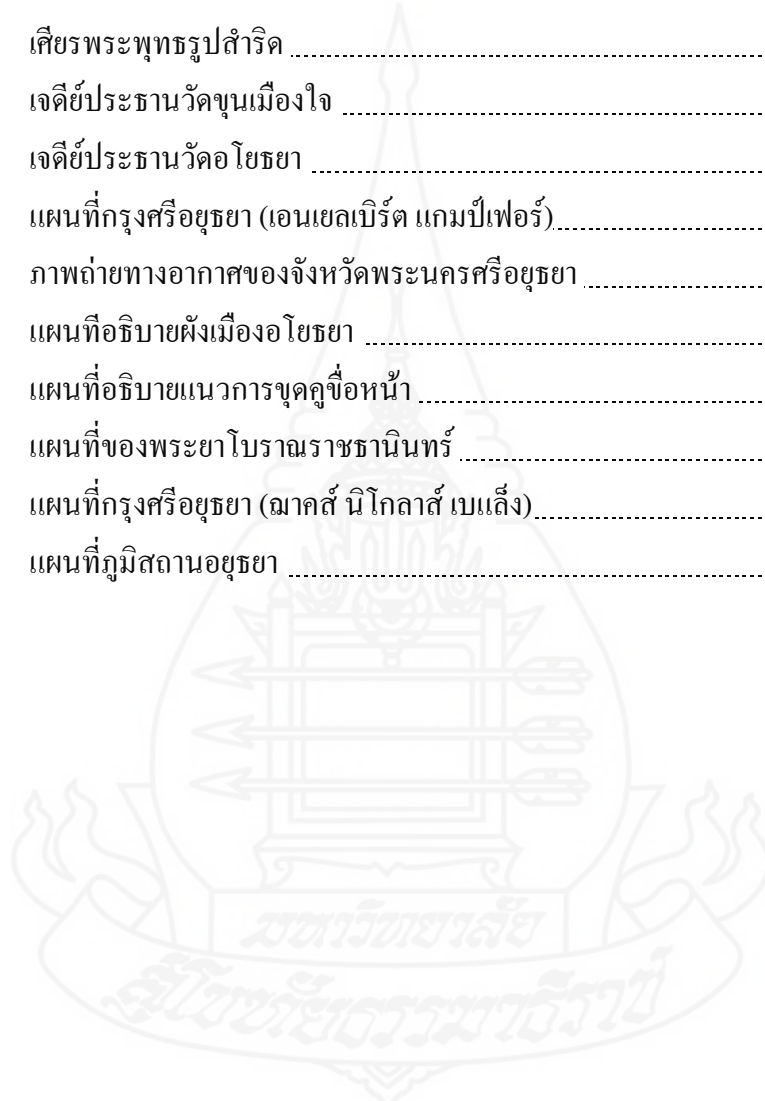
สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 5 สรุปลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	80
สรุปลการวิจัย	80
อภิปรายผล	86
ข้อเสนอแนะ	88
บรรณานุกรม	89
ประวัติผู้วิจัย	93

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 2.1 พระพุทธรูปไตรรัตน์นายก	19
ภาพที่ 2.2 แผนที่อโยธยา	22
ภาพที่ 2.3 เศียรพระพุทธรูปสำริด	23
ภาพที่ 2.4 เจดีย์ประธานวัดขุนเมืองใจ	24
ภาพที่ 2.5 เจดีย์ประธานวัดอโยธยา	24
ภาพที่ 2.6 แผนที่กรุงศรีอยุธยา (แอนเนลเบิร์ต แกมปีเฟอร์).....	25
ภาพที่ 2.7 ภาพถ่ายทางอากาศของจังหวัดพระนครศรีอยุธยา	26
ภาพที่ 2.8 แผนที่อธิบายผังเมืองอโยธยา	30
ภาพที่ 2.9 แผนที่อธิบายแนวการขุดคูขื่อหน้า	31
ภาพที่ 3.1 แผนที่ของพระยาโบราณราชธานินทร์	40
ภาพที่ 3.2 แผนที่กรุงศรีอยุธยา (ฌาคส์ นิโกลาส์ เบแล็ง).....	40
ภาพที่ 3.3 แผนที่ภูมิสถานอยุธยา	45

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

กรุงศรีอยุธยาได้รับการยกย่องว่ามีองค์ประกอบที่สมบูรณ์ทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม รวมทั้งลักษณะกายภาพของกรุงศรีอยุธยาที่ตั้งอยู่ในบริเวณชุมทางแม่น้ำสามสาย คือ แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำป่าสักที่ไหลมาบรรจบกันลงทางทิศใต้ ออกอ่าวไทย ทำให้เรือสินค้าสามารถแล่นจากปากอ่าวเข้ามาทอดสมอได้ถึงบริเวณเกาะเมือง ด้วยเหตุนี้กรุงศรีอยุธยาจึงตั้งอยู่ในทำเลที่เป็นเมืองท่าสำคัญที่ใช้ติดต่อค้าขายจนกลายเป็นศูนย์กลาง การค้านานาชาติ รวมทั้งมีความสะดวกสบายในการคมนาคมทั้งภายในประเทศและกับภายนอก ประเทศ

ก่อนการสถาปนารุงศรีอยุธยา บริเวณทางด้านตะวันออกของตัวเมืองเคยเป็นที่ตั้งเมืองเก่าที่เรียกชื่อว่า อโยธยา ดังปรากฏข้อมูลในเรื่อง ดำนันทกรุงเก่า ตอนที่ 2 ภูมิสถานพระนคร “กรุงศรีอยุธยา” ของพระยาโบราณราชธานินทร์¹ ได้บรรยายไว้ว่า

“กรุงศรีอยุธยา²นั้น ตั้งอยู่ข้างฟากตะวันออกของกรุงเทพทวารวดีคงจะอยู่ทางสะเตชันรถไฟกรุงเก่า ออกไปในแถวที่วัดสมณโกษ วัดกุฎีดาว และวัดศรีอโยธยา ซึ่งต่อมาภายหลังเรียกว่าวัดเดิม เมืองหงหันหน้าไปทางตะวันออกลงแม่น้ำหันตรา แต่กำแพงป้อมปราการเห็นจะไม่ใช้ก่อด้วยอิฐ คงเป็นเชิงเทินดิน เมื่อเมืองร้างแล้วก็มีคนถากถางเกลี่ยทำเป็นที่ไร่นา และทิ้งปราสาทราชฐานก็ คงเป็นเครื่องไม้ จึงมิได้มีสิ่งใดเหลือ”

(พระยาโบราณราชธานินทร์ 2541:23)

ซากเมืองดังกล่าวยังเหลือร่องรอยให้เห็นจากแนวคูน้ำคันดินและบรรดาศาสนสถาน ซึ่งเป็นหลักฐานทางด้าน โบราณคดีที่สามารถวิเคราะห์รูปแบบและเทคนิคการก่อสร้างที่เก่าแก่ก่อน การสถาปนารุงศรีอยุธยา ดังเช่น เจดีย์ประธาน วัดอโยธยาหรือวัดเดิมซึ่ง “เป็นเจดีย์ที่มีวิวัฒนาการ สืบช่วงมาจากเจดีย์อโยธยารุ่นแรก” (น. ณ ปากน้ำ 2541: 141)

¹ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา

² กรุงศรีอยุธยาที่ปรากฏในข้อความสันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงเมืองอโยธยา

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ เกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปปูนปั้นขนาดใหญ่ศิลปะอู่ทอง ภายในวิหารหลวงวัดพนัญเชิง ไว้ว่า “จุลศักราช 686 ชวดศก แรกสถาปนาพระพุทธเจ้า เจ้าพนางเชิง” (หอสมุดวชิรญาณ 2451:1) ซึ่งเป็นประจักษ์พยานว่าพื้นที่บริเวณนี้มีความเจริญรุ่งเรืองมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา การย้ายจากเมืองอโยธยามาสร้างกรุงศรีอยุธยา จึงเป็นประเด็นสำคัญในด้านยุทธศาสตร์³ และความเหมาะสมในตำแหน่งที่ตั้งของเมือง

การอพยพไพร่พลมาสร้างที่ประทับชั่วคราว ณ เวียงเล็กของพระเจ้าอู่ทองเป็นการพำนักชั่วคราวเนื่องจากพื้นที่บริเวณดังกล่าวเป็นที่ราบลุ่มและมีแม่น้ำไหลผ่านเพียงด้านเดียว ทำให้การคมนาคมเป็นไปได้ด้วยความยากลำบาก พระเจ้าอู่ทองจึงทรงเลือกทำเลการสร้างเมืองใหม่บริเวณหนองโสน นักวิชาการสันนิษฐานว่าพื้นที่บริเวณนี้เป็นส่วนหนึ่งของเมืองอโยธยามาแต่เดิม

ทำเลที่ตั้งเมืองใหม่ที่พระเจ้าอู่ทองทรงเลือกนอกจากเป็นพื้นที่ดอนแล้ว ยังเป็นพื้นที่เดิมของเมืองอโยธยามีลักษณะเป็นแหลมยื่น โดยแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำเจ้าพระยาไหลโอบทางด้านทิศเหนือ ทิศตะวันตกและทิศใต้ ทำหน้าที่เป็นปราการทางธรรมชาติและเส้นทางคมนาคมในเวลาเดียวกัน ส่วนแม่น้ำป่าสักไหลผ่านด้านทิศตะวันออก เรียกว่า คลองหันตรา ไหลมาลงบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้บริเวณปากน้ำแม่เบี้ย “ครั้นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงสร้างพระนครศรีอยุธยา ได้ขุดคูเมืองทางด้านทิศตะวันออก เลยทำให้กรุงศรีอยุธยาแยกจากบริเวณเมืองอโยธยาและกลายเป็นเกาะไป” (ศรีศักร วัลลิโภดม 2524: 35)

จากข้อมูลที่น่าเสนอดังกล่าวทำให้ทราบที่ตั้งของเมืองอโยธยาที่มีการพัฒนาหรือการย้ายมาสร้างเมืองใหม่ที่กรุงศรีอยุธยา แต่เนื่องจากข้อมูลดังกล่าวครอบคลุมเนื้อหาในหลายด้าน งานวิจัยนี้จึงพยายามศึกษาเฉพาะพื้นที่ทางตะวันออกของเมืองอยุธยา โดยเฉพาะบริเวณคูชื่อน้ำสาเหตุในการขุดคูชื่อน้ำทางด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยา ของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) เกิดจากประเด็นทางด้านยุทธศาสตร์ต่อไปนี้

1. การเมืองการปกครอง การขุดคูชื่อน้ำเป็นการขุดเพื่อแยกพื้นที่เมืองเก่าและเมืองใหม่ออกจากกัน รวมทั้งยังเป็นการกำหนดขอบเขตผังเมืองโดยใช้ลำน้ำเป็นปราการทางธรรมชาติ แต่การที่คูชื่อน้ำไม่ใช่คูเมืองทางธรรมชาติจึงกลายเป็นจุดอ่อนทางยุทธศาสตร์ ที่ข้าศึกใช้เป็นเส้นทางเข้าตีกรุงศรีอยุธยาจนเป็นเหตุให้เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2112 จากจุดอ่อนดังกล่าวทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้น จึงโปรดให้สร้างวังจันทร์

³ ยุทธศาสตร์ ว.(วิเศษณ์) ที่มีความสำคัญทางการเมือง เศรษฐกิจ จิตวิทยา และกำลังรบทางทหาร ทั้งในยามสงบและยามสงคราม เช่น จุดยุทธศาสตร์

หรือวังหน้าขึ้นบริเวณใต้ทำนบรอ เพื่อเป็นที่ประทับของอุปราชและโปรดให้ขุดขยายคู่อ่อน้ำให้กว้างขึ้นกว่าเดิมรวมทั้งย้ายกำแพงเมืองไปให้ชิดริมคู่อ่อน้ำ เพื่อสร้างความเข้มแข็งทางด้านยุทธศาสตร์ของอยุธยา

2. การป้องกันโรคระบาดที่เกิดขึ้น นักวิชาการหลายท่านศึกษาสาเหตุการย้ายเมืองจากอยุธยามายังกรุงศรีอยุธยา โดยอ้างถึงการเกิดอหิวาตกโรคหรือโรคห่า ดังนั้นหลักฐานเมื่อแรกสถาปนากรุงศรีอยุธยาในสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงโปรดให้ขุดศพเจ้าแก้วเจ้าไทที่สิ้นพระชนม์จากการเป็นอหิวาตกโรคขึ้นมาถวายพระเพลิง ดังปรากฏหลักฐานพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ที่เขียนไว้ว่า “ศักราช ๘๒๕ ปีเถาะเบญจศก (พ.ศ.๑๕๐๖) ทรงพระกรุณา ตรัสว่า เจ้าแก้วไทยออกอหิวาตกโรคตาย ให้ขุดขึ้นเผาเสียที่ปลงศพนั้น ให้สถาปนาเจดีย์วิหารเป็นพระอารามแล้ว ให้นำมาชื่อวัดป่าแก้ว” (กรมศิลปากร 2479 : 3)

จากประเด็นดังกล่าวมานี้ทำให้ทราบว่าพื้นที่เมืองเก่าเป็นพื้นที่ที่ประสบปัญหาภัยภิบัติจากโรคอหิวาตกโรค ดังนั้นการขุดคู่อ่อน้ำหรือคูเมืองทางด้านทิศตะวันออกเชื่อมระหว่างแม่น้ำลพบุรีทางทิศเหนือกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ จึงอาจเป็นการป้องกันการแพร่กระจายโรคระบาดจากพื้นที่เมืองอยุธยาเดิมมาสู่กรุงศรีอยุธยาเมืองใหม่

3. การคมนาคม โดยขุดเพื่อเป็นเส้นทางลัดในการคมนาคม เมื่อวิเคราะห์การสืบค้นทางด้านโบราณคดีของพระยาโบราณราชธานินทร์ที่ปรากฏในประชุมพงสาวดารภาคที่ 63 ทำให้ทราบพื้นที่ตั้งของเมืองอยุธยาและโบราณสถานในเขตอยุธยาที่หันหน้าลงคลองหันตราทางด้านทิศตะวันออกหรือด้านแม่น้ำป่าสักสายเดิม หากพิจารณาเส้นทางของแม่น้ำป่าสักที่ไหลเข้าเขตอยุธยามาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้ของวัดพนัญเชิงในสมัยกรุงศรีอยุธยา แม่น้ำป่าสักจะไหลผ่านอำเภอท่าเรือ บ้านอรุณญิก บ้านไผ่หนอง บ้านคันโพธิ์ บ้านท่าช้าง บ้านแม่ลา บ้านบางพระครู เข้าอำเภอนครหลวงผ่านบ้านคลองสะแก บ้านเจ้าพระยา บ้านคลองอ้อมและไหลอ้อมด้านเหนือของวัดใหม่ โสมนรินทร์ไปทางบ้านเกาะ บ้านไผ่ ผ่านวัดตองปุ เข้าคลองหันตราผ่านบ้านสาคร บ้านหันตรา บ้านขนมตาลและไหลออกบ้านคลองสวนพลูเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาใต้วัดพนัญเชิง ซึ่งเส้นทางนี้เป็นเส้นทางที่คดเคี้ยวและสร้างความยากลำบากในการคมนาคม การขุดคู่อ่อน้ำจึงเป็นการขุดเพื่อใช้เป็นเส้นทางลัดในการคมนาคม โดยเริ่มขุดคู่อ่อน้ำตั้งแต่บริเวณทำนบรอซึ่งเป็นจุดบรรจบของแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำป่าสัก ขุดเป็นเส้นตรงลงทางด้านทิศใต้บรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาตรงบริเวณน้ำวนบางกะจะ

ภายหลังการขุดคู่อ่อน้ำในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) คู่อ่อน้ำจึงมีบทบาทที่สำคัญกับกรุงศรีอยุธยาในหลายๆ ด้าน คือ

1. เป็นเส้นทางลัดในการคมนาคมจากทิศเหนือสู่ทิศใต้ เชื่อมต่อเส้นทางคมนาคมภายในเมืองและภายนอกเกาะเมือง และเชื่อมต่อกับแม่น้ำสายหลักทางด้านทิศเหนือ คือ แม่น้ำลพบุรีและทางด้านทิศใต้ คือ แม่น้ำเจ้าพระยา การเชื่อมต่อดังกล่าวสร้างความสะดวกสบายในการเดินเรือ

2. เป็นแรงจูงใจให้ผู้คนทั้งชาวสยามและชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวจีนที่เข้ามาอยู่อาศัยและตั้งชุมชนในบริเวณคู่มือหน้า ซึ่งหากพิจารณาแล้วคนจีนกลุ่มนี้เข้ามาประกอบอาชีพและตั้งถิ่นฐานก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏในเรื่องตำนานเจ้าชายสายน้ำผึ้งกับพระนางสร้อยดอกหมาก ซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีน

3. เป็นพื้นที่การค้าที่สำคัญ เนื่องจากกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นพื้นที่ที่อยู่ใกล้ปากอ่าวเรือสินค้าสามารถเข้าออกและเป็นจุดพักเรือได้ ดังนั้นจึงทำให้มีการแลกเปลี่ยนสินค้ากับภายในและกับภายนอกจนเปลี่ยนสถานะเป็นเมืองท่าที่สำคัญ จนถูกเรียกขานกันว่า “เวนิสตะวันออก” ดังปรากฏในเอกสารของเฟร์นันด์ มังเดซ ปินโต (Fernand - Mendez Pinto) นักเดินทางชาวโปรตุเกส ที่เข้ามายังกรุงศรีอยุธยาในช่วง พ.ศ.2083 การค้าขายมีการกระจายตัวโดยรอบและในบริเวณคู่มือหน้าเองก็เป็นบริเวณที่มีย่านการค้าเกิดขึ้น จำหน่ายทั้งสินค้าภายในและสินค้าต่างประเทศ โดยเฉพาะย่านป่าช้าวารที่เป็นแหล่งซื้อขายข้าว ซึ่งเป็นสินค้าส่งออกลำดับต้นๆ ของกรุงศรีอยุธยา คู่มือหน้าจึงนับว่าเป็นย่านเศรษฐกิจที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา

4. เป็นจุดอ่อนด้านการสงคราม การใช้แม่น้ำเป็นปราการทางธรรมชาติในการป้องกันพระนคร นับเป็นความชาญฉลาดและเหมาะสมในการรับศึกสงครามของคนในสมัยโบราณ แต่การที่คู่มือหน้าเป็นคลองที่ขุดขึ้นและไม่กว้างมากนักจึงกลายเป็นจุดด้อยที่ข้าศึก (พม่า) ใช้เป็นจุดเข้าตีกรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ.2112 ที่บริเวณวัดเกาะแก้ว

จากประเด็นยุทธศาสตร์ที่กล่าวมานับว่าเป็นประเด็นที่สำคัญยิ่งที่ทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงตระหนักถึงการป้องกันภัยจากข้าศึก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำการขุดขยายคู่มือหน้าดังปรากฏใจความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ไว้ว่า

“ลุศักราช 932 ปีมะเมียโทศก สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์เจ้าหลวง ตรัสให้เหลืออกกำแพงรอบพระนครลงไปตั้งเชิงริมแม่น้ำแล้ว ให้ขุดแต่งป้อมห้วยรบชายเขื่อนรอบพระนครแล้ว ให้ขุดคูในด้านชื่อพระนครเบื้องบูรพทิศนั้นให้กว้างกว่าคูเก่า แล้วให้ขุดแต่งการที่จะป้องกันราชศัตรูนั้นเป็นมั่นคง” (อ้างแล้ว 2479 : 119)

แม้จะมีการขุดขยายคู่มือหน้าให้กว้างและลึกกว่าเดิม แต่คูแห่งนี้ก็ยังคงเป็นจุดอ่อนในประเด็นยุทธศาสตร์ ดังนั้นภายหลังจากการขุดคู่มือหน้าสมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงโปรดฯ ให้ย้าย

กำแพงเมืองและป้อมปราการออกไปให้ชิดริมน้ำ เพื่อให้พื้นที่บริเวณด้านทิศตะวันออกของตัวเมือง บริเวณคูชื่อน้ำมีความมั่นคงมากขึ้น

แม้ว่าคูชื่อน้ำจะเป็นเพียงคูเมืองที่ขุดขึ้นใช้เป็นยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา แต่คูชื่อน้ำก็เต็มไปด้วยร่องรอยทางด้านประวัติศาสตร์ที่เชื่อมโยงกับการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่มีบทบาทในด้านต่างๆ ต่อชีวิตผู้คนสมัยอยุธยา แม้งานวิจัยฉบับนี้จะศึกษาบทบาทของคูชื่อน้ำในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ.1893-2133 แต่ความเป็นคูชื่อน้ำก็ได้ลดบทบาทลงเลยหากแต่จะเพิ่มความสำคัญมากยิ่งขึ้นที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานและกิจกรรมของคนในสมัยกรุงศรีอยุธยาอย่างต่อเนื่อง จนแม้ในปัจจุบันคูน้ำเส้นนี้จะเปลี่ยนสถานะจากคูเมืองกลายเป็นแม่น้ำป่าสักไปแล้วก็ตาม

งานวิจัยนี้มุ่งเน้นการวิเคราะห์ข้อมูลจากการรวบรวมเอกสารพระราชพงศาวดาร ประชุมพงศาวดาร เอกสารงานวิจัยหรือวิทยานิพนธ์ แผนที่โบราณและแผนที่ทางดาวเทียมมาประกอบการศึกษา เพื่อให้เห็นบทบาทของคูชื่อน้ำในสมัยกรุงศรีอยุธยา

2. วัตถุประสงค์การวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษาความเป็นมาของคูชื่อน้ำในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1
- 2.2 เพื่อศึกษาบทบาทของคูชื่อน้ำที่มีต่อยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา
- 2.3 เพื่อศึกษาสาเหตุในการขุดขยายคูชื่อน้ำในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา

3. สมมติฐานการวิจัย

-

4. ขอบเขตของการวิจัย

ระยะเวลาของการวิจัยเรื่องนี้ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ย้ายจากเมืองอโยธยามาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ในช่วง พ.ศ.2133

5. ข้อยกเว้นในการวิจัย

เนื่องจากเอกสารชั้นต้น หรือเอกสารในสมัยอยุธยาตอนต้นเป็นเอกสารที่หายาก อีกทั้ง

มีผู้ศึกษาไม่มากนักข้อมูลอ้างอิงจึงมีไม่มาก จำเป็นต้องหาข้อมูลทางด้านโบราณคดี แผนที่ทางภูมิศาสตร์และแผนที่ในสมัยอยุธยาตอนปลายมาเปรียบเทียบ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องและสามารถพิสูจน์ได้

6. นิยามศัพท์เฉพาะ

6.1 **คู่มือหน้า** คือ ชื่อคู่มือโบราณทางด้านทิศตะวันออกในสมัยกรุงศรีอยุธยาคู่มือเมืองแห่งนี้ขุดแยกจากแม่น้ำลพบุรีที่ตำบลหัวรอหน้าป้อมมหาไชย ไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลบางกะจะหน้าป้อมเพชร ปัจจุบันคู่มือหน้าได้เปลี่ยนสถานะจากคู่มืออยุธยากลายเป็นแม่น้ำป่าสัก เนื่องจากการเปลี่ยนทิศทางการไหลของแม่น้ำป่าสักจากเดิมไหลเข้าคลองหันตรา (แม่น้ำป่าสักเก่า) มาออกบริเวณปากน้ำแม่เปี้ยทางใต้ของวัดพนัญเชิงบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา ภายหลังการขยายคู่มือหน้าแม่น้ำป่าสักไหลลงคู่มือหน้าโดยตรง ทำให้คู่มือเมืองเส้นนี้ขยายกว้างขึ้นกลายเป็นแม่น้ำป่าสักสายหลักแทนแม่น้ำป่าสักสายเก่าที่ตื้นเขินกลายเป็นคลองเส้นเล็กๆในปัจจุบัน

6.2 **กรุงศรีอยุธยา** คือ ราชอาณาจักรของประวัติศาสตร์ไทยเริ่มตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ.1893 จนถูกพม่าทำลายอาณาจักรได้ใน พ.ศ.2310 รวมอายุเวลา 417 ปี

6.3 **อโยธยา** คือ เมืองที่มีมาก่อนการตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ใน พ.ศ.1893 ปัจจุบันตั้งอยู่บริเวณฝั่งทิศตะวันออกนอกเกาะเมืองอยุธยา

7. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 7.1 ทำให้ทราบความเป็นมาของคู่มือหน้าในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1
- 7.2 ทำให้ทราบบทบาทของคู่มือหน้าที่มีต่อชีวิตผู้คนในกรุงศรีอยุธยา
- 7.3 ทำให้ทราบสาเหตุในการขุดขยายคู่มือหน้าในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา
- 7.4 เพื่อเป็นแนวทางให้ผู้สนใจนำข้อมูลไปประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยาในแง่มุมอื่นๆ ต่อไป

8. เอกสารและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาบทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ. 1893-2133 ได้แก่

8.1 วิทยานิพนธ์

8.1.1 วิทยานิพนธ์ ระดับมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.2528 ของ อนุชาติ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา เรื่อง การศึกษาด้านภูมิศาสตร์ โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา

การศึกษาด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา เป็นการวิเคราะห์และแปลความหมายด้านภูมิศาสตร์โบราณคดีจากแผนที่โบราณสมัยอยุธยา ซึ่งผลการวิจัยได้จำแนกประเภทของแผนที่สมัยอยุธยาออกเป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มแผนที่แสดงภูมิภาคของเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กลุ่มแผนที่แสดงเส้นทางคมนาคมภายในประเทศและเส้นทางคมนาคมระหว่างประเทศ และกลุ่มแผนที่การวางผังเมืองและการใช้ที่ดินในเขตเมือง

8.1.2 วิทยานิพนธ์ ระดับมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2542 ของ วรพร ภู่งศ์พันธุ์ เรื่อง ความเป็นสังคมนานาชาติของพระนครศรีอยุธยา ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึง ค.ศ. 1767

เป็นการศึกษาสังคมนานาชาติบางประการที่ปรากฏในพระนครศรีอยุธยา เมืองหลวงของราชอาณาจักร โดยพยายามชี้ให้เห็นว่าการที่พระนครศรีอยุธยาทำหน้าที่เมืองท่าที่เป็นศูนย์กลางการรวบรวมและกระจายสินค้าจากดินแดนต่างๆ ทั้งตอนในภาคพื้นทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และจากโพ้นทะเล เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการดึงดูดชาวต่างชาติให้เข้ามาค้าขายและตั้งถิ่นฐานในพระนครศรีอยุธยา ผลจากการเข้ามาค้าขายและตั้งถิ่นฐานของชาวต่างชาติได้สะท้อนภาพความเป็นนานาชาติของพระนครศรีอยุธยาออกมาให้เห็นในลักษณะ 2 ประการ คือ ประการแรก การสามารถดำรงชีวิตตามธรรมเนียมประเพณีอันใกล้ชิดกับวัฒนธรรมเดิมของชาวต่างชาติ ประการที่สองเป็นผลสืบเนื่องมาจากประการแรก กล่าวคือผลที่ผู้คนในพระนครศรีอยุธยาได้รับอันเนื่องมาจากการได้พบปะเรียนรู้ยอมรับสนิยมและวัฒนธรรมของชาวต่างชาติ

8.1.3 วิทยานิพนธ์ ระดับมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. 2535 ของ บังอร พันปี เรื่อง ความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างต่ออาณาจักรอยุธยา

เป็นการศึกษาถึงความสำคัญของแม่น้ำลำคลองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างอาณาจักรอยุธยา ซึ่งเป็นการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ในเชิงภูมิศาสตร์ ผลจากการวิเคราะห์ทำให้ทราบว่าแม่น้ำลำคลองที่สำคัญในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ทำหน้าที่เปรียบเสมือนการเชื่อมติดต่อระหว่างราชธานีกับหัวเมืองต่างๆ อีกทั้งยังมีความสำคัญในด้านช่วยป้องกันอาณาจักร

อยุธยาและเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยสนับสนุนการปกครองแบบรวมศูนย์ (Centralization) โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นสมมุติเทวราช ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของการปกครองแบบอยุธยา นอกจากนี้แม่น้ำลำคลองยังมีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจของอาณาจักรอยุธยา เพราะอาณาจักรอยุธยาแหล่งเพาะปลูกและเป็นเมืองท่าสำคัญที่เป็นศูนย์กลางการค้าแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21-24 ทั้งนี้เนื่องจากอยุธยามีลำน้ำที่มีเครือข่ายสามารถเดินทางติดต่อกับหัวเมืองภายในอาณาจักรและหัวเมืองชายทะเล จนขยายออกไปติดต่อกับนานาชาติทั้งในเอเชียและยุโรป นอกจากนี้ระบบลำน้ำยังทำให้คนในสมัยนั้นมีชีวิตผูกพันกับน้ำ ดังจะเห็นได้จากที่ตั้งและการสร้างบ้านเรือน อาหาร ตลอดจนศิลปะการเล่นประกอบงานรื่นเริงต่างๆ ขณะเดียวกันระบบน้ำยังเป็นตัวชักนำให้เกิดการติดต่อกับคนต่างชาติซึ่งมีผลให้วัฒนธรรมจากภายนอกหลั่งเข้ามาในสังคมอยุธยา ดังเช่น ความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา ซึ่งได้ผสมผสานไปกับวัฒนธรรมเดิมของอยุธยา ดังจะเห็นได้จากงานพระราชพิธี ประเพณีชาวบ้าน ทำให้อยุธยากลายเป็นเมืองนานาชาติที่มีชื่อเสียง

8.1.4 วิทยานิพนธ์ ระดับมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2545 ของ นพดล ปาละประเสริฐ เรื่อง การเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาดอนล่างจากสมัยเมืองสุโขทัยราชอาณาจักร : การศึกษาพัฒนาการของวังอยุธยาและต้นกรุงเทพฯ

เป็นการศึกษาบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาก่อนที่จะวิวัฒนาการมาเป็นรัฐอาณาจักร มีการรวมกลุ่มเมืองในระดับแคว้นปกครองแยกเป็นอิสระในลักษณะเมืองคู่ ได้แก่ สุพรรณภูมิ-แพทศรียราชากับละโว้-อโยธยา ช่วงเวลานี้ศูนย์กลางการปกครองแคว้นมีลักษณะเป็นวังในเวียง โดยวังเป็นที่ประทับและสถานที่ทำการปกครองแคว้นขนาดเล็ก ตั้งอยู่ภายในเวียง อย่างเช่น เวียงเหล็กของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ต่อมาเมื่อสมเด็จพระนครินทราชาธิราชทรงรวมกลุ่มเมืองคู่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาดอนล่างทั้งสองเข้าด้วยกันเกิดเป็นเอกภพ และตามมาด้วยการปฏิรูปการปกครอง และจัดเมืองลูกหลวงให้อยู่ในระบบราชการด้วยการแต่งตั้งพระราชโอรสในตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้าและพระมหาอุปราช กับส่งเจ้านายขึ้นไปปกครองเมือง โดยเฉพาะเมืองพิษณุโลก อยุธยาจึงมีสภาพเป็นเมืองราชธานีหรือกรุงอันเป็นศูนย์กลางอำนาจปกครองที่มีเมืองต่างๆ อยู่ในอำนาจ วังอันเป็นที่ประทับและว่าราชการของพระมหากษัตริย์จึงเป็นศูนย์กลางการปกครองมีลักษณะเป็นวังในกรุงหรือนครขนาดใหญ่ แบ่งออกเป็นพระราชฐานชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นใน และมีวัดพระศรีสรรเพชญ์อยู่ในเขตพระราชฐาน เมื่อตกถึงรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราชพระองค์ที่ทรงยกเลิกระบบเมืองลูกหลวงแต่มาสำเร็จเด็ดขาดลงในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรดังเห็นได้จากในรัชกาลนี้ได้มีการส่งขุนนางขึ้นมาปกครองและพร้อมกันไปก็หยุดการส่งเจ้านายขึ้นไปปกครองหัวเมืองแต่ให้ประทับอยู่ในพระนคร จึงเกิดวังหน้าวังหลังขึ้นในราชธานีโดยเฉพาะวังหน้าเจ้านายที่

ประทับจะตั้งตำแหน่งพระมหาอุปราชนับแต่สมเด็จพระนเรศวรเป็นอย่างซ้ำที่ระบบราชการ ส่วนกลางมีขนาดใหญ่โตมากขึ้นจากการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ส่งผลให้ขุนนางเข้ามามีบทบาททางการเมืองสูง ทั้งเป็นฐานอำนาจให้การสนับสนุน เจ้าราชินิกุลบางพระองค์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ได้ จนในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระองค์ต้องเสริมสร้างพระราชวัง ด้วยการสร้างพระมหาปราสาทและขยายกำแพงวังออกไปเพื่อป้องกันการใช้กำลังแย่งชิงอำนาจ และเล็งประทับอยู่ในกรุงศรีอยุธยาราชธานี สมเด็จพระนารายณ์ทรงสืบทอดนโยบายรักษาความปลอดภัยนั้น โดย โปรดฯ ให้สร้างวังที่เมืองลพบุรีเหมือนวังหลวงที่อยุธยาไว้ใช้เป็นที่หลบหลีกภัย และฐานอำนาจของพระองค์พร้อมกันไป และในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชาทรงปรับใช้พระราชฐานชั้นในของวังหลวงด้านหลังและกลับให้เป็นด้านหน้าเพื่อป้องกันการโจมตี และยกวังหน้าขึ้นเป็นกรมขนาดใหญ่คือเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และวังหลังเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เพื่อเป็นฐานอำนาจทางการเมืองในราชธานี โดยเฉพาะพระมหาอุปราชที่กำกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีพระราชอิสริยยศ และมีวังใหญ่โตคล้ายวังหลวง จนเป็นเหตุให้วังหน้าสามารถทำทลายพระราชอำนาจได้ สมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงทรงตั้งพระราชโอรสทรงกรมขนาดเล็ก และให้มีวังขนาดเล็กแทนการแต่งตั้งพระมหาอุปราชเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาการแย่งชิงอำนาจ จนปลายรัชกาลจึงทรงตั้งกรมขุนพรพินิตเป็นพระมหาอุปราช และขึ้นครองราชย์เป็นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ หลังจากนั้นก็ไม่มีแต่งตั้งพระมหาอุปราชอีกเลย จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งวังหน้าวังหลัง และกรมเจ้านายขนาดเล็ก เพื่อทรงใช้เป็นกำลังพลในราชการสงครามมากกว่าเป็นฐานพระราชอำนาจ

8.2 งานวิจัย

งานวิจัยคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2545 ของ ชิบตี บัวคำศรี เรื่อง แผนที่และคำอธิบายสถานที่ในแผนที่กรุงศรีอยุธยากับหัวเมืองใกล้เคียง: แสดงเฉพาะตำบลอันเนื่องด้วยการสงครามและกบฏตามที่มาในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

เป็นงานวิจัยที่ไม่ได้มุ่งหาคำอธิบายในประเด็นทางประวัติศาสตร์ชุดใดชุดหนึ่งเป็นสำคัญ หากแต่เป็นความพยายามที่จะสร้างเครื่องมือสำหรับนักเรียนประวัติศาสตร์ และผู้สนใจ โดยทั่วไป ให้สามารถทำความเข้าใจเรื่องสงคราม และกบฏ ตามที่ระบุไว้ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้ตามสมควร ซึ่งสถานที่ที่ยกขึ้นมาอรรถอธิบายมีทั้งสิ้น 309 ชื่อและแผนที่ 2 ระวัง โดยมีการขยายความเพื่อให้เกิดความเข้าใจลักษณะสภาพภูมิศาสตร์ไว้ในภาคผนวก โดยเฉพาะภาคผนวกที่ 3 คลองสายต่างๆ ในเกาะพระนคร และภาคผนวกที่ 5 สอบเรื่องลำน้ำสายต่างๆ

8.3 หนังสือ

8.3.1 อุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา กรมศิลปากร.2545 เรื่อง คลอง และทำเรือจ้างสมัยโบราณกรุงศรีอยุธยา

เป็นการศึกษาระบบคูคลองที่เป็น โครงสร้างพื้นฐานของการวางผังเมือง พระนครศรีอยุธยา ซึ่งภายในเกาะเมืองมีลำคลองหลายสายที่ถูกขุดขึ้นเพื่อการระบายน้ำและการ ชักน้ำจากแม่น้ำเข้ามาใช้ประโยชน์ภายในเกาะเมือง โดยมีการขุดเป็น 2 ลักษณะ คือ ขุดคลองขนาน ไปกับคูขื่อหน้า (ตามแนวทิศเหนือ-ใต้) โดยปากคลองทั้ง 2 ด้านบรรจบกับแม่น้ำ ซึ่งการขุดคลอง ในลักษณะดังกล่าวจะทำให้มีระบบการหมุนเวียนของการระบายน้ำที่สะดวก ทำให้ไม่มีน้ำเน่าขัง และไม่ตื้นเขินได้ง่ายและการขุดคลองตั้งฉากกับคลองที่ขนานไปกับคูขื่อหน้า (ตามแนวตะวันออก- ตะวันตก) การขุดคลองในลักษณะนี้แม้จะมีระบบการระบายน้ำไม่สะดวก คลองจึงมักตื้นเขินได้ง่าย

ในบริเวณปากคลองเหล่านี้ได้พบหลักฐานว่ามีการทำท่อบก้นน้ำ เรียกว่า “ประตูน้ำ” สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในการกักเก็บน้ำเพื่อการอุปโภคภายในเมือง ในฤดูแล้ง และป้องกันไม่ให้ข้าศึกเข้าโจมตีพระนคร และด้วยเหตุที่กรุงศรีอยุธยามีแม่น้ำล้อมรอบ กรุงทั้ง 4 ด้านการเดินทางไปมาระหว่างเกาะเมืองและพื้นที่นอกเกาะจึงใช้การเดินทางโดยเรือ ข้ามปาก จากการสำรวจปรากฏว่าโดยรอบเกาะเมืองมีท่าเรือทั้งสิ้น 22 แห่ง เป็นท่าเรือคอยราชการ 2 แห่ง ท่าเรือจ้าง 20 แห่ง และมีท่อบก้นน้ำซึ่งใช้เป็นสะพานใหญ่ข้ามแม่น้ำทางด้านทิศตะวันออก- เหนือ 1 แห่ง

8.3.2 ศิลปวัฒนธรรม. 2553 ของศรีศักร วัลลิโภดม เรื่อง กรุงศรีอยุธยาของเรา

เป็นการศึกษาเพิ่มเติมจากฉบับเดิม โดยได้มีการแก้ไขและเพิ่มเติมในเรื่อง การปรับเปลี่ยนภูมิศาสตร์ประเทศและสภาพธรรมชาติให้เป็นนิเวศวัฒนธรรมในการสร้างบ้าน แผลงเมืองของเมืองพระนครศรีอยุธยาราชธานีแห่งแรกของสยามประเทศ ที่ตกทอดมายัง กรุงรัตนโกสินทร์อันเป็นราชธานีปัจจุบันนั้นเป็นกระบวนการเดียวกันคือ ปรับเปลี่ยนพื้นที่ลุ่มน้ำ ลำคลองให้เป็นเกาะและเกิดเกาะที่มนุษย์สร้างจากอาคารคดเคี้ยวของแม่น้ำ 2 เกาะ คือ เกาะเมืองเก่า และเกาะเมืองใหม่ที่อยุธยา มีอยุธยาเป็นเมืองเก่าและมีเกาะอยุธยาเป็นเกาะเมืองใหม่ ในขณะที่ กรุงเทพฯ มีเกาะรัตนโกสินทร์เป็นเกาะเมืองใหม่ และมีเกาะธนบุรีเป็นเกาะเมืองเก่า โดยยังคง เนื้อหาเดิมในส่วนของภูมิหลังของสยามประเทศ, อยุธยาสยามประเทศ, สงครามไทยกับพม่า, เวนิสตะวันออก, จากอยุธยาถึงกรุงเทพฯ และภูมิวัฒนธรรม : อยุธยา-กรุงเทพฯ

8.3.3 ศิลปวัฒนธรรม.2546 ของ สุจิตต์ วงษ์เทศ เรื่อง ประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมอยุธยาที่ยังฟ้าว่าด้วยวิถีชีวิตของไพร่ฟ้าข้าไทสมัยกรุงศรีอยุธยา

เป็นการศึกษาที่ครอบคลุมความเป็นกรุงศรีอยุธยาไว้ครบทุกแง่มุม โดยแบ่งออกเป็น 3 หมวดใหญ่ ได้แก่

กรุงศรีอยุธยา : ราชอาณาจักรสยาม เป็นการนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์โบราณคดี เกี่ยวกับการเกิดโรคทำ ซึ่งเป็นโรคระบาดก่อนการสถาปนา กรุงศรีอยุธยาการสถาปนากรุงศรีอยุธยาโดยรวมการกำหนดผังเมืองการสร้างป้อมและประตู พระนคร มีการนำเสนออวังและการพัฒนาของวังในแต่ละยุคสมัย รวมทั้งวัดสำคัญ เช่น วัดมหาธาตุ วัดพระศรีสรรเพชญ์และวัดไชยวัฒนาราม และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นหลักกรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยา : ศูนย์กลางการค้านานาชาติ นำเสนอข่านการค้าภายในและการค้าภายนอกข่านการผลิตสิ่งของเครื่องใช้และตลาดการค้าภายในเมืองและนอกเมือง รวมทั้ง ขนอนและด่านเก็บภาษีในสมัยกรุงศรีอยุธยา

อาคารสถานที่ : วิถีชีวิตอยุธยา ไพร่ฟ้าข้าไท เป็นการนำเสนอเป็นหัวข้อย่อยเกี่ยวกับวิถีชีวิตและสังคมของคนในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยแบ่งเป็นหัวข้อต่างๆ เช่น บ้านเรือน พระคลัง กูก หอกลอง คลอง สะพาน ท่าเรือ เรือ ถนน ค่ายถนนบ้านหลังรักษาพระนคร ช้าง ม้า ไพร่ฟ้าประชากร ภาษาและวรรณกรรม

จากการศึกษาข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์และโบราณคดีไม่พบเอกสารหรืองานวิจัยฉบับใดที่มีการนำเสนอเกี่ยวกับบทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยตรง อาจมีการกล่าวอ้างบ้างแต่ไม่มากนัก ซึ่งส่วนใหญ่อธิบายเกี่ยวกับความหมายและตำแหน่งของคู่มือหน้าเท่านั้น แต่เนื่องจากการศึกษาบทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ. 2133 เป็นการศึกษาบทบาทของคู่มือหน้าในด้าน คมนาคม สังคม เศรษฐกิจและสงคราม จึงมีความจำเป็นต้องใช้ข้อมูลจากเอกสาร งานวิจัยและแผนที่มาประกอบเข้าด้วยกัน เพื่อให้งานวิจัยมีความสมบูรณ์และถูกต้องตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

การศึกษารูปแบบของ “คู่มือหน้า” ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึง สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ช่วง พ.ศ. 1893-2133 เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์และโบราณคดีเกี่ยวกับคู่มือหน้าหรือคู่มือเมืองทางด้านทิศตะวันออกของกรุงศรีอยุธยา การศึกษาดังกล่าว ยังไม่มีนักวิชาการท่านใดที่ศึกษาเฉพาะบทบาทของคู่มือหน้า จึงเป็นเหตุให้ผู้ทำวิจัยสนใจที่จะ ศึกษาเรื่องนี้

บทที่ 2

ความเป็นมาของคู่มือหน้าในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา

1. ความหมายและความเป็นมาของคู่มือหน้า

คำว่า “คู่มือหน้า” ปรากฏในเอกสารทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดีและผังเมืองหลายฉบับ ซึ่งนักวิชาการหลายท่าน ได้อธิบายความหมายและความเป็นมาไว้ดังนี้

พระยาโบราณราชธานินทร์ หรือพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ได้อธิบายความเป็นมาของ “คู่มือหน้า” ไว้ว่า “กรุงเทพทวารวดีซึ่งเป็นเมืองหลวงภายหลัง ตั้งอยู่ที่ตำบลหนองโสน ซึ่งเป็นที่แผ่นดินแหลมแห่งแม่น้ำลพบุรี ด้านเหนือด้านใต้ด้านตะวันตกจดแม่น้ำ แต่ด้านตะวันออกเป็นพื้นดินเดียวกันกับกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นเมื่อสร้างกรุงแล้วจึงได้ปรากฏว่า ด้านตะวันออกนี้มีแต่คูหาแม่น้ำมิได้ คู่นี้แยกจากแม่น้ำลพบุรีแต่ตำบลหัวรอ ไปบรรจบแม่น้ำบางกะจะป้อมเพชรเรียกว่าคู่มือหน้า แต่ชั้นดินเดิมคงแคบมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อจุลศักราช 924 ปี จึงโปรดให้ขุดขยายออกไปเป็นกว้าง 10 วา ลึก 3 วา เพราะเข็ดเมื่อครั้งในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราชคู่มือหน้าแคบ ทักษะสาวิดีจึงถมถนนข้ามเข้าตีกรุงได้” (พระยาโบราณราชธานินทร์ 2541:23)

มานิต วัลลิโกดม (อดีตหัวหน้ากองโบราณคดี กรมศิลปากร) ได้อธิบายเกี่ยวกับเมืองอโยธยาและสภาพภูมิศาสตร์โดยรวมไว้ว่า “สภาพเปลี่ยนแปลงไปของแม่น้ำ 3 สาย ที่ล้อมรอบเกาะดอนอโยธยา เกาะดอนแห่งนี้ถูกลำคู่มือหน้าหรือแม่น้ำป่าสักที่สามแบ่งออกเป็น 2 ซีกๆ ตะวันออกเป็นฐานที่ตั้งเมืองศรีอโยธยา ซีกตะวันตกเป็นฐานที่ตั้งเมืองศรีอยุธยา คู่มือหน้าจะถูกขุดขึ้นแต่ครั้งใดไม่ปรากฏ ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา มีกล่าวแต่ว่าขุดขยายให้กว้างใหญ่ออกไปเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ราว พ.ศ. 2123 เท่านั้น เชื่อว่าเป็นคู่มือเมืองที่มีมานานแล้วก่อนสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 สร้างพระนครศรีอยุธยา” (พระนครศรีอยุธยา 2513:104)

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร อธิบายความหมายและความเป็นมาของ “คู่มือหน้า” ไว้ว่า “คู่มือหน้า ชื่อคู่มือเมืองโบราณทางด้านทิศตะวันออกในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี คู่มือแห่งนี้ขุดแยกจากแม่น้ำลพบุรีที่ตำบลหัวรอ หน้าป้อมมหาไชย ไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลบางกะจะหน้าป้อมเพชร ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา การขุดคู่มือหน้านั้นปรากฏหลักฐานว่าเริ่มขุดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดี

ที่ 1 (พระเจ้าอยู่หัว พ.ศ.1893-1912) ด้วยเหตุที่ชัยภูมิกรุงศรีอยุธยามีลักษณะเป็นเกาะ มีแม่น้ำเป็นเสมือนคูเมืองธรรมชาติล้อมรอบอยู่ คือ แม่น้ำลพบุรีทางด้านทิศเหนือ ซึ่งมาสบกับแม่น้ำป่าสักที่ตำบลหัวรอและแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านทิศตะวันตกและทิศใต้ ส่วนทางด้านทิศตะวันออกนั้นโปรดให้ขุดคูเมืองเพื่อเชื่อมแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าด้วยกัน เรียกว่า “คูหน้า” ดังนั้นที่ตั้งของกรุงศรีอยุธยาจึงมีสภาพเป็นเกาะที่มีลำน้ำเป็นคูเมืองล้อมรอบอยู่ทั้งสี่ด้าน อย่างไรก็ตามการขุดคูคูหน้าเมื่อแรกนั้น คงมีขนาดไม่กว้างขวางเท่าใดนัก เพราะปรากฏหลักฐานว่าในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ.2111-2112) กองทัพพม่ายกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา ครั้งนั้นพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองโปรดให้ทหารขนดินมาทิ้งถมคูแห่งนี้ให้เป็นถนนและข้ามเข้าตีกรุงศรีอยุธยาได้สำเร็จใน พ.ศ.2112 ครั้นถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ.2112-2133) พระองค์ทรงตระหนักถึงความจำเป็นในการป้องกันภัยจากข้าศึกศัตรู ดังนั้นใน พ.ศ.2123 จึงได้โปรดให้ขุดขยายคูคูหน้าให้กว้างใหญ่ออกไปอีก คือ มีความกว้าง 10 วา ลึก 3 วา พร้อมกันนั้นก็โปรดให้ขยายกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกมาจนจดลำน้ำ โดยเปลี่ยนจากกำแพงดินเป็นกำแพงก่ออิฐถือปูนทั้งสี่ด้านแล้วสร้างป้อมตามแนวกำแพงเมือง จำนวน 3 ป้อม คือ ป้อมมหาไชย ป้อมเพชร และป้อมซัดกบหรือท้ายกบ และเพื่อที่จะป้องกันรักษาพระนครด้านทิศตะวันออกให้ปลอดภัย จึงได้โปรดให้สร้างพระราชวังที่ประทับสำหรับพระมหากษัตริย์ พระราชทานนามว่า “พระราชวังจันทร์เกษม” ต่อมาภายหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 แล้วท่านบักนั้นที่ตำบลหัวรอพังทลายลง ทำให้น้ำซึ่งเคยไหลผ่านไปทางด้านเหนือของตัวเมืองไหลมาทางคูคูหน้าแรงจัดขึ้น กัดเซาะตลิ่งพังกว้างออกไปเป็นแม่น้ำ ยังผลให้คูคูหน้าขยายกว้างใหญ่ขึ้นจากเดิม ตั้งแต่หน้าพระราชวังจันทร์เกษมไปจนถึงหน้าป้อมเพชร สืบมาจนถึงทุกวันนี้” (สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ วันที่ 5 กรกฎาคม 2553 เวลา 14:37 <http://www.literatureandhistory.go.th/index.php?app=forum&fnc=detail&topicid=10>)

ไชแสง สุชะวัฒนะ (อดีตอาจารย์คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) ได้อธิบายความหมายและความเป็นมาของคำว่า “คูคูหน้า” ไว้ว่า “คูคูหน้าหรือคูหน้าเมืองนี้ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอยู่หัว) โปรดฯให้ขุดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 1893 เพื่อเป็นคูล้อมพระนครทางด้านทิศตะวันออกของเมือง โดยเชื่อมแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำป่าสักกับแม่น้ำเจ้าพระยา (ตั้งแต่ป้อมมหาไชยตำบลหัวรอมาจนถึงป้อมเพชรตำบลบางกะจะ) ต่อมาใน พ.ศ. 2133 สมเด็จพระมหาธรรมราชาโปรดฯ ให้ขุดขยายคูนี้ให้กว้าง 10 วา และลึก 3 วา” (สถาบันไทยคดีศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2533 : 17)

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา (อดีตราชการที่กรมโยธาธิการ และสำนักผังเมือง กระทรวงมหาดไทย) ได้อธิบายความหมายและความเป็นมาของคำว่า “คูคูหน้า” ไว้ว่าคูคูหน้าในหนังสือ

เรื่องผังเมือง ของสำนักผังเมือง กระทรวงมหาดไทย ไว้ว่า “เมื่อพระเจ้าอู่ทองสถาปนากรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ.1893 ได้ขุดคูขึ้นทางด้านตะวันออกของเมือง คือคูหน้าเมือง (ตะวันตกถือว่าเป็นด้านท้ายเมือง) เป็นคูเชื่อมแม่น้ำลพบุรีตรงคอคอด นอกจากเป็นคูเมืองแล้ว การขุดทางน้ำนี้คงเป็นการแยกเขตเมืองเดิมหรือเมืองอโยธยานั้นออกไปจากเขตเมืองใหม่หรือเมืองอยุธยา⁴ คูหน้าเมืองหรือที่เรียกกันว่าชื่อหน้า...” (สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา 2525 : 70)

สุจิตต์ วงษ์เทศ (นักประวัติศาสตร์ โบราณคดีและบรรณาธิการวารสารศิลปวัฒนธรรม) ได้อธิบายความหมายและความเป็นมาของคำว่า “คูชื่อหน้า” ไว้ว่า “การสร้างพระนครศรีอยุธยาในระยะแรก...อาศัยแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นคูพระนครด้านเหนือ ด้านตะวันตกและด้านใต้ ส่วนด้านตะวันออกนั้นขุดคูน้ำขึ้นโดยใช้คูเมืองอโยธยาเก่าที่เรียกว่า คูชื่อหน้าเป็นคูเมืองด้านนอก” (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2546 : 15)

ระยัษศรี กาญจนวงศ์ (อาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา) ได้อธิบายความหมายและความเป็นมาของคำว่า “คูชื่อหน้า” ไว้ว่า “คูชื่อหน้า เป็นคูเมืองอโยธยาแต่เดิม และได้รับการขุดขยายให้กว้างออกไปเป็น 10 วา ลึก 3 วา น้ำจึงกัดเซาะตลิ่งกว้างออกไปเป็นแม่น้ำ คือตั้งแต่หน้าพระราชวังจันทรถมไปถึงหน้าป้อมเพชร และไปพบกับแม่น้ำเจ้าพระยาตรงนั้นด้วย” (ระยัษศรี กาญจนวงศ์ 2555 : 59)

ศรีศักร วัลลิโภดม (นักโบราณคดีและเป็นที่ปรึกษามูลนิธิเล็กประไพ วิริยะพันธุ์) ได้อธิบายความหมายและความเป็นมาของคำว่า “คูชื่อหน้า” ไว้ว่า “ความเป็นเกาะของเมืองพระนครศรีอยุธยานั้นอยู่ในพื้นที่ระหว่างแม่น้ำลพบุรีกับแม่น้ำน้อย แต่เกาะเมืองอโยธยาอยู่ในพื้นที่ของแม่น้ำป่าสัก ในพื้นที่ซึ่งแม่น้ำป่าสักแยกออกเป็น 2 แพรก แพรกหนึ่งคือลำน้ำหันตราทางตะวันออกกับลำน้ำพระแก้วหรือคลองโพทางตะวันตก เมื่อมีการขุดคูชื่อหน้าตัดพื้นที่ระหว่างแม่น้ำลพบุรีกับลำน้ำหันตรา ได้ทำให้เกิดเมืองอโยธยาขึ้นฝั่งตะวันตก และเมืองพระนครศรีอยุธยาทางฝั่งตะวันออกของลำคูชื่อหน้า⁴” (ศรีศักร วัลลิโภดม 2553 : (8))

ปฏิพัฒน์ พุ่มพงษ์แพทย์ (นักโบราณคดี อดีตผู้อำนวยการสำนักศิลปากรที่ 7 น่าน) ได้ อธิบายความหมายและความเป็นมาของคำว่า “คูชื่อหน้า” ไว้ว่า “คลองลำคูชื่อหน้า เป็นคลองที่ขุดเชื่อมแม่น้ำลพบุรีกับคลองที่ขุดลัดจากแม่น้ำป่าสักตรงหันตราเข้าเชื่อมกับลำคูชื่อหน้าบริเวณวัดสะพานเกลือ วัดปราสาทแล้วรวมกันไปตามแนวเกาะเมืองด้านทิศตะวันออก ไปเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณวัดพนัญเชิง ป้อมเพชร คลองลำคูชื่อหน้าจะขุดเชื่อมลัดแม่น้ำมาตั้งแต่ครั้งใดไม่

⁴ เมื่อพิจารณาข้อความควรเป็น “ได้ทำให้เกิดเมืองอโยธยาขึ้นฝั่งตะวันออก และเมืองพระนครศรีอยุธยาทางฝั่งตะวันตกของลำคูชื่อหน้า” จึงจะถูกต้อง

ปรากฏหลักฐานชัดเจน แต่ในสมัยเมื่อแรกสถาปนากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 หรือพระเจ้าอู่ทอง (พ.ศ.1893-1912) นั้น คลองลัดแห่งนี้ได้เปลี่ยนสถานภาพเป็นคลองคูเมือง ด้านทิศตะวันออก ซึ่งเป็นคูเมืองที่มีลักษณะเป็นคลองจริงๆ เพียงด้านเดียว ในขณะที่ทางด้านทิศเหนือของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยามีแม่น้ำลพบุรีเป็นคูเมือง ส่วนด้านทิศตะวันตกและทิศใต้นั้นมีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นคูเมือง จากการที่ลำคูชื่อนี้มีสภาพเป็นคลองขุด จึงกลายเป็นจุดอ่อนแอของเมืองมาตั้งแต่ต้น” (ปฏิพัฒน์ พุ่มพงษ์แพทย์ 2548 : 8)

จกกลณี วิเศตกุล ได้แปลบทความ Ayutya ; Venice of South Asia โดยสุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา ในหนังสือ Courier ของ UNESCO ได้อธิบายความหมายและความเป็นมาของคำว่า “คูชื่อน้ำ” ไว้ว่า “จากการศึกษาแผนที่ทางอากาศ จะเห็นว่าโยชยาเป็นเมืองที่เต็มไปด้วยลำคลอง ในปี พ.ศ. 1893 หลังจากคนไทยได้อพยพลงมาจากทางเหนือ ก็ได้มีการโยกย้ายศูนย์กลางของเมืองนี้ไปอยู่ทางตะวันตกในคั้งน้ำลพบุรี ซึ่งอยู่ห่างออกไปเล็กน้อย และแล้วจึงมีคลองเชื่อมตรงคอคอด (ชื่อน้ำ) ทำให้บริเวณในคั้งน้ำนั้นกลายเป็นเกาะขึ้นมา นี่คือนิเวศวิทยาของคนไทยซึ่งเป็นการออกแรงน้อยเพื่อได้ผลตอบแทนมาก” (UNESCO 2509 : 8)

กรมศิลปากร (หนังสือศิลปะและภูมิสถานอยุธยา) ได้อธิบายความหมายและความเป็นมาของคำว่า “คูชื่อน้ำ” ไว้ว่า “หลังจากสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 สร้างพระราชวังเรียบร้อยแล้ว ต่อมาได้ขุดคลองคูเมือง จากแม่น้ำลพบุรีตั้งแต่หัวรอไปจดแหลมบางกะจะเหนือวัดพนัญเชิง เรียก “คูชื่อน้ำ” ซึ่งทุกวันนี้กลายเป็นลำน้ำใหญ่เรียกกันว่า แควป่าสัก ภูมิสถานของเมืองจึงแบ่งออกเป็นเกาะ 2 เกาะตั้งแต่นั้นมา นอกจากนั้นยังได้มีการขุดคลองใหญ่อีก 6 - 7 สายขนานไปกับลำคูชื่อน้ำ เพื่อใช้เป็นทางคมนาคมภายในเมืองและระบายสิ่งโสโครกลงลำน้ำใหญ่ด้วย” (กรมศิลปากร 2509 : 9)

นายประยูร อุลุชาฎะ หรือ น.ณ ปากน้ำ (ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง ประจำปี พุทธศักราช 2535) ได้อธิบายความหมายและความเป็นมาของคำว่า “คูชื่อน้ำ” ไว้ว่า “แม่น้ำป่าสักที่แท้นั้นน่าจะไหลมาแยกตรงเกาะสามเหลี่ยมหน้าวังจันทร์เกษม แล้วไหลไปออกตรงวัดกระโสม สายน้ำตรงนั้นเรียกว่าคลองทราย ส่วนสายน้ำตรงหน้าวังจันทร์เกษมเป็นลำคูขุดขึ้นใหม่สมัยพระเจ้าอู่ทอง จึงเรียกว่าลำคูชื่อน้ำ” (น.ณ ปากน้ำ 2528 : 147)

มานพ ถนอมศรี (นักเขียนรางวัลชนะเลิศ สมาคมภาษาและหนังสือฯ) กล่าวถึงคูชื่อน้ำไว้ในการอธิบาย “อยุธยาศรีรามเทพนคร” ไว้ว่า “นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีหลายคนเชื่อว่า เมืองอโยชยาเป็นเมืองเดียวกับเมืองโบราณที่พบร่องรอยอยู่ทางทิศตะวันออกของคูชื่อน้ำที่ขุดขึ้นในสมัยพระเจ้าอู่ทอง หรือตรงบริเวณที่ตั้งของวัดอโยชยา วัดมเหยงค์ วัดสมณโกศ

และวัดกุฎีดาวซึ่งอยู่ทางตะวันออกของสถานีรถไฟอยุธยาในสมัยปัจจุบัน” (มานพ ถนอมศรี 2545: 8)

จากการอธิบายความหมายและความเป็นมาของคู่อื่นๆของนักวิชาการดังกล่าวข้างต้นสามารถสรุปความหมายและความเป็นมาของคำว่าคู่อื่นๆได้ว่า “คู่อื่นๆ” คือ คู่อื่นๆทางด้านทิศตะวันออกของเกาะเมืองอยุธยา สันนิษฐานว่าขุดขึ้นภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) โดยขุดแยกจากแม่น้ำลพบุรีบริเวณหัวรอ ไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาตรงบริเวณป้อมเพชร และมีการขุดขยายให้มีความกว้าง 10 วา ลึก 3 วา ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ทำให้แม่น้ำป่าสักซึ่งเดิมไหลเข้าคลองหันตราไปออกปากน้ำแม่เปี้ยเปลี่ยนเส้นทางไหลเป็นเส้นตรงผ่านทางด้านเหนือของตัวเมืองไหลลงสู่คู่อื่นๆ กระแสน้ำที่ไหลเป็นเส้นตรงกัดเซาะริมตลิ่งทำให้น้ำที่แคบกว้างขึ้นกลายเป็นแม่น้ำป่าสักในปัจจุบัน

จากความหมายและความเป็นมาของคู่อื่นๆที่กล่าวข้างต้น ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของคู่อื่นๆในฐานะคู่อื่นๆทางด้านทิศตะวันออกที่ทำหน้าที่เป็นตัวกำหนดผังเมืองอยุธยา ที่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องมาตลอดเวลา

2. พัฒนาการผังเมืองอยุธยา

จากการศึกษาพัฒนาการผังเมืองกรุงศรีอยุธยา พบว่าผังเมืองกรุงศรีอยุธยามีการพัฒนาหลายช่วง ในงานวิจัยนี้ขอนำเสนอข้อมูลการพัฒนาผังเมืองอยุธยาเพียง 3 ช่วง คือ ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา (ผังเมืองอโยธยา), ผังเมืองภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) และผังเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112 ซึ่งผังเมืองที่ศึกษาสัมพันธ์กับการศึกษาพัฒนาการของคู่อื่นๆในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

2.1 ผังเมืองก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา (ผังเมืองอโยธยา)

จากการค้นคว้าและศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี มีข้อมูลหลักฐานที่อธิบายได้ว่า กรุงศรีอยุธยาที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงสถาปนาขึ้นใน พ.ศ. 1893 นั้นไม่ได้สร้างขึ้นในพื้นที่ใหม่แต่เป็นการย้ายเมืองจากเมืองเดิมทางด้านตะวันออกมาสร้างเมืองใหม่ทางด้านทิศตะวันตกบริเวณหนองโสน พื้นที่เมืองเก่าเคยเป็นชุมชนดั้งเดิมที่มีมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ดังมีหลักฐานปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวง-ประเสริฐอักษรนิติ์ กล่าวว่า “จุลศักราช 686 ชวดศก แรกสถาปนาพระพุทธเจ้า เจ้าพเนงเชิง”

(หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ รัช.126 : 1) จากข้อมูลดังกล่าวสามารถอธิบายได้ว่า “พระพุทธไตรรัตน-
นายก (หลวงพ่อโต) พระประธานในวิหารวัดพนัญเชิงในปัจจุบัน สร้างก่อนการสถาปนากรุงศรี-
อยุธยาถึง 26 ปี ซึ่งการสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่นี้สามารถชี้ชัดได้ว่าพื้นที่บริเวณนี้เป็น
แหล่งชุมชนเมืองที่มีพระมหากษัตริย์ปกครองมาก่อน การมีจิตศรัทธาในการทำนุบำรุงพุทธศาสนา
โดยสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่เป็นการบ่งบอกถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์และระบบ
เศรษฐกิจที่ดีในเวลานั้น จนสามารถเกณฑ์ช่างฝีมือและหาวัสดุมาทำการสร้างองค์พระให้มีขนาด
ใหญ่ จนเรียกขานกันโดยทั่วไปว่า “หลวงพ่อโต” พื้นที่เมืองเก่าที่กล่าวถึงในประชุมพงศาวดาร
จดหมายเหตุและหนังสือเก่าหลายฉบับเรียกขานเมืองแห่งนี้ว่า “อโยธยาบ้าง อโยชนียาบ้าง อโยทฐิยา
หรือ อโยชะปุระบ้าง ซึ่งคงจะหมายถึงเมืองเดียวกัน หากแต่เรียกชื่อแตกต่างกันไปตามความรู้
ของผู้เรียบเรียงตำนานแต่ละเรื่อง” (นิคม มูลิกะคามะ 2521 : 536)

นอกจากพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์แล้ว ยังมีหลักฐาน
ทางด้านเอกสาร ด้านโบราณคดีและตำนานที่กล่าวถึงเมืองอโยธยา โดยสามารถแยกประเภท
หลักฐานได้ดังต่อไปนี้

1. หลักฐานทางด้านเอกสาร

1.1 พระราชพงศาวดารเหนือ (พงศาวดารโยนก) กล่าวตอนหนึ่งว่า “จุลศักราช 406
ปีมโงง ฤศก จึงเชิญศพ (นางสร้อยดอกหมาก) มาพระราชทานพระเพลิงที่แหลมบางกะจะ
สถาปนาเป็นพระอารามให้นามชื่อวัดพระเจ้าพระนางเชิงแต่นั้นมา” (กรรมการหอพระสมุดวชิร-
ญาณ 2457:47) จุลศักราชดังกล่าวตรงกับ พ.ศ. 1587 ซึ่งเป็นช่วงเวลาก่อนการสถาปนากรุงศรี
อยุธยา แต่เนื่องจากพงศาวดารเหนือได้มีการรวบรวมขึ้นใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว ข้อมูลบางส่วนจึงอาจมีการเพิ่มเติมจากเดิม จึงควรศึกษาจากข้อมูลจากเอกสารชั้น
ต้นฉบับอื่นเพิ่มเติม

1.2 พงศาวดารพม่า กล่าวถึง “รัชกาลพระเจ้าอนิรุทธิ์ พ.ศ.1588-1621 ระบุอาณาเขต
พม่าทางตะวันออกติดประเทศพินะและอโยชะ (อโยชนปุระ) ซึ่งอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของ
พุกาม (พม่า)” (นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ 2550:664)

1.3 กฎหมายที่มีการตราขึ้นใช้ก่อนการสถาปนา คือ

1.3.1 “กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ ตราขึ้นก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา 7 ปี

1.3.2 กฎหมายลักษณะทาส ตราขึ้นก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา 2 ปี

1.3.3 กฎหมายลักษณะกู้หนี้ ตราขึ้นก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา 2 ปี”

(สุจิตต์ วงษ์เทศ 2546:10)

กฎหมายดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยา มีการตรากฎหมายเพื่อใช้ในการบริหารจัดการทางการเมืองให้เกิดความสงบสุข

1.4 ลิลิต โองการแข่งน้ำ เป็นวรรณคดีที่มีความสำคัญเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ที่มุ่งเน้นให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทมีความสุจริตใจและความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ ด้วยการให้ดื่มน้ำพระพิพัฒน์ศรีสัจจานในการสาบานตน “หากพิจารณาสำนวนและภาษาที่ปรากฏแล้วอยู่เทียบกับวรรณคดีเรื่องอื่นซึ่งเชื่อได้ว่าเกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาด้วยกันแล้ว เห็นได้ว่าเป็นลิลิต โองการแข่งน้ำแก่กว่าเรื่องอื่นๆ” (พระนครศรีอยุธยา 2513 : 125) เนื่องจากสำนวนที่ใช้บางคำก็ไม่อาจจะแปลความหมายได้ จึงสันนิษฐานไว้ว่าน่าจะเป็นวรรณคดีที่กำเนิดมาก่อนการสถาปนาใน พ.ศ.1893

1.5 ตำนานมูลศาสนา ฝ่ายวัดสวนดอก เชียงใหม่ ปรึวรรตจาก ไบลานวัดเมืองมาง เชียงใหม่ กล่าวถึงเรื่องพระมหาสุมนเถระชาวสุโขทัย นำศาสนาพุทธนิกายลังกาวงศ์เก่า หรือรามัญวงศ์จากสำนักพระมหาสวามีอุทุมพร เมืองนครพน (ใกล้เมืองมะตะมะ) มาอยู่สุโขทัย แล้วนำนิกายนี้มาเผยแผ่ในล้านนาตั้งแต่ พ.ศ. 1912 มีวัดสวนดอกเป็นศูนย์กลาง ซึ่งในเนื้อหาดังกล่าวมีการกล่าวถึงเมืองอโยธยาในหลายตอน (ประเสริฐ ฒ นคร, ปวงคำ ดุษฎีนิพนธ์ 2537)

2. หลักฐานทางด้านโบราณคดี ที่พบในโบราณสถาน โบราณวัตถุก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

2.1 จารึกเขากบ เป็นชื่อศิลาจารึกสมัยสุโขทัยหลักที่ 11 จารึกด้วยอักษรไทย ภาษาไทย เป็นจารึกที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีในพุทธศตวรรษที่ 19-20 ซึ่งจารึกด้านที่ 2 เป็นเรื่องเล่าของพระมหาเถรศรีศรัทธา โดยในจารึกปรากฏข้อความว่า “ส อโยธยา ศรีรามเทพนคร” ซึ่งเป็นการกล่าวถึงนามเมืองอโยธยา (สุโขทัยธรรมมาธิราช 2539 : 69)

2.2 โบราณสถาน โบราณวัตถุที่มีอายุเก่ากว่าสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมี “อายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 ได้แก่ วัดอโยธยา (วัดเดิม), วัดขุนเมืองใจ, วัดนางคำ, วัดใหญ่ชัยมงคล, วัดส้ม, วัดมหาธาตุ, วัดพนัญเชิง, วัดสมณโกศฐาราม, วัดกุฎีดาว, วัดธรรมิกราช” หลักฐานที่สำคัญอีกหนึ่งชิ้นคือเศียรพระพุทธรูปขนาดใหญ่ที่พบภายในวิหารหลวงวัดธรรมิกราช เศียรพระพุทธรูปเศียรนี้กับหลวงพ่อโตวัดพนัญเชิงมีรูปแบบศิลปะเดียวกัน คือศิลปะอู่ทอง ซึ่งเป็นรูปแบบศิลปะที่นิยมก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา (น.ณ ปากน้ำ 2541)

แม้มีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องเมืองอโยธยาหลายชิ้น แต่ก็ไม่มีหลักฐานใดที่สามารถยืนยันได้อย่างชัดเจนถึงความเจริญรุ่งเรืองของเมืองอโยธยาได้เท่ากับหลักฐานที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ที่กล่าวอ้างถึงการสถาปนาพระพุทธเจ้า-

พแนงเชิง ดังนั้นเมื่อเทียบกับลักษณะประติมานวิทยาของพระพุทธรูปไตรรัตนนายก (หลวงพ่อดอ) ที่มี

“พระพักตร์รูปสี่เหลี่ยมมน เมื่อดพระศกเป็นก้นหอยเวียนขวา พระเศษมาลาเป็นต่อมสูง รัศมีเปลว พระนลาฏกว้างรูปสี่เหลี่ยม พระขนงโค้ง โกงังเป็นสัน สายพระเนตรทอดต่ำ พระเนตรเดิมติด ถมปิดพระนาสิกโด่งปลายใหญ่ ริมฝีพระโอษฐ์อ้อมเป็นรูปกระจับ พระหนุเป็นปม พระกรรณยาว พระศอกเป็นปล้อง 3 ปล้อง พระอุระกว้าง บนพระอังสาซ้ายพาดผ้าสังฆาฏิเป็นแถบกว้าง ปลายสังฆาฏิเป็นแถบคล้ายเขี้ยวตะขาบเป็นเส้นคดโค้ง 3 ชั้น ประทับบนฐานชุกชีขนาดใหญ่” (วัดพนัญเชิงวรวิหาร 2552:15)

ภาพที่ 2.1 พระพุทธรูปไตรรัตนนายก (หลวงพ่อดอ) พระประธานในวิหารหลวงวัดพนัญเชิง
ที่มา : ถ่ายภาพเมื่อวันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2556 เวลา 17.30 น.

พบว่าลักษณะประติมานวิทยาของพระพุทธรูปไตรรัตนนายก (ภาพที่ 2.1) มีรูปแบบเป็นศิลปะอู่ทอง ดังข้อมูลที่อาจารย์สันติ เล็กสุขุมได้อธิบายไว้ว่า “พระพักตร์ของพระพุทธรูปองค์นี้ยังมีเค้าของแบบอู่ทองรุ่นที่ 2” (สันติ เล็กสุขุม 2542:139) การสร้างพระพุทธรูปลักษณะนี้นิยมสร้างก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา พระพุทธรูปองค์นี้ “เป็นพระพุทธรูปปูนปั้นลงรักปิดทอง หน้าตักกว้าง 7 วา 10 นิ้ว (14 เมตร) องค์พระพุทธรูปสูงจากทับเกษตรถึงยอดพระรัศมี 9 วา 2 ศอก (19.13 เมตร)” (วัดพนัญเชิงวรวิหาร 2552:13) การสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่นี้เกิดจากความศรัทธาของผู้สร้างที่มีต่อพุทธศาสนา แต่ความศรัทธาจะเกิดขึ้นไม่ได้หากเศรษฐกิจไม่ดี ดังนั้นการใช้วัสดุในการก่อสร้างจำนวนมากและยังมีการลงรักปิดทอง ย่อมเป็นการอธิบายได้อย่างชัดเจนถึงระบบเศรษฐกิจที่ดี และที่สำคัญการก่อสร้างองค์พระยังจำเป็นต้องใช้ช่างฝีมือในการก่อสร้าง กลุ่มคนจึง

มีบทบาทสำคัญและเป็นประเด็นที่สามารถยืนยันได้ว่าบริเวณนี้มีชุมชนอย่างแน่นนอน ปัจจัยต่างๆ ที่ได้อธิบายไว้ข้างต้นเป็นข้อมูลที่สามารถสนับสนุนได้ว่าพื้นที่ทางด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยาเป็นแหล่งชุมชนที่มีผู้คนอยู่อาศัยก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา เพื่อให้การศึกษาเรื่องเมืองอยุธยามีความสมบูรณ์ จึงจำเป็นต้องศึกษาเรื่องผังเมืองอยุธยาควบคู่กันด้วย โดยมีกำหนดให้ผังเมืองอยุธยาเป็นผังเมืองก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

ผังเมืองอยุธยา

ข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่กล่าวข้างต้น แม้จะยังไม่สามารถกำหนดชัดเจนได้ว่าเมืองอยุธยาสร้างขึ้นเมื่อใด แต่คงมีอายุไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 18 เนื่องจากยังไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีเก่าไปกว่านี้ ดังนั้นผังเมืองอยุธยาจึงเปรียบเสมือนกับจุดเริ่มต้นในการพัฒนาผังเมืองอยุธยา ซึ่งมีนักวิชาการหลายท่านได้อธิบายพื้นที่ตั้งของเมืองอยุธยาไว้ดังนี้

บุหรง ศรีกนก ได้อธิบายที่ตั้งของเมืองอยุธยา ไว้ว่า “ตั้งอยู่บนที่ดอนในบริเวณที่แม่น้ำสายใหญ่ๆ ถึงสามสายมาพบกันคือ แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำป่าสัก และแม่น้ำลพบุรี” (สุโขทัยธรรมาราช 2539: 293)

นิคม มูสิกะคามะ อธิบายผังเมืองอยุธยาไว้ภายหลังการสำรวจพื้นที่ในเขตเมืองอยุธยาว่า “เมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแห่งนี้ ตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ 100 น. 35 เส้นแวงที่ 14 น. 21 ลัคนาของเมืองปัจจุบันมีลำคลองไหลลงเป็นคูเมืองด้านทิศเหนือ คลองกระมังเป็นคูด้านทิศตะวันออก แม่น้ำป่าสัก (คูชื่อหน้าซึ่งขุดขยายในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา) เป็นคูเมืองด้านทิศตะวันตกและปากคลองสวนพลูเป็นคูเมืองด้านทิศใต้ แต่ปัจจุบันมีลำคูเมืองเหลือเพียงตอนเดียวยาวประมาณ 40 เมตร ทางทิศใต้มีฐานกำแพงเมืองเหลืออยู่เป็นเส้นแนวยาวประมาณ 800 เมตรเศษขาดเป็นช่วงๆ เชื่อมระหว่างกำแพงเมืองด้านตะวันออกเฉียงใต้ กับกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ เมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีคูเมืองคั่นกลาง คือ คลองข้าวสารปัจจุบัน ทำให้เมืองถูกแบ่งออกเป็นสองส่วน และแต่ละส่วนมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส เมืองในแบบแผนผังดังกล่าวนี้เป็นที่นิยมโดยทั่วไปในสมัยสุโขทัย” (นิคม มูสิกะคามะ 2521 : 543)

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้อธิบายผังเมืองอยุธยา ไว้ว่า “เมืองอยุธยาตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของเกาะเมืองอยุธยาปัจจุบัน ทางด้านตะวันออกมีลำน้ำป่าสัก ซึ่งไหลมาแต่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ไหลผ่านอ้อมวกไปสมทบกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ลำน้ำป่าสักตอนที่ไหลผ่านเมืองอยุธยานี้มีชื่อเรียกต่างออกไปว่า คลองบ้านม้าบ้าง คลองหันตราบ้าง และตอนที่บรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาเรียกว่า ปากน้ำแม่เบีย ทางด้านเหนือมีลำน้ำลพบุรีไหลวกไปทางตะวันตกสมทบกับลำน้ำเจ้าพระยา กลายเป็นลำน้ำเจ้าพระยา ไหลผ่านด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้

สมทบกับแม่น้ำป่าสักที่ปากน้ำแม่เบ็ญ แล้วไหลลงใต้ไปออกอ่าวไทย แต่เดิมตัวเกาะเมืองอยุธยาเป็นแผ่นดินเดียวกับบริเวณเมืองอโยธยา” (ศรีศักร วัลลิโภดม 2524 : 30,35)

ระยัยศรี กาญจนวงศ์ อธิบายตัวเมืองอโยธยาและคูเมือง ไว้ว่า “ตัวเมืองอโยธยา ตั้งอยู่ทางฟากตะวันออกของเกาะเมืองอยุธยา มีลำน้ำตามธรรมชาติล้อมเป็น คูเมือง 3 ด้าน คือ คูเมืองด้านเหนือ ลำน้ำหันตรา คูเมืองด้านตะวันออก คลองโพธิ์ คูเมืองด้านใต้ ลำน้ำแม่เบ็ญ ส่วนคูเมืองด้านตะวันตกนั้น ขุดขึ้น เรียกว่า ลำคูชื่อน้ำ” (ระยัยศรี กาญจนวงศ์ 2555: 59)

จากการอธิบายผังเมืองอโยธยาของนักวิชาการข้างต้น มีข้อมูลที่สรุปตรงกันเกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของเมืองอโยธยาว่า “ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยา” โดยมีข้อมูลการลงสำรวจพื้นที่ทางด้านโบราณคดีบริเวณเขตเมืองอโยธยาของนิคม มูสิกะคามะ ใน พ.ศ.2512 เป็นหลักฐานที่สามารถชี้ชัดได้ว่าเมืองอโยธยามีลักษณะเป็นที่เหลี่ยมผืนผ้า เนื่องจากมีการพบแนวฐานกำแพงเมืองและคูเมืองทั้ง 4 ด้าน โดยมีลำคลองไหลเป็นคูเมืองด้านทิศเหนือ คลองกระมังเป็นคูเมืองด้านทิศตะวันออก แม่น้ำป่าสัก (คูชื่อน้ำ) เป็นคูเมืองด้านทิศตะวันตก และปากคลองสวนพลูเป็นคูเมืองด้านทิศใต้ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของระยัยศรี กาญจนวงศ์ ที่ได้อธิบายไว้เช่นเดียวกัน โดยเฉพาะเรื่องคูเมืองอโยธยา โดยอธิบายไว้ว่า ด้านเหนือคือลำน้ำหันตรา (เป็นลำคลองเดียวกับคลองไหลแต่เรียกชื่อตามชุมชนที่ลำน้ำไหลผ่าน) คูเมืองด้านตะวันออกคือคลองโพธิ์ (เป็นคลองเส้นเดียวกับคลองกระมังแต่ไหลลงทางใต้) คูเมืองด้านใต้คือ ลำน้ำแม่เบ็ญ (เชื่อมต่อจากคลองสวนพลู) ส่วนคูเมืองด้านตะวันตกคือลำคูชื่อน้ำ

นอกจากข้อมูลหลักฐานตำแหน่งที่ตั้งเมืองอโยธยาแล้ว ในบริเวณพื้นที่ดังกล่าวยังพบกลุ่มโบราณสถานที่มีอายุก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาหลายแห่ง อาทิ วัดอโยธยา (วัดเดิม), วัดใหญ่ชัยมงคลและวัดพนัญเชิง ฯลฯ ซึ่งเป็นหลักฐานสนับสนุนตำแหน่งเมืองอโยธยาได้เป็นอย่างดี แต่สิ่งที่น่าสนใจคือพื้นที่ทางด้านทิศตะวันตกของเมืองอโยธยามีกลุ่มโบราณสถานที่มีอายุสมัยก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเช่นเดียวกัน อาทิเช่น วัดขุนเมืองใจ, วัดส้ม, วัดมหาธาตุ และวัดธรรมิก-ราช กระจายตัวอยู่โดยรอบบริเวณ

เมื่อนำข้อมูลการสำรวจทางด้านโบราณคดีและกลุ่มโบราณสถานที่มีอายุก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยามาเทียบเคียงพื้นที่ สามารถสรุปได้ว่า พื้นที่เมืองอโยธยาด้านทิศตะวันออกและด้านทิศตะวันตก (เมืองอยุธยา) เป็นแผ่นดินเดียวกัน โดยมีพื้นที่เมืองอโยธยาด้านทิศตะวันออกเป็นพื้นที่ชุมชนเมืองมีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าทางด้านทิศตะวันตก (ซึ่งจะได้อธิบายเพิ่มในข้อ 3.1.2 แนวคิดเกี่ยวกับการขุดคูชื่อน้ำเพื่อหนีโรคระบาด) กลุ่มโบราณสถานทางด้านทิศตะวันออกส่วนใหญ่สร้างอยู่ในบริเวณแนวกำแพงเมือง และที่สำคัญพื้นที่เมืองอโยธยาด้านทิศตะวันออกยังมี

บริเวณหนองโสนหรือพื้นที่ฝั่งตะวันตกของอโยธยาสร้างเป็นเมืองหลวงใหม่นั้น ไม่ได้พัฒนาจากพื้นที่ว่างเปล่า หากแต่บริเวณนี้เคยเป็นชุมชนที่อยู่อาศัยมาก่อน ดังจะพบได้จากมีโบราณสถานหลายแห่งที่มีมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา เช่น วัดธรรมิกราช ซึ่งเป็นวัดที่มีการบันทึกในพงศาวดารเหนือเกี่ยวกับประวัติการสร้างไว้ว่า “พระยาธรรมิกราชพระราชบุตรพระเจ้าแสนน้ำผึ้งได้เสวยราชสมบัติมีช้างเผือกสองช้าง สร้างวัดมุขราช ประชารายถูรสมณะชีพราหมณ์เกษมสุขทุกชายหญิง” (หอสมุดวชิรญาณ 2457 : 47) นอกจากนี้ประวัติการสร้างวัดนี้แล้วยังพบหลักฐานทางด้านโบราณคดีภายในวัดอีกนั่นคือ เศียรพระพุทธรูปสำริดขนาดใหญ่ (ภาพที่ 2.3) ศิลปะอุทงที่พบในพระวิหารหลวง ซึ่งเป็นรูปแบบศิลปกรรมร่วมสมัยกับหลวงพ่โตวัดพนัญเชิง ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 2.3 เศียรพระพุทธรูปสำริด ศิลปะอุทง วัดธรรมิกราช (ซ้าย) เป็นศิลปกรรมร่วมสมัยกับพระพุทธรูปไตรรัตนนายก (หลวงพ่โต) วัดพนัญเชิง (ขวา)

ที่มา : ถ่ายภาพเศียรพระพุทธรูปสำริดภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา เมื่อวันที่ 11 มีนาคม พ.ศ. 2556 เวลา 13.30 น.

โบราณสถานสำคัญที่เป็นหลักฐานบ่งบอกถึงการตั้งชุมชนก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาออกจากวัดธรรมิกราช ได้แก่ วัดขุนเมืองใจ (ภาพที่ 2.4) ซึ่งมีเจดีย์ประธานของวัดที่เป็นเจดีย์ฐานสี่เหลี่ยม องค์เจดีย์ทรงระฆัง เจดีย์องค์นี้มีรูปแบบคล้ายกับเจดีย์ประธานวัดอโยธยา (ภาพที่ 2.5) ต่างกันเพียงเจดีย์ประธานวัดขุนเมืองใจทำฐานย่อมุมและมีลายพระพุทธรูปปูนปั้นศิลปะอุทงประดับรอบฐานสี่เหลี่ยมก่อนถึงองค์ระฆัง และอีกวัดหนึ่งคือ วัดส้ม ซึ่งเป็นวัดที่มีการขุดแต่งทางโบราณคดีพบว่า “เป็นโบราณสถานที่เริ่มในราวพุทธศตวรรษที่ 19” (สนง.ศิลปากรที่ 3

พระนครศรีอยุธยา 2549:29) มีเจดีย์ทรงปรางค์เป็นประธานของวัดประดับด้วยลายปูนปั้นที่งดงาม หลักฐานเหล่านี้ชี้ชัดให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณหนอง โสนหรือฝั่งตะวันตกของอยุธยาเคยเป็นแหล่ง ชุมชนมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

ภาพที่ 2.4 เจดีย์ประธานวัดขุนเมืองใจ

ภาพที่ 2.5 เจดีย์ประธานวัดอโยธยา

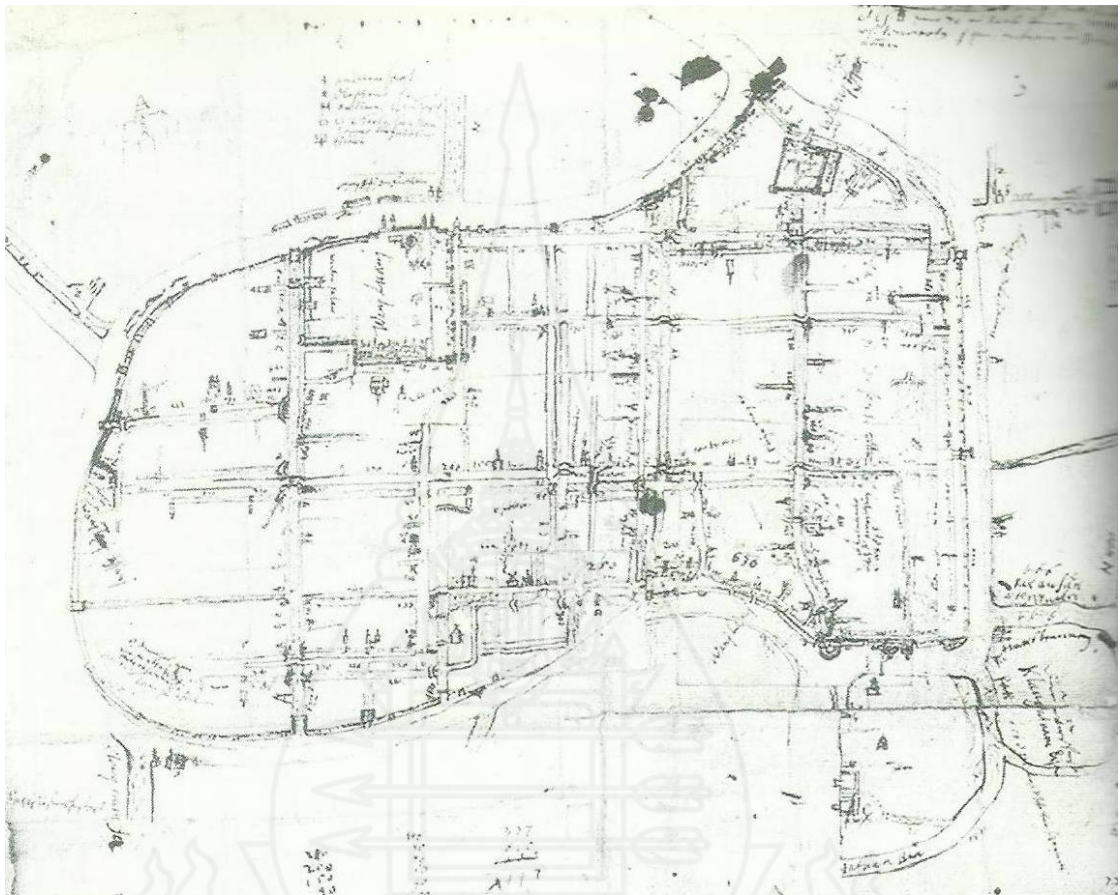
ที่มา :ถ่ายภาพเมื่อวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2556 เวลา 09.15 – 14.00 น.

ภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ. 1893 พื้นที่เมืองใหม่และเมืองเก่าถูกแยกออกจากกัน โดยลำคู่อื่นหน้าซึ่งเป็นคูเมืองด้านตะวันออก หากพิจารณาพื้นที่โดยรวมของตัวเมืองอยุธยาพบว่ามิด้านน้ำธรรมชาติโอบล้อมเพียง 3 ด้าน ทิศเหนือแม่น้ำลพบุรีไหลมาบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศตะวันตกและไหลวกลงทางใต้ ออกอ่าวไทย ส่วนด้านทิศตะวันออกคือคู่อื่นหน้าซึ่งเป็นคูน้ำที่ขุดโดยมนุษย์ เชื่อมแม่น้ำลพบุรีทางด้านทิศเหนือและแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านทิศใต้ เส้นทางน้ำไหลของน้ำที่มีลักษณะเป็นเส้นตรงไหลจากเหนือลงใต้ ซึ่งแตกต่างจากคูคลองหรือแม่น้ำตามธรรมชาติที่ไหลลักษณะคดเคี้ยวตามร่องน้ำ การขุดคู่อื่นหน้าทำให้สัณฐานของกรุงศรีอยุธยา มีสภาพเป็นเกาะ “มีพื้นที่กว้างขวางที่มีความยาวประมาณ 3 กิโลเมตร และกว้างเกือบ 2 กิโลเมตร” (ศรีศักร วัลลิโภดม 2540: 173)

เมื่อพิจารณาสัณฐานเกาะเมืองอยุธยาจากแผนที่ในอดีตเปรียบเทียบกับแผนที่ในปัจจุบัน (ภาพที่ 2.6 และภาพที่ 2.7) พบว่าลักษณะทางกายภาพของเกาะเมืองมีลักษณะที่ไม่แตกต่างกันมากนัก การเปลี่ยนผังเมืองอยุธยาอาจเกิดจากการขุดคูคลองและการสร้างกำแพงเมือง ซึ่งลักษณะกำแพงเมืองอยุธยาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) จะมีลักษณะที่แตกต่างไปจากสมัยหลัง ซึ่งมีผู้อธิบายถึงลักษณะกำแพงเมืองกรุงศรีอยุธยาไว้ดังนี้

พระยาโบราณบุรานุรักษ์ (พระยาโบราณราชธานินทร์) ได้อธิบายกำแพงเมืองอยุธยาไว้ว่า “กำแพงพระนครในชั้นแรกสร้างกรุงเห็นจะยังไม่ได้ก่อด้วยอิฐ เข้าใจว่าจะเป็นแต่เชิงดิน

ใช้ชุดดินทางริมน้ำกับข้างในชั้นถมคูที่ขุดเอาดินขึ้นทางข้างในกำแพงเดี๋ยวนี้อั้ยังเห็นปรากฏอยู่”
(พระยาโบราณราชธานินทร์ 2541:23)

ภาพที่ 2.6 แผนที่กรุงศรีอยุธยา เขียนโดย เอนเซลเบิร์ต แกมปีเฟอร์ ชาวเยอรมัน เมื่อ พ.ศ. 2233
ตรงกับต้นรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา
ที่มา : วัชชัย ตั้งศิริวานิช กรุงศรีอยุธยาในแผนที่ฝรั่ง (2549 : 88)

ภาพที่ 2.7 ภาพถ่ายทางอากาศของจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ปี 53
ที่มา : สำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา VV WWS M 27 AMS 11 FEB 53 119

จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ได้อธิบายไว้ในบทที่ 2 ว่าด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ฯ ไว้ว่า “ก็น่าจะต้องยอมเชื่อตามที่เขาได้เขียนเล่าไว้ว่าข้างในกระบวนทัพของพระเจ้ากรุงพะโคซึ่งยกมาล้อมสยาม (กรุงศรีอยุธยา) ใวนั้น ได้เข้ามาใกล้กำแพงเมืองขนาดไฉ่วงเหนียวหัวเม็ดกระเนียดปรากฏที่ชาวสยามสร้างไว้สำหรับกำบังพลรบนั้นทีเดียว”

(ลา ลูแบร์ 2548 : 35-36)

จากการอธิบายข้างต้นพอสรุปได้ว่าบริเวณเกาะเมืองอยุธยาในยุคต้นกำแพงพระนครคงจะเป็นเพียงเสาไม้ปักเป็นระเนียดบนเชิงเทินคันดิน และมีการก่อกำแพงอิฐแทนกำแพงดิน ใน พ.ศ. 2092 ดังปรากฏในพระราชพงสาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ที่กล่าวว่า “ศักราช 911 รกาศก... ครั้งนั้นแรกให้ก่อกำแพงพระนครศรีอยุธยา” (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ร.ศ. 126:11) เมื่อศึกษาแนวกำแพงตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ถึงสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พบว่าแนวกำแพงทางทิศตะวันออกสร้างไม่ถึงแนวลำคูขื่อหน้า

เนื่องจากการรื้อเพนียดซึ่งอยู่บริเวณวัดของออกเพื่อเตรียมการป้องกันพระนครในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ดังนั้นที่ตั้งของวัดของและเพนียดเดิมจึงตั้งอยู่นอกกำแพงเมือง

พระยาโบราณราชธานินทร์ได้อธิบายแนวกำแพงเมืองอยุธยาก่อนรื้อแล้วสร้างใหม่บริเวณริม คู่มือหน้าไว้ว่า

“กำแพงดินก่อนแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ด้านเหนือตั้งแต่หน้าพระราชวัง คงจะไปตามแนวถนนป่ามะพร้าว แล้วไปเลี้ยวที่มุมใต้ประตูหอรัตนชัย วกลงไปข้างในห่างจากถนนรอบกรุงเดี๋ยวนี้ถึงป้อมเพชรแต่ป้อมเพชรมาตามทางริมน้ำทิศใต้ ทิศตะวันตกบรรจบทิศเหนือจดคลองท่อซึ่งที่วังจันทร์เดี๋ยวนี้ อยู่นอกพระนคร”

(พระยาโบราณราชธานินทร์ 2541:24)

จากการอธิบายแนวกำแพงเมืองอยุธยาในยุคต้นของพระยาโบราณราชธานินทร์กับข้อมูลรายละเอียดที่กล่าวไว้ในพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ มีความสอดคล้องกันค่อนข้างชัดเจน จึงพอที่จะอธิบายได้ว่าผังเมืองภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) มีแนวคู่มือหน้าเป็นเส้นทางน้ำที่แยกพื้นที่ฝั่งตะวันออกในเขตเมืองอยุธยาเดิมกับพื้นที่ฝั่งทิศตะวันตกในเขตเมืองกรุงศรีอยุธยาออกจากกัน ซึ่งเป็นผังเมืองที่ใช้ธรรมชาติเป็นตัวกำหนดขอบเขต นอกจากผังเมืองทางธรรมชาติแล้วยังมีการสร้างกำแพงเมืองหรือกำแพงพระนครใช้เป็นผังเมืองภายใน ซึ่งในระยะแรกสันนิษฐานว่าเป็นเสาไม้ปักเป็นระเนียดบนเชิงเทินคันดิน และได้มีการรื้อสร้างเป็นกำแพงอิฐในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กำแพงพระนครในยุคนี้ยังไม่ได้สร้างติดกับคู่มือหน้า ทำให้พื้นที่บริเวณนอกกำแพงที่เป็นพื้นที่ว่างเป็นเหตุให้ข้าศึกยกพลข้ามคู่มือนามาดังกองกำลังบริเวณพื้นที่ว่างนี้ ซึ่งจะอธิบายต่อไปในบทที่ 3 เรื่องบทบาทของคู่มือหน้าด้านสงคราม

2.3 ผังเมืองสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา

ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2112 ให้กับหงสาวดีแล้วทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงเห็นจุดด้อยทางด้านยุทธศาสตร์ของผังเมือง พระองค์จึงทรงต้องเตรียมความพร้อมในการป้องกันพระนคร และที่พระองค์ทรงโปรดให้ทำอย่างเร่งด่วน คือ การขยายกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันออกให้เลียบชิดคู่มือหน้า ดังปรากฏข้อความในพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ว่า “ศักราช 942 มโรงศกร รื้อกำแพงกรุงพระนครออกไปตั้งเชิงริมแม่น้ำ” (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ร.ศ.126 : 16) การขยายกำแพงเมืองในครั้งนี้ทำพร้อมกับการขุดขยายคู่มือหน้าให้กว้างขึ้นกว่าเดิม โดยพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์, พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต) และพระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ได้ระบุศักราชและข้อความที่มีเนื้อหาตรงกันว่า

“ลู่ศักราช 924 ปีกจ อัดวาสก สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวให้แต่งพระนคร, ให้ขุดคูขื่อหน้าฝ่ายทิศบูรพ์ป้อมมหาชัยวังหน้าลงไปบรรจบบางกะจะ, กว้างสิบวาตีกสามวา, แล้วให้ยกกำแพงออกไปตั้งริมน้ำ ขอบนอกพระนครบรรจบป้อมมหาชัย, แต่ป้อมมหาชัยลงไปบรรจบป้อมเพชร”

(กรมศิลปากร 2514: 130)

แม้ศักราชที่ปรากฏในข้อความข้างต้นจะมีความคลาดเคลื่อน แต่ภายในเนื้อหาถือเป็น การอธิบายขั้นตอนในการพัฒนาผังเมืองใหม่ของกรุงศรีอยุธยา โดยให้ความสำคัญในพื้นที่บริเวณ คูขื่อหน้าซึ่งเป็นจุดอ่อนทางด้านยุทธศาสตร์เป็นหลัก การพัฒนาผังเมืองดังกล่าวเริ่มจากการสร้าง วังหน้าหรือวังจันทน์เพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรในตำแหน่งอุปราชบริเวณพื้นที่ว่าง นอกกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วจึงขุดขยายคูขื่อหน้าพร้อมกับการย้ายแนว กำแพงเมืองออกมาให้ถึงริมแม่น้ำ ซึ่งจะอธิบายต่อไปในบทที่ 4 การเสริมศักยภาพของคูขื่อหน้า ภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ.2112

นอกจากข้อมูลเอกสารทางด้านประวัติศาสตร์ที่กล่าวมาข้างต้นแล้วยังมีการอธิบาย เกี่ยวกับการขยายกำแพงเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาเพิ่มเติมในเอกสารรวมเรื่องกรุงเก่า ของพระยาโบราณราชธานินทร์ ความว่า

“กำแพงใหม่ตอนที่ยกออกมา นี้ แยกจากกำแพงเก่าที่ทำสืบเบียดรวมเอาวัดราชประดิษฐฐานและที่ ซึ่งภายหลังเป็นวัดขุนแสน วังจันทน์เกษมไว้ข้างใน แล้ววกลงไปบรรจบป้อมเพชร ซึ่งเป็นถนน รอบกรุงที่ใช้เดินกัน ไปมาอยู่ทุกวันนี้ ส่วนกำแพงเดิมที่อยู่ภายในหลังวังจันทน์เกษมเข้าไป คงรื้อ ปร่าลงเป็นถนนในพระนคร คงเป็นถนนป่ามะพร้าวข้างวัดพลับพลาชัยเน่”

(พระยาโบราณราชธานินทร์ 2541:24)

การขยายแนวกำแพงเมืองอยุธยาในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา นับเป็นการพัฒนา ผังเมืองครั้งที่สำคัญ เนื่องจากการเตรียมความพร้อมในการรับมือกับข้าศึก ผังเมืองในช่วงนี้เป็น การเสริมสร้างความมั่นคง การขยับกำแพงพระนครให้ติดกับคูเมืองจึงเป็นการลดพื้นที่ว่างระหว่าง พื้นที่บริเวณกำแพงเมืองเดิมกับคูรอบเมือง และการขยายกำแพงพระนครครั้งนี้ทำควบคู่กับการขุด ขยายคูขื่อหน้า ซึ่งเป็นคูเมืองที่แคบและเป็นเส้นทางที่ข้าศึกเข้าตีกรุงศรีอยุธยา จนเป็นเหตุให้เสีย กรุงครั้งที่ 1 บริเวณวัดเกาะแก้ว

3. การขุดคูขื่อหน้า

คูขื่อหน้ามีบทบาทสำคัญต่อกรุงศรีอยุธยาในด้านต่างๆ ทั้งด้านการคมนาคม ด้านสังคม ด้านเศรษฐกิจและด้านสงคราม และยังเป็นตัวกำหนดผังเมืองทางธรรมชาติของตัวเมืองอยุธยา

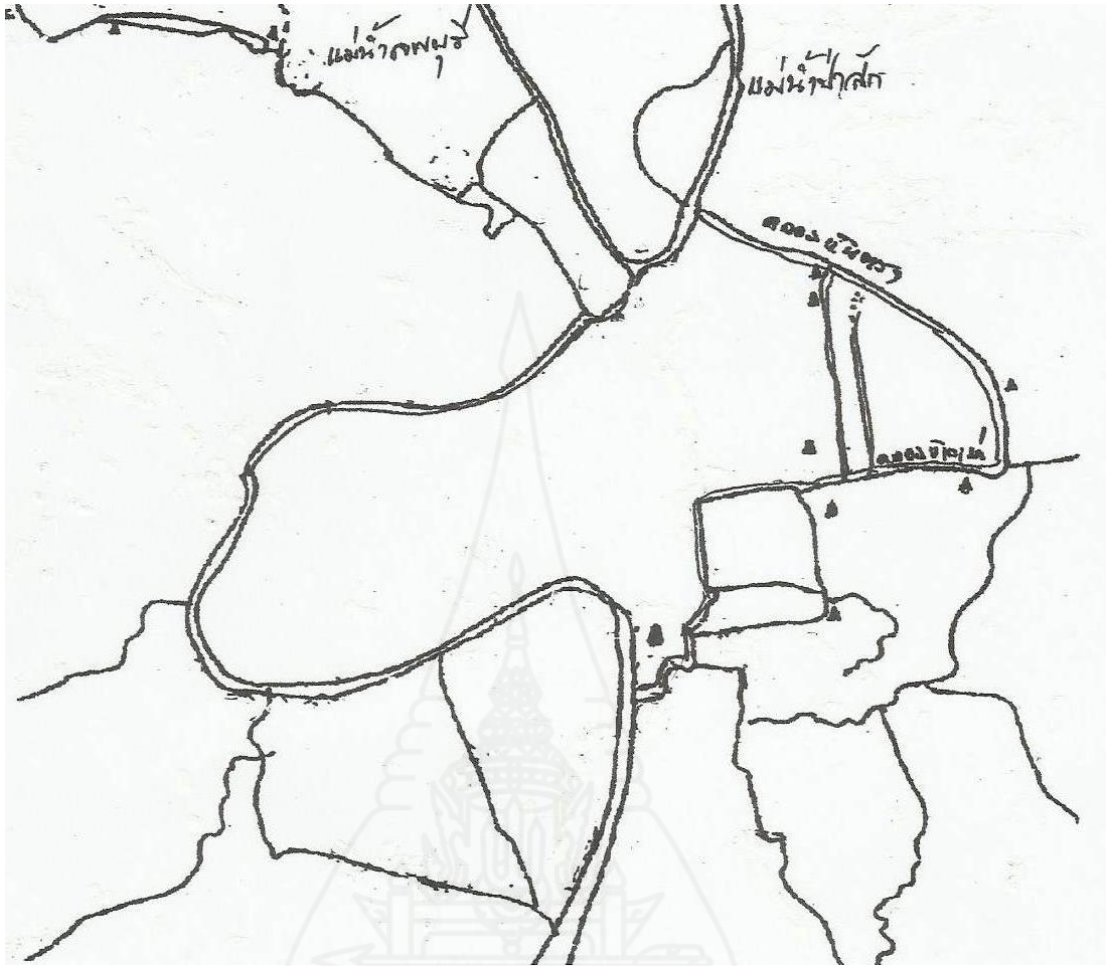
การศึกษาเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำจึงมีความจำเป็น เนื่องจากการอธิบายที่มาของคูขื่อน้ำและแนวคิดในการขุดคูขื่อน้ำจนทำให้คูขื่อน้ำมีบทบาทชัดเจนในด้านต่างๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้น

เมื่อศึกษาความหมายและความเป็นมาของคูขื่อน้ำพบว่านักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยาและนักโบราณคดีกรมศิลปากร ได้แสดงความเห็นแตกต่างเกี่ยวกับที่มาของคูขื่อน้ำเป็น 2 ประเด็น คือ (1) คูขื่อน้ำเป็นแนวคูเมืองอโยธยาเดิม ซึ่งมีมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา และขุดขยายเป็นคูเมืองในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) และ (2) คูขื่อน้ำขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 1893

แม้ไม่มีข้อมูลยืนยันชัดเจนเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำ แต่เมื่อนำข้อมูลทั้ง 2 ประเด็น มาวิเคราะห์เปรียบเทียบเกี่ยวกับความเป็นมาและผังเมืองอโยธยา ซึ่งเป็นผังเมืองก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา พบว่าก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาพื้นที่ทางด้านทิศตะวันออกของเมืองอโยธยาเป็นชุมชนเมืองเก่า เนื่องจากมีการสำรวจพบฐานกำแพงเมืองที่ “มีลำน้ำตามธรรมชาติล้อมเป็นคูเมือง 3 ด้าน...ส่วนคูเมืองด้านทิศตะวันตกนั้นขุดขึ้น เรียกว่า ลำคูขื่อน้ำ” (ระยัษศรี กาญจนวงศ์ 2539 : 56-57) ประเด็นที่น่าสนใจคือตำแหน่งคูเมืองอโยธยาทางด้านทิศตะวันตกกับคูเมืองอยุธยาทางด้านทิศตะวันออกเป็นคูเมืองเดียวกันหรือไม่เนื่องจากมีชื่อเดียวกัน

จากการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับแนวคูเมืองอโยธยา โดยการนำข้อมูลเกี่ยวกับคูเมืองอโยธยามาเปรียบเทียบกับแผนที่ ทำให้ทราบว่าคูเมืองอโยธยาทางด้านทิศเหนือคือคลองไผ่ลิงซึ่งเป็นคลองที่แยกมาจากคลองหันตราไหลตามแนวตะวันออกสู่ตะวันตกแล้วไปออกบริเวณปากคลองบ้านบาตร คูเมืองทางด้านทิศตะวันออกคือคลองโพธิ์ ซึ่งเป็นคลองที่ไหลแยกจากคลองไผ่ลิงตรงบริเวณคลองกระมังไหลตามแนวเหนือลงใต้ จากนั้นไหลวกมาทางทิศตะวันตกเข้าคลองสวนพลูและไหลไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณปากน้ำแม่เป็ยเป็นคูเมืองทางด้านทิศใต้ ดังนั้นเมื่อพิจารณาคูเมืองอโยธยาทางด้านทิศตะวันตกจากข้อมูลข้างต้น สันนิษฐานได้ว่า คูเมืองด้านนี้คงจะขุดตั้งแต่บริเวณปากคลองไผ่ลิงหรือบริเวณปากคลองบ้านบาตรมาบรรจบกับบริเวณปากคลองสวนพลูโดยขุดจากเหนือลงใต้ (ภาพที่ 2.8)

ภาพที่ 2.8 แผนที่อธิบายผังเมืองอโยธยา เขียนขึ้น โดยนำข้อมูลผังเมืองอโยธยามาเปรียบเทียบกับภาพถ่ายทางอากาศของจังหวัดพระนครศรีอยุธยาปัจจุบัน
 หมายเหตุ : เขียนเมื่อวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ.2555

แม้การสรุปข้อมูลข้างต้นจะยังไม่สามารถยืนยันความถูกต้องของข้อมูลได้อย่างแน่ชัด แต่ก็ยังเป็นข้อมูลที่สนับสนุนนักวิชาการกลุ่มที่ 1 ที่อธิบายว่าคูขื่อหน้าเป็นแนวคูเมืองอโยธยาเดิม ซึ่งมีมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา และขุดขยายเป็นคูเมืองในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) สิ่งที่น่าสนใจในประเด็นนี้คือ “แนวคูเมืองอโยธยาเดิมเป็นแค่ส่วนหนึ่งของคูขื่อหน้าเท่านั้นไม่ใช่คูขื่อหน้าทั้งเส้น ดังนั้นในสมัยอโยธยาแนวคูเมืองเส้นนี้คงยังไม่ได้ถูกเรียกว่าคูขื่อหน้า” การเรียก คูเมืองทางด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยาว่าคูขื่อหน้านั้น สันนิษฐานว่าคงใช้เรียกกันภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาและภายหลังจากการขุดคูเมืองอยุธยาทางด้านทิศตะวันออก โดยการขุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำลพบุรีบริเวณหัวรอมาบรรจบกับคูเมืองอโยธยาเดิมตรง

บริเวณปากคลองบ้านบาตรและจุดเชื่อมต่อจากปากคลองสวนพลูไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณบางกะจะเหนือวัดพนัญเชิง แนวการขุดเป็นลักษณะแนวเหนือลงใต้ การขุดคูเมืองเส้นนี้เป็น การขุดคูเมืองใหม่เชื่อมกับคูเมืองเดิมจนกลายเป็นคูเมืองเดียวกัน (ภาพที่ 2.9) และเนื่องจากเป็น คูเมืองทางด้านทิศตะวันออก ซึ่งเป็นทิศด้านหน้า จึงเรียกคูเมืองเส้นนี้ว่าคูขื่อหน้า การขุดคูเมือง อยุรยาด้านทิศตะวันออกภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา จึงสอดคล้องกับข้อมูลของนักวิชาการ กลุ่มที่ 2 ที่อธิบายว่า คูขื่อหน้าขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ภายหลังการ สถาปนากรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ. 1893 ประเด็นการศึกษาเกี่ยวกับการขุดคูขื่อหน้ายังนำไปสู่ การศึกษาเรื่องแนวคิดและปัจจัยในการขุดคูขื่อหน้า ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลทางประวัติศาสตร์ดังนี้

ภาพที่ 2.9 แผนที่อธิบายแนวการขุดคูขื่อหน้า (เส้นสีแดง) เชื่อมกับคูเมืองอยุธยาเดิม ในสมัย สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา
หมายเหตุ : เขียนเมื่อวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ.2555

3.1 แนวคิดในการขุดคูขื่อน้ำ การขุดคูเมืองอยุธยาด้านทิศตะวันออกหรือคูขื่อน้ำ จำเป็นต้องมีการวางแผนและกำหนดเส้นทางในการขุด ดังนั้นการขุดคูขื่อน้ำซึ่งเป็นคูเมืองใหม่ เชื่อมคูเมืองอโยธยาเดิมเป็นเส้นเดียวกันแสดงให้เห็นถึงความสำคัญในการขุด เพื่อให้ข้อมูล การศึกษาเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำมีความชัดเจน จึงได้กำหนดประเด็นแนวคิดในการขุดคูขื่อน้ำ เป็นประเด็นการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

3.1.1 แนวคิดเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำเพื่อกำหนดผังเมืองอยุธยา

การขุดคูขื่อน้ำเป็นการขุดเพื่อกำหนดผังเมือง แนวคิดนี้เป็นแนวคิดที่มาจากเรื่องภูมิศาสตร์ที่ตั้ง เนื่องจากพื้นที่ตั้งกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ “ราบลุ่มแม่น้ำที่เกิดจากการทับถมของโคลนตม เนื้อดินจึงมีความอุดมสมบูรณ์ เป็นดินตะกอนทราย มีทรายปนเพียงเล็กน้อย และสามารถเก็บกักน้ำได้เป็นอย่างดี จึงเป็นดินที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกมาก” (สุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล 2537: 91) จึงทำให้ทำเลที่ตั้งบริเวณนี้มีความอุดมสมบูรณ์และเป็นศูนย์รวมลำน้ำหลายสายมาบรรจบกัน

ความจำเป็นในระยะแรกหลังจากการสถาปนากรุงศรีอยุธยา คือ การกำหนดผังเมืองใหม่แทนผังเมืองเดิมที่มีพื้นที่กว้างขวาง และประสบปัญหาเกี่ยวกับการเกิดโรคระบาดที่เกิดขึ้นทางด้านทิศตะวันออกบริเวณเมืองเก่าหรือเมืองอโยธยา อีกทั้งจำนวนผู้คนในระยะเริ่มแรกของการสถาปนากรุงศรีอยุธยาที่ยังมีจำนวนไม่มากนัก การขุดคูขื่อน้ำจึงเป็นการขุดเพื่อแยกพื้นที่เมืองอโยธยาเมืองเก่ากับกรุงศรีอยุธยาเมืองใหม่ให้ขาดออกจากกัน จนทำให้เกิดผังเมืองใหม่ที่มีลำน้ำเป็นคูเมือง สันฐานเมืองอยุธยาจึงมีสภาพเป็นเกาะมีลำน้ำล้อมรอบ 3 สาย โดยมีแม่น้ำทางธรรมชาติซึ่งได้แก่แม่น้ำลพบุรีทางด้านทิศเหนือ และแม่น้ำเจ้าพระยาไหลโอบด้านทิศตะวันตกจรดทิศใต้ มีเพียงทิศตะวันออกที่เป็นคลองที่ขุดโดยฝีมือคน ลักษณะผังเมืองแบบนี้ได้อธิบายไว้ในเรื่องพัฒนาการผังเมืองอยุธยา

3.1.2 แนวคิดเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำเพื่อป้องกันโรคระบาด

สาเหตุการย้ายเมืองจากเมืองอโยธยาทางด้านทิศตะวันออกมาสร้างเมืองใหม่ทางด้านทิศตะวันตก อาจเกิดจากสาเหตุจากการเกิดโรคระบาด หรือที่รู้จักในชื่อโรคห่า ดังมีหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์กล่าวว่าเมื่อสถาปนากรุงศรีอยุธยาแล้วสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงโปรดให้ขุดศพเจ้าแก้วเจ้าไทยขึ้นมาพระราชทานเพลิงที่วัดป่าแก้วหรือวัดใหญ่ชัยมงคล ดังหลักฐานที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ดังนี้ “ศักราช 725 ปีเถาะ เบญจศก ทรงกรุณาตรัสว่า, เจ้าแก้วเจ้าไทยออกอหิวาตกโรคตาย, ให้ขุดขึ้นเผาเสีย, ที่ปลงศพนั้น, ให้สถาปนาพระเจดีย์และพระวิหารเป็นพระอารามแล้ว, ให้นามชื่อว่าวัดป่าแก้ว” (กรมศิลปากร 2514 : 3)

การเกิดโรคระบาดหรือโรคห่าไม่ได้เกิดขึ้นในเมืองใดเมืองหนึ่งแต่ระบาดทั่วไป โดยเฉพาะในฤดูแล้ง การเกิดโรคระบาดแต่ละครั้งจะมีผู้คนล้มตายจำนวนมากและยากต่อการรักษาและป้องกัน นักวิชาการหลายท่านได้อธิบายเกี่ยวกับโรคห่าไว้ว่า “โรคห่าที่ทำให้พระเจ้าอยู่หัวต้องสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นใหม่ อาจมีหลายโรคคือ อหิวาต์ กาฬโรค และฝีดาษ” (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2546 : 15) แม้จะมีการอธิบายเกี่ยวกับโรคห่าไว้อย่างไรหากมองย้อนกลับไปในสมัยแรกสถาปนากรุงศรีอยุธยาแล้ว โรคห่าก็ยังเป็นโรคระบาดที่ยังไม่ทราบสาเหตุของโรค แต่คนสมัยโบราณมีความเชื่อเกี่ยวกับภูตผีหรือที่ชาวเมืองสมัยนั้นเรียกว่า “ผีห่า” ดังปรากฏในคำอธิบายในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ไว้ว่า “น. ชื่อผีจำพวกหนึ่ง ถือกันว่าทำให้เกิดโรคระบาดอย่างร้ายแรง เป็นเหตุให้คนตายจำนวนมาก เช่น โรคลงราก (อหิวาตกโรค) กาฬโรค จึงเรียกโรคนี้ว่า โรคห่า.” (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2546 :1288) จากการเกิดเหตุการณ์ดังกล่าว การย้ายเมืองและการอพยพผู้คนไปยังเมืองใหม่เป็นวิธีที่ดีที่สุดในการป้องกันโรคระบาดในสมัยนั้น

ซึ่งแนวคิดเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำเพื่อป้องกันโรคระบาดนี้ มีลักษณะเหมือนกับแนวคิดในการปรับปรุงผังเมืองมิลาน ประเทศอิตาลี ของเลโอนาร์โด ดา วินชี เมื่อปี ค.ศ.1488 “ต่อมาเมืองมิลาน ได้เกิดโรคระบาดขึ้น และมีผู้เสียชีวิตจำนวนมากถึง 1 ใน 3 ของประชาชนในเมือง ดังนั้นเลโอนาร์โดจึงได้เสนอให้ท่านดยุคปรับปรุงผังเมืองใหม่ เพื่อป้องกันโรคระบาดแพร่กระจาย เขาได้กระจายบ้านเรือนของประชาชนออกไป จุดคลองเชื่อมต่อกันเพื่อประโยชน์ในการสุขาภิบาล อีกทั้งยังออกแบบถนน 2 ชั้น ซึ่งท่านดยุคเห็นชอบในข้อเสนอนี้และสั่งให้เลโอนาร์โดเป็นผู้รับผิดชอบในการออกแบบผังเมืองใหม่นี้ด้วย” (ศิริวรรณ คุ่ม ให้อ 2546 : 50)

ดังนั้นการอพยพผู้คนจากเมืองเดิมที่เกิดโรคระบาดมาตั้งบ้านเมืองใหม่ และขุดคูขื่อน้ำเชื่อมระหว่างแม่น้ำลพบุรีทางทิศเหนือมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ จึงเป็นแนวความคิดในการป้องกันไม่ให้โรคระบาดแพร่กระจายมายังเมืองใหม่ ซึ่งเป็นวิธีหนึ่งในการป้องกันโรคระบาดที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

3.1.3 แนวคิดเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำเพื่อเป็นเส้นทางลัดในการคมนาคม

ผังเมืองเดิมก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นผังเมืองที่มีอาณาเขตของพื้นที่ของเมืองค่อนข้างกว้างใหญ่ โดยทิศตะวันออกจรดแม่น้ำป่าสักสายเก่าหรือคลองหันตรา มีแม่น้ำลพบุรีไหลโอบจากด้านเหนือวกไปทางทิศตะวันตกและลงมาทางทิศใต้บรรจบกับแม่น้ำป่าสักสายเก่าที่บริเวณปากน้ำแม่เขี่ย การอพยพผู้คนจากเมืองเดิมทางด้านทิศตะวันออกมาสร้างวังใหม่บริเวณเวียงเล็กหรือเวียงเหล็กก็เป็นเพียงการหาทำเลการสร้างเมืองใหม่แต่เนื่องจากชัยภูมิบริเวณเวียงเล็กหรือเวียงเหล็กเป็นพื้นที่ที่ไม่เหมาะสมกับการสร้างเมือง เนื่องด้วยมีแม่น้ำผ่านเพียง

ด้านเดียว อีกทั้งพื้นที่บริเวณเวียงเหล็กหรือเวียงเหล็กยังเป็นพื้นที่ลุ่มแม่น้ำ จึงทำให้เกิดปัญหาอุทกภัย เมื่อยามน้ำหลาก ดังนั้นการหาทำเลใหม่ในการสร้างเมืองจึงมีความสำคัญอย่างเร่งด่วน และการเลือกพื้นที่บริเวณหนองโสนซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ประกอบด้วยมีแม่น้ำโอบล้อมถึงสามด้าน จึงเป็นพื้นที่ที่มีความเหมาะสมในการสร้างเมืองใหม่ หากแต่ติดขัดปัญหาเรื่องการเดินทางหรือการคมนาคม

แม่น้ำลำคลองนับเป็นสิ่งสำคัญในการดำเนินชีวิตของคนในสังคมอดีตสายน้ำ มีประโยชน์ทั้งในด้านการอุปโภคบริโภค วิถีความเป็นอยู่ และยังเป็นส่วนสำคัญในการใช้เป็นเส้นทางคมนาคมทั้งภายในและภายนอก ประเด็นที่น่าสนใจ คือ เส้นทางคมนาคมจากด้านเหนือของตัวเมืองเพื่อลงใต้ทางด้านทิศใต้ในช่วงระยะเวลาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ต้องใช้เส้นทางของลำน้ำ 2 สาย ได้แก่ ลำน้ำลพบุรีทางด้านทิศตะวันตกไหลอ้อมไปบรรจบกับลำน้ำเจ้าพระยาทางสู่ทิศใต้ และลำน้ำป่าสักทางด้านทิศตะวันออกลงคลองหันตราไปบรรจบกับลำน้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้บริเวณปากน้ำแม่เปี้ย การเดินทางโดยใช้ลำน้ำทั้ง 2 ด้านใช้ระยะเวลาในการเดินทางค่อนข้างมาก การขุดคูขื่อน้ำจึงเป็นการลดระยะเวลาในการเดินทางจากเหนือลงใต้ และยังเป็นเส้นทางลัดที่เชื่อมต่อการคมนาคมภายในและภายนอก ซึ่งจะกล่าวในบทบาทของคูขื่อน้ำในด้านคมนาคมต่อไป

3.1.4 แนวคิดเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำเพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมโยงย่านการค้า

การขุดคูขื่อน้ำนอกจากจะใช้เป็นเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมต่อกับคูคลองและแม่น้ำสายหลักแล้ว คูขื่อน้ำยังเส้นทางในการขนส่งสินค้าที่เชื่อมต่อกับย่านการค้าทั้งภายในและภายนอกพระนคร ดังปรากฏย่านการค้าจำนวนมากที่กระจายตัวตั้งอยู่ทั้ง 2 ฝากฝั่งของคูขื่อน้ำ ย่านการค้าบริเวณคูขื่อน้ำมีความสัมพันธ์กับย่านชุมชนอย่างชัดเจน โดยแต่ละชุมชนจะทำการผลิตสินค้าตามความชำนาญของคนในท้องถิ่น เช่น การต่อหุ่นตุ้ม พาน-แวนฟ้า 2 ชั้นที่บ้านริมวัดพิชัย การเลื่อยไม้สักทำฝาเรือน การปรุงเรือนที่บ้านบางเอียน เป็นต้น ส่วนชาวจีนทำโรงตีเหล็ก การต้มสุรา การเลี้ยงสุกร การทำเส้นหมี่แห้ง การทำโต๊ะ เก้าอี้และโรงย้อม การที่ชาวจีนเข้ามาอยู่อาศัยและค้าขายบริเวณคูขื่อน้ำเป็นการบอกให้ทราบถึงความสำคัญของย่านชุมชนที่มีผลเศรษฐกิจในสมัยอยุธยา

นอกจากการจำหน่ายสินค้าภายในแล้วบริเวณคูขื่อน้ำยังเป็นเส้นทางขนส่งสินค้าจากหัวเมืองเหนือหรือหัวเมืองพิษณุโลกและกลุ่มชาวมอญเข้ามาจำหน่ายยังกรุงศรีอยุธยาด้วย ที่สำคัญบริเวณคูขื่อน้ำยังเป็นที่ตั้งตลาดน้ำสำคัญอีก 2 แห่ง คือ ตลาดน้ำวัดเดิม (วัดอโยธยา) และตลาดน้ำบางกะจะซึ่งเป็นตลาดน้ำที่ใหญ่ติด 1 ใน 4 ของกรุงศรีอยุธยา การขุดคูขื่อน้ำจึงเป็น

การเชื่อมโยงย่านการค้าทั้งภายในและภายนอก ส่งผลให้กรุงศรีอยุธยา มีความเจริญรุ่งเรืองทางด้านเศรษฐกิจ และพัฒนากลายเป็นเมืองท่าการค้าที่สำคัญในเวลาต่อมา

จากแนวความคิดทั้ง 4 แนวคิดข้างต้น พอสรุปได้ว่าคู่มือหน้ามีความสำคัญต่อกรุงศรีอยุธยา และพัฒนาสู่บทบาทในด้านต่างๆ แต่เนื่องจากคู่มือหน้าเป็นคู่มือที่ขุดด้วยฝีมือมนุษย์ ดังนั้นปัจจัยที่เกี่ยวข้องในการขุดคู่มือหน้าจึงเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่จะต้องศึกษาวิจัย

3.2 แรงงานและทุนทรัพย์ในการขุดคู่มือหน้า เป็นประเด็นการศึกษาที่เพิ่มขึ้น นอกเหนือจากแนวคิดในการขุดคู่มือหน้า เนื่องจากการศึกษาข้อมูลเรื่องคู่มือหน้าส่วนใหญ่เป็นการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ โบราณคดีและภูมิศาสตร์ที่นำมาเปรียบเทียบกับแผนที่รูปแบบต่างๆ การศึกษาเรื่องแรงงานและทุนทรัพย์ที่ใช้ในการขุดคู่มือหน้าจึงเป็นประเด็นที่มีความสำคัญ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.2.1 แรงงานที่ใช้ในการขุดคู่มือหน้า

ภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีแล้ว ความจำเป็นของเมืองหลวงในการใช้กำลังผู้คนจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมาก เมื่อมีผู้คนมากขึ้นจึงจำเป็นต้องมีการออกกฎหมาย เพื่อควบคุมผู้คนไม่ให้แตกหมู่แตกพวก และจัดให้ผู้คนเหล่านี้มีสังกัดหรือมีมูลนายเป็นผู้ควบคุม จึงทำให้เกิดระบบไพร่ซึ่งเป็นรากฐานของระบบการปกครองในสังคมไทย เมื่อแรกสถาปนากรุงศรีอยุธยา

“ไพร่จึงเป็นคนกลุ่มใหญ่ เป็นชนชั้นพื้นฐานต่อการก่อสร้างความมั่นคง ถูกเกณฑ์แรงงานไปรับใช้มูลนาย ความมั่งคั่งแก่อาณาจักรอยุธยา และเป็นแหล่งที่มาของอำนาจทางการเมือง ฐานะในสังคม ความมั่งมี และความมีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ของชนชั้นมูลนาย จนมีคำกล่าวที่ว่า ท้าวพระยาครองเมืองได้ก็ด้วยไพร่”

(ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2547: 257)

สังคมในสมัยกรุงศรีอยุธยามีการกำหนดฐานะและหน้าที่โดยให้ทุกคนมีศักดิ์นา เพื่อแสดงให้เห็นว่าใครมีฐานะหน้าที่สูงต่ำกว่ากัน ด้วยเหตุนี้ไพร่จึงต้องรวมตัวกันเป็นหมู่เรียก ลูกหม่อมมีหัวหน้าหมู่เป็นผู้บังคับบัญชา ขจร สุขพานิช ได้อธิบายถึงระบบศักดิ์นาของไพร่ไว้ว่า

“ไพร่เลว (คือลูกหม่อมอายุ 12 ปีลงมา) นา 10

ไพร่ราบ (คือลูกหม่อมอายุ 13 -17 ปี) นา 15

ไพร่มีคร่าว (คือลูกหม่อมที่มีครอบครัวแล้ว) นา 20

ส่วนพวกหัวหน้าหมู่นั้น อาจแบ่งแยกตามความสำคัญหลายชั้นด้วยกัน

ไพร่หัวงาน - นา 25 แล้วจึงถึง

หัวสิบ - นา 30 ส่วนหัวหน้าหมู่ที่ใหญ่โตขึ้นไปอีกก็มี

ปลัดร้อย - นา 100 และ
 นายร้อย - นา 200 พวกทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้คงจะขึ้นกับขุนหมื่นผู้ใหญ่ เช่น ขุนจางงบุรี
 นา 400 ขุนเผี้ยวกวาด นา 400 ขุนโลกบาล นา 500 ขุนโกชนาการ นา 800 ขุนเทพโกษา
 นา 600 ขุนไกรรักษา นา 600 ขุนรักษาสम्บัติ นา 800 ขุนพิบูลสมบัติ นา 600”
 (ขจร สุขพานิช 2518 : 34)

ไพร่ในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่เป็นชายฉกรรจ์ ส่วนเด็กผู้หญิงและคนชราจะเป็นบริวาร
 ของไพร่พล ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของผู้ชายผู้ซึ่งมีตำแหน่งในฐานะหัวหน้าครอบครัว ทั้งชายและ
 หญิงต้องสังกัดมูลนาย แต่ผู้หญิงจะเข้าเวรเป็นเวลาแน่นอนเหมือนชายหรือไม่นั้นไม่ปรากฏ
 หลักฐานชัดเจน มีการแบ่งไพร่ออกเป็น 3 กลุ่มคือ

“ไพร่สม ส่วนใหญ่เป็นบุตรหลานไพร่หลวง, ซึ่งต้องส่งไปให้เจ้าขุนมูลนายใช้สอยเมื่อโต
 พอสมควร, ทำนองเด็กรับใช้ของเจ้านาย, หรือเป็นผู้ช่วยหรือสำรองงานของไพร่หลวง.

ไพร่หลวง ก็คือไพร่ที่อยู่ในวัยฉกรรจ์ขึ้นไป, ซึ่งต้องอุทิศเวลาจำนวนหนึ่งไปทำงานให้กับ
 มูลนาย, เรียกว่าเข้าเวร, รับราชการ, หรือเข้าเดือน, ตลอดจนมอบเงินและสิ่งของเป็นบรรณาการ
 แก่เจ้าขุนมูลนายตามกำหนด.

ไพร่ส่วย คือไพร่ประเภทเดียวกับไพร่หลวง, ต่างกันตรงที่ไพร่ส่วยไม่ต้องเข้าเดือน, เป็นแต่เพียง
 ส่งส่วยแทน, ไพร่ส่วยมีหลายจำพวก, เช่น : ไพร่ส่วยทองคำ, ไพร่ส่วยดีบุก, ไพร่ส่วยฝาง, ไพร่
 ส่วยเงิน, ไพร่ส่วยดินประสิว, ไพร่ส่วยเบ็ดเสร็จ, เป็นต้น. เป็นไพร่ส่วยอะไรก็ต้องส่งสิ่งนั้นเป็น
 ส่วนตามกำหนด, ถ้าไม่ส่งเป็นสิ่งของก็ต้องส่งเป็นเงิน.”

(สรรค รังสฤษฏ์ 2522:108-09)

หากพิจารณาจากข้อมูลดังกล่าวข้างต้นพบว่า “ไพร่” ในสังคมอยุธยายุคต้นมีบทบาท
 ความสำคัญต่อการสร้างบ้านแปลงเมือง เพราะแรงงานส่วนใหญ่เป็นแรงงานไพร่ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่มี
 จำนวนมากที่สุด ดังนั้นการขูดคู่อ่อนน้ำจึงใช้แรงงานไพร่เป็นกำลังสำคัญในการขูด เพราะการขูด
 ขยายคู่อ่อนน้ำโดยใช้แรงงานรับจ้างเป็นประเด็นที่ยังไม่สมเหตุสมผล

3.2.2 ทุนทรัพย์ที่ใช้ในการขูดคู่อ่อนน้ำ

หาก “ไพร่” คือแรงงานสำคัญในสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นปัจจัยในการใช้
 ทุนทรัพย์ในการขูดคู่อ่อนน้ำจึงไม่ใช่ความสำคัญในสมัยนั้น การเกณฑ์แรงงานไพร่ถูกแบ่งเป็น 2
 ประเภท คือ แรงงานประจำกับแรงงานชั่วคราว

การเกณฑ์แรงงานประจำ คือ การเข้าเวรหรือเข้าเดือนหรือรับราชการ ซึ่ง
 ต้องทำงานตามที่มูลนายสั่งเป็นเวลา 6 เดือน โดยใช้วิธีเข้าเดือนออกเดือนสลับกันไป “ไพร่จะต้อง
 นำของกินของตนไปกินเอง. บางทีก็ต้องเอาเครื่องมือและวัวควายของตนเองไปด้วย.” (สรรค

รังสฤษฎ์ 2522 : 113) และการเกณฑ์แรงงานชั่วคราว คือ เมื่อพ้นจากแรงงานประจำไพร่จะยังถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานจิปาละ เช่น ถูกเกณฑ์ส่งคนหรือสิ่งของทางราชการ ซ่อมแซมหรือปลูกสร้างสถานที่ของหลวง ขุดและรักษาทางน้ำ สร้างถนน เป็นต้น

การที่ไพร่ต้องเตรียมอาหารและของใช้มาใช้เองทุกครั้งเมื่อต้องเข้าเวร โดยที่ไม่ใช่ของหลวง ทำให้สามารถสรุปได้ว่าการขูดคู่อ่อนในยุครัตนโกสินทร์ไม่มีต้นทุนค่าใช้จ่าย เนื่องจากรัฐใช้แรงงานไพร่ที่เข้าเวรทำการขูดขยายคู่อ่อน ไพร่ที่เข้าเวรจะไม่ได้รับค่าตอบแทนจากหลวงซึ่งถือเป็นหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติ ดังนั้นการขูดคู่อ่อนจึงไม่จำเป็นต้องใช้ทุนทรัพย์ในการขุดแม้แต่้อย

การศึกษาความเป็นมาของคู่อ่อนในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา เป็นการศึกษาข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดีและภูมิศาสตร์ที่ทำให้ทราบถึงความสำคัญของคู่อ่อนที่ทำหน้าที่เป็นตัวกำหนดผังเมือง โดยมีพัฒนาการตั้งแต่ก่อนสถาปนารัฐอยุธยาเรื่อยมาจนมีการขูดขยายในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาในการทำวิจัย การขูดคู่อ่อนในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยาเกิดจากแนวความคิดสำคัญ 3 ประเด็น คือ ขุดเพื่อกำหนดขอบเขตผังเมืองอยุธยา, ขุดเพื่อการหนีโรคระบาดและขุดเพื่อเป็นเส้นทางลัดในการคมนาคม การขูดคู่อ่อนในระยะแรกใช้แรงงานในระบบไพร่เป็นแรงงานหลัก ซึ่งแรงงานกลุ่มนี้เป็นแรงงานที่รัฐไม่จำเป็นต้องใช้ทุนทรัพย์ในการจ้างงาน

ภายหลังจากการขูดคู่อ่อน คู่น้ำแห่งนี้มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นบทบาทสำคัญที่มีต่อกรุงศรีอยุธยาทั้งในด้านการคมนาคม สังคม เศรษฐกิจ แต่เนื่องจากคู่อ่อนเป็นจุดอ่อนทางกายภาพจึงทำให้ข้าศึกเลือกเข้าตีกรุงศรีอยุธยา ทำให้คู่อ่อนต้องเผชิญกับภัยสงครามจนเป็นเหตุให้เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ใน พ.ศ.2112

บทที่ 3

บทบาทของคู่มือหน้าที่มีต่อยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา

แนวคิดในการขุดคู่มือหน้าเป็นเพียงประเด็นการศึกษาที่นำข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ ด้านโบราณคดีและด้านภูมิศาสตร์มาวิเคราะห์หาข้อมูลที่มีความเชื่อมโยงกับคู่มือหน้า ซึ่งแนวความคิดดังกล่าวเป็นการอธิบายข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ที่มีหลักฐานอยู่เพียงน้อยนิดให้มีความเป็นไปได้ชัดเจนมากขึ้น

ภายหลังจากการขุดคู่มือหน้า คู่มือหน้าแห่งนี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งในการดำเนินวิถีชีวิตของชาวกรุงศรีอยุธยาและเริ่มมีบทบาทสำคัญต่อชาวกรุงศรีอยุธยามากขึ้นตามลำดับ โดยสามารถแยกบทบาทของคู่มือหน้าที่มีต่อยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา ได้ดังนี้

1. ด้านการคมนาคม

บทบาทของคู่มือหน้านอกจากเป็นปราการทางธรรมชาติแล้ว คู่มือหน้ายังเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญสายหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุที่คู่มือหน้าเป็นคูน้ำที่ขุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำลพบุรีกับแม่น้ำป่าสักทางด้านทิศเหนือลงมาบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ โดยขุดในลักษณะเป็นแนวเส้นตรงจากเหนือลงใต้ และหักมุมบริเวณส่วนเหนือและใต้เพื่อป้องกันกระแสน้ำกัดเซาะตลิ่ง ซึ่งแนวการขุดดังกล่าวทำให้คู่มือหน้าทำหน้าที่เป็นคูเมืองทางด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยาและต่อมาได้พัฒนาเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ โดยเฉพาะการใช้เป็นเส้นทางลัดในการคมนาคมจากแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำป่าสักทางด้านเหนือลงมาสู่แม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้เป็นการร่นระยะทางและระยะเวลาในการเดินทางให้สั้นลงไม่ต้องอ้อมแม่น้ำสายเดิมซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลัก การคมนาคมที่สะดวกสบายดังกล่าวทำให้คู่มือหน้ามีบทบาททางด้านคมนาคมที่ชัดเจน และยังทำหน้าที่เชื่อมโยงคูคลองฝั่งตะวันตกภายในเกาะเมืองและฝั่งตะวันออกนอกเกาะเมือง รวมทั้งยังเป็นที่ตั้งของท่าเรือจ้างและท่าเรือคอยราชการที่สำคัญทางด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยา ดังปรากฏในรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 คู่มือหน้าเส้นทางคมนาคมหลักที่เชื่อมโยงคูคลองฝั่งตะวันตกภายในเกาะเมืองและฝั่งตะวันออกนอกเกาะเมือง การสัญจรทางน้ำนับเป็นเส้นทางคมนาคมหลักของชาวอยุธยาที่ใช้ในการติดต่อและทำการค้าขาย ซึ่งภายหลังจากการสถาปนากรุงศรีอยุธยากู่มือหน้ามีบทบาทเป็นแม่น้ำสาย

หลักในการคมนาคมที่เชื่อมโยงกับแม่น้ำสายหลักรอบเกาะเมืองอีก 2 สายซึ่งได้แก่ แม่น้ำลพบุรีทางทิศเหนือและแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ รวมทั้งทำหน้าที่เป็นเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมโยงกับคูคลองฝั่งทิศตะวันตกภายในเมืองและฝั่งทิศตะวันออกนอกเกาะเมือง คือ

1.1.1 คู่อื่นๆ เส้นทางคมนาคมที่เชื่อมโยงคูคลองทางฝั่งตะวันตกภายในเกาะ

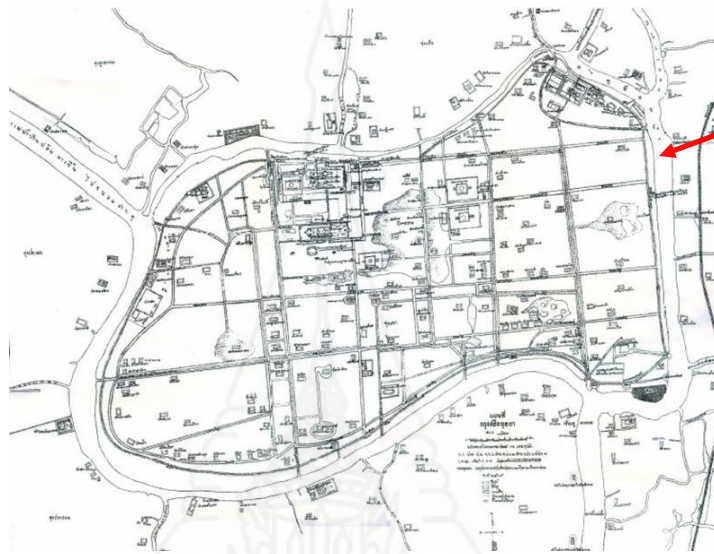
เมืองอยุธยา จากการศึกษาผังเมืองอยุธยาในยุคต้นพบว่าภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา มีการขุดคูคลองหลายสายภายในตัวเมืองอยุธยา ซึ่งการขุดคูคลองดังกล่าวแบ่งการขุดเป็น 2 ลักษณะคือ ขุดจากเหนือลงใต้ในลักษณะแนวขนานไปกับคู่อื่นๆ และขุดตามแนวตะวันออกสู่ตะวันตกเป็นการขุดในลักษณะแนวตั้งฉากกับคลองที่ขุดแนวขนานกับคู่อื่นๆ ซึ่งการขุดทั้ง 2 ลักษณะนี้เป็นการขุดเพื่อชักน้ำเข้าเมือง น้ำที่ไหลผ่านคูคลองที่ขุดขึ้นนี้ยังช่วยในการระบายน้ำส่งผลให้น้ำในพระนครไม่เน่าเสีย และยังใช้เป็นเส้นทางสัญจรภายในเมือง

เมื่อพิจารณาแผนที่ของพระยาโบราณราชธานินทร์ (ภาพที่ 3.1) กับแผนที่ของชาวต่างชาติ (ภาพที่ 3.2) ในสมัยอยุธยา พบว่าคลองภายในตัวเมืองที่มีปากคลองเชื่อมต่อกับคู่อื่นๆ มีเพียงเส้นเดียว คือ คลองประตูหอรัตนชัย ซึ่งเป็นคลองที่ขุดในแนวตะวันออกสู่ตะวันตกอยู่ทางด้านทิศใต้ของวัดปราสาท คลองประตูหอรัตนชัยเป็นเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมระหว่างคู่อื่นๆ กับคลองนายท้ายหรือคลองในไก่อและคลองประตูข้าวเปลือก ซึ่งคลองทั้ง 2 คลองนี้มีลักษณะการขุดเป็นแนวขนานกับ คู่อื่นๆ มีการอธิบายเกี่ยวกับการเชื่อมโยงของคลอง-ประตูหอรัตนชัยกับคูคลองสายอื่นๆ ไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 36 ตำนานกรุงเก่า ความว่า “คลองประตูรัตนชัยอยู่ได้วังจันทร์เกษมด้านตะวันออกไปออกแม่น้ำริมป้อมเพชร ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองในไก่อ และที่ได้สะพานข้างมีคลองแยกจากคลองประตูข้าวเปลือกไปทะลุคูคลองหลังวังจันทร์ จะไปออกคลองหอรัตนชัยหรือคลองในไก่อก็ได้ ด้านใต้เหนือคลองในไก่อขึ้นไปถึงคลองประตูจีน พ้นจากคลองประตูจีนก็ถึงคลองประตูเทพหมี”

(พระยาโบราณราชธานินทร์ 2541 : 29)

เส้นทางการสัญจรดังกล่าวเป็นเส้นทางที่เชื่อมโยงระหว่างคู่อื่นๆ กับศาสนสถานและย่านการค้าที่สำคัญๆ ภายในพระนคร นอกจากนี้หนังสือเรื่องคลองและท่าเรือข้างสมัยโบราณกรุงศรีอยุธยา ของกรมศิลปากรยังได้อธิบายเกี่ยวกับท่าเรือข้างเพิ่มเติมจากเนื้อหาที่ปรากฏในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมและประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 36 ตำนานกรุงเก่าของพระยาโบราณราชธานินทร์ไว้ว่า “ส่วนทางด้านท้ายคลองที่ออกประตูหอรัตนชัย มีท่าเรือข้างข้ามออกจากกรุงไปวัดนางชีเพียงท่าเดียว” (กรมศิลปากร 2545 : 36)

1.1.2 คู่มือหน้าเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมโยงคลองทางฝั่งตะวันออกภายนอกเกาะเมืองอยุธยา เมื่อพิจารณาคลองซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมนอกตัวเมืองทางด้านฝั่งตะวันออกบริเวณนอกเกาะเมืองอยุธยา ส่วนใหญ่เป็นคลองเดิมที่เคยใช้เป็นเส้นทางสัญจรในเขตเมืองอโยธยาซึ่งมีลักษณะเป็นคลองตามแนวตะวันออกสู่ตะวันตก จากการตรวจสอบแผนที่โบราณที่ชาวต่างชาติ

ภาพที่ 3.1 แผนที่ตัวเมืองอยุธยา ของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชคุป)
ที่มา : พระยาโบราณราชธานินทร์ (2541 : 112)

ภาพที่ 3.2 แผนที่กรุงศรีอยุธยา เขียนโดยฌาคส์ นิโกลาส์ เบเล็ง ชาวฝรั่งเศส ปี พ.ศ.2307
ตรงกับสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ
ที่มา : ธวัชชัย ตั้งศิริวานิช กรุงศรีอยุธยาในแผนที่ฝรั่ง (2549 : 81)

เขียนเกี่ยวกับผังเมืองกรุงศรีอยุธยาและแผนที่ทางอากาศ พบว่ามีคูคลองหลายสายที่เชื่อมต่อกับคูชื่อน้ำ แต่แผนที่ที่นำมาศึกษาส่วนใหญ่เป็นแผนที่ที่เขียนขึ้นภายหลัง พ.ศ.2133 ดังนั้นเพื่อความถูกต้องของข้อมูลจึงต้องศึกษาชื่อคลองกับเอกสารทางประวัติศาสตร์ ที่มีการกล่าวอ้างถึงในเหตุการณ์ประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่แรกสถาปนากรุงศรีอยุธยา ในปี 1893 ถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ. 2133 ควบคู่กับแผนที่ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1) คลองบ้านบาตรหรือคลองกระมัง เป็นคลองที่เชื่อมกับคูชื่อน้ำทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของวัดพิชัยสงคราม คลองนี้ไหลไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้กับคลองหันตราและคลองข้าวเม่าตรงบริเวณทางสามแยกหน้าวัดกระดังงา หากพิจารณาจากแผนที่ชาวต่างชาติที่เขียนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งเป็นระยะหลังจากระยะเวลาที่กำหนดในงานวิจัยพบว่าคลองบ้านบาตรหรือปากคลองบ้านบาตรปรากฏในแผนที่หลายฉบับ และในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ได้อธิบายเส้นทางที่พระเจ้าตากหรือพระยาวชิรปราการตีฝ่าวงล้อมข้าศึกไปจันทบุรี ดังความว่า

“พระยากำแพงเพชรก็ยกทัพออกจากค่ายวัดพิชัย เดินทัพไปทางบ้านหารตรา พอเพลาลบค่ำฝ่ายทัพพม่ารู้ก็ยกติดตามมาทัน ได้ต่อรบกันเป็นสามรบห้า ทัพพม่าด้านทานมิได้ก็ถอยทัพกลับไปจึงเดินทัพไปทางบ้านข้าวเม่า ถึงบ้านสามัคคีพิชัย เพลาเที่ยงคืนวันนั้นประมาณสองยามเศษ จึงแลมาเห็นแสงเพลิงลุกไหม้ในกรุงก็ให้หยุดทัพที่นั่น”

(กรมศิลปากร 2542 : 149)

จากหลักฐานแผนที่ของชาวต่างชาติแสดงให้เห็นแนวคลองบ้านบาตรหรือคลองกระมังเป็นคลองเดียวกันกับคลองข้าวเม่า โดยเชื่อมต่อมาจากคลองหันตราซึ่งเป็นคลองที่แยกมาจากแม่น้ำป่าสักสายเก่าและมีปากคลองเชื่อมกับคูชื่อน้ำทางด้านทิศตะวันตก ทำหน้าที่เป็นเส้นทางระบายน้ำและใช้เป็นเส้นทางคมนาคม อีกทั้งยังเป็นที่ตั้งของชุมชนและย่านการค้าสำคัญ ซึ่งจะอธิบายเพิ่มเติมต่อไป

2) คลองปากข้าวสาร หรือคลองเกาะแก้วเป็นคลองที่เชื่อมกับคูชื่อน้ำอยู่ทางด้านเหนือของวัดเกาะแก้ว ส่วนคำว่า “เกาะแก้ว” นั้นมีชื่อปรากฏในพระราชพงศาวดารเป็น ครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เรียกว่า “คลองเกาะแก้ว” บ้าง “มูมเกาะแก้ว” บ้าง ตรงบริเวณเกาะแก้วนั้นมีถนนและกำแพงเรียกว่า “ถนนมูมเกาะแก้ว” และ “กำแพงเกาะแก้ว” เหตุที่เรียกว่าวัดเกาะเนื่องจากบริเวณที่ตั้งวัดตั้งอยู่บนเกาะกลางน้ำ โดยทิศเหนือติดกับคลองปากข้าวสาร ทิศตะวันออกมีคลองแยกจากคลองปากข้าวสารอ้อมไปบรรจบกับคลองขมนตาลทิศตะวันตกติดกับคูชื่อน้ำ ทิศใต้ติดกับคลองถนนตาลกับคลองสวนพลู คลองปากข้าวสารยังเชื่อมกับคลองหันตราผ่านบ้านสาธุ ผ่านบ้านวัดตองปุ บ้านไผ่ ไหลออกบ้านเกาะเหนือวัดใหม่โสมนรินทร์ บรรจบกับ

แม่น้ำป่าสักสายเก่าทางเหนือ และคลองปากข้าวสารที่อ้อมไปบรรจบกับคลองถนนตาลหรือ
ขนมตาล ออกคลองสวนพลูเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณปากน้ำแม่เป็ยได้วัดพันธุเชิง

เนื่องจากมีการกล่าวถึงคลองปากข้าวสารในพระราชพงศาวดารตั้งแต่สมัยสมเด็จพระ
พระมหาจักรพรรดิจึงได้กำหนดให้คลองสายนี้เป็นคลองที่เชื่อมต่อกับคู่อ่อนน้ำที่มีมาตั้งแต่ยุคต้น
กรุงศรีอยุธยา คลองปากข้าวสารนอกจากมีบทบาททางด้านคมนาคมแล้วยังมีบทบาททางด้าน-
เศรษฐกิจและด้านสงคราม ซึ่งจะได้อธิบายเพิ่มเติมต่อไป

3) คลองสวนพลู เป็นคลองที่เชื่อมคู่อ่อนน้ำ โดยแนวลำคลองไหลผ่านด้านหน้า
วัดพันธุเชิงบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนใต้บริเวณปากน้ำแม่เป็ย เมื่อพิจารณาจากแผนที่ของ
ชาวต่างชาติที่เขียนขึ้นหลายฉบับพบว่าขนาดของคลองสวนพลูในสมัยกรุงศรีอยุธยามีขนาดใหญ่
กว่าคู่อ่อนน้ำ อีกทั้งยังเป็นเส้นทางน้ำที่ไหลผ่านบริเวณหน้าวัดพันธุเชิง ซึ่งเป็นวัดที่สร้างก่อน
การสถาปนารุงศรีอยุธยา ดังนั้นคลองเส้นนี้จึงนับว่าเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญสายหนึ่งในสมัย
กรุงศรีอยุธยา

4) คลองวัดประดู่ทรงธรรม เป็นคลองที่เชื่อมต่อกับคู่อ่อนน้ำทางด้านทิศตะวันออก อยู่
ฝั่งตรงข้ามกับคลองประดู่หรือถนนชัยทิศตะวันตกบริเวณเกาะเมือง คลองวัดประดู่ทรงธรรมเป็น
คลองตามแนวตั้งฉากกับคู่อ่อนน้ำ เป็นคลองขุดเพราะเพื่อใช้ในการคมนาคมตัดจากคู่อ่อนน้ำไปยัง
วัดประดู่ทรงธรรมและไหลเชื่อมไปบรรจบกับคลองอโยธยา คลองนี้แม้ไม่ปรากฏหลักฐานว่าขุด
ขึ้นในสมัยใด แต่ชื่อคลองพ้องกับชื่อวัดประดู่ทรงธรรม ซึ่งวัดนี้ปรากฏในพงศาวดารครั้งแรกใน
สมัยพระเจ้าทรงธรรมกล่าวถึงพระภิกษุสงฆ์วัดประดู่แปดรูป ดังมีใจความว่า

“ครั้งนั้นญี่ปุ่นเข้ามาค้าขายหลายลำ ญี่ปุ่นโกรธาว่าเสนาบดีมิได้เป็นธรรมคบคิดกันเข้าด้วย
พระพิมลธรรม นำพระมหาภักดิ์ริย์เสย ญี่ปุ่นคุมกันได้ประมาณ 500 ยกเข้ามาในท้องสนามหลวง
คอยคุมเอาพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกมาฟังพระสงฆ์บอกหนังสือ ณ พระที่นั่งจอมทองสามหลัง
ขณะนั้นพอพระสงฆ์วัดประดู่ทรงธรรมเข้ามาแปดรูป พาเอาพระองค์เสด็จออกมาต่อหน้าญี่ปุ่น
ครั้นพระสงฆ์พาเสด็จไปแล้วญี่ปุ่นร้องอ้ออิงขึ้นว่าจะกุมเอาพระองค์แล้ว เป็นไรจึงนั่งเสยเล่า...”

(กรมศิลปากร 2514 : 332)

และปรากฏชื่อวัดประดู่ทรงธรรมอีกครั้งในสมัยพระเจ้าอู่ทุมพร ปลายกรุงศรีอยุธยา
ความว่า “พระองค์ก็เสด็จไปถวายสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐาธิราช, แล้วพระองค์ก็เสด็จทรงเรือ
พระที่นั่งกิ่งเป็นขบวนพยุหยาตรา, ไปทรงผนวช ณ วัดเดิม, แล้วเสด็จไปอยู่ ณ วัดประดู่” (เล่มเดิม
2514: 635-636) จากข้อความที่ปรากฏข้างต้นล้วนเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลังการเสียกรุงศรี-
อยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ.2112 ดังนั้นจึงสันนิษฐานได้ว่าคลองวัดประดู่ทรงธรรมคงเป็นคลองที่ขุดขึ้น

ภายหลัง การสร้างวัด เพราะไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับคลองวัดประดู่ทรงธรรมในยุคต้นกรุงศรีอยุธยา

การสัญจรเข้าออกภายในและภายนอกพระนครด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยามีแนวคู่อ้อมน้ำเป็นเส้นทางคมนาคมเชื่อมโยงคูคลองต่างๆ แต่เนื่องจากบริเวณคู่อ้อมน้ำบริเวณทิศตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นจุดบรรจบของแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำป่าสัก กระแสน้ำที่ไหลมาบรรจบกันจึงไหลพุ่งลงทางด้านทิศตะวันออกมากกว่าไหลไปทางทิศเหนือ เพื่อเป็นการเบนกระแสน้ำจึงมีการสร้างท่านบรหรือหัวรอ “เพื่อชะลอกระแสน้ำให้เฉลี่ยไหลไปทั้งสองทางพร้อมกัน” (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2546:155)

ท่านบรแห่งนี้มีมาตั้งแต่คราวที่พระเจ้ากรุงหงสาวดียกกองทัพเข้ามาล้อมกรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โดยฝ่ายพม่าใช้ไม้ตาลโคนค้ำเป็นท่านบรถมดินทำสะพานข้ามแม่น้ำเข้าตีกรุงศรีอยุธยา ภายหลังเสร็จศึกท่านบรแห่งนี้ไม่ถูกรื้อถอนแต่ถูกปรับปรุงใช้เป็นสะพานข้ามเข้า-ออกพระนคร ซึ่งเป็นสะพานข้ามเข้า-ออกพระนครเพียงแห่งเดียว

นอกจากสะพานบริเวณท่านบรแล้ว การเดินทางเข้า-ออกพระนครยังจำเป็นต้องมีพาหนะ ดังนั้น “เรือ” จึงจัดเป็นพาหนะสำคัญในการสัญจรไปในลำน้ำ เรือในสมัยกรุงศรีอยุธยามีทั้งเรือหลวงและเรือราษฎร แต่สำหรับผู้ที่ไม่มีเรือส่วนตัวหรือกลุ่มนักเดินทางจะอาศัยเรือจ้างในการสัญจรเข้า-ออกพระนคร ซึ่งบริเวณคู่อ้อมน้ำปรากฏท่าเรือจ้างและท่าเรือคอยราชการดังข้อมูลต่อไปนี้

1.2 ท่าเรือจ้างและท่าเรือคอยราชการที่ตั้งบริเวณคู่อ้อมน้ำ บทบาทของคู่อ้อมน้ำในด้านคมนาคมนอกจากจะเป็นการเชื่อมโยงเส้นทางคมนาคมภายในสู่ภายนอกพระนครแล้ว บริเวณแนวคู่อ้อมน้ำยังปรากฏท่าเรือจ้างและท่าเรือคอยราชการอยู่มากมายหลายท่า ซึ่งสามารถชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของคู่อ้อมน้ำในบทบาทด้านการคมนาคมได้ชัดเจนมากขึ้น

การกำหนดที่ตั้งท่าเรือจ้างและท่าเรือคอยราชการบริเวณแนวคู่อ้อมน้ำพบในเอกสารสำคัญ 2 ฉบับ คือ เอกสารคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (เอกสารจากหอหลวง) และหนังสืออธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยาและคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ซึ่งเป็นเอกสารที่เขียนขึ้นสมัยหลัง แต่หากพิจารณาสถานที่ตั้งของท่าเรือต่างๆ ก็สามารถนำมาวิเคราะห์หาท่าเรือที่เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ข้อมูลดังต่อไปนี้คือ

1.2.1 ท่าเรือคอยราชการ ปรากฏในเอกสารทั้ง 2 ฉบับข้างต้น ซึ่งเมื่อพิจารณาจากที่ตั้งและข้อมูลในเอกสาร พบว่าตั้งอยู่ในบริเวณด้านทิศเหนือของแนวคู่อ้อมน้ำตรงบริเวณ

ป้อมมหาชัยด้านหน้าวังจันทร์เกษม เรียกว่า “ท่าขุนนางวังหน้า” (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2546:156) เป็นท่าเรือข้ามออกจากพระนคร ไปขึ้นที่ท่าวัดแม่นางปลีกับวัดท่าโหลง ท่าเรือคอยราชการแห่งนี้เป็นท่าเรือที่รับส่งเฉพาะข้าราชการที่เข้าปฏิบัติราชการทั้งกลางวันและกลางคืน

1.2.2 ท่าเรือจ้างบริเวณคู่มือหน้าที่ใช้ในการสัญจรข้ามฟากจากฝั่งพระนครไปยังท่าเรือฝั่งตรงข้ามมีท่าเรือจ้างสำคัญหลายท่า ดังปรากฏในหนังสืออธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา และคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ที่อธิบายไว้ว่า

“แลด้านชื่อบุรุษทิส แต่หัวรอมมาถึงเรือจ้างข้ามไปวัดตพานเกลือ 1 เรือจ้างข้ามออกไปวัดนางชี 1 เรือจ้างข้ามออกไปวัดพิชัย 1 เรือจ้างเข้าออกไปวัดเกาะแก้ว 1 ด้านชื่อกิตติบุรุษท่าแห่งทั้งหัวรอ” (พระยาโบราณราชธานินทร์ 2541:93)

ซึ่งการอธิบายดังกล่าวมีข้อมูลบางประการที่แตกต่างจากข้อมูลในเอกสารคำให้การ ขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (เอกสารจากหอหลวง) ความว่า

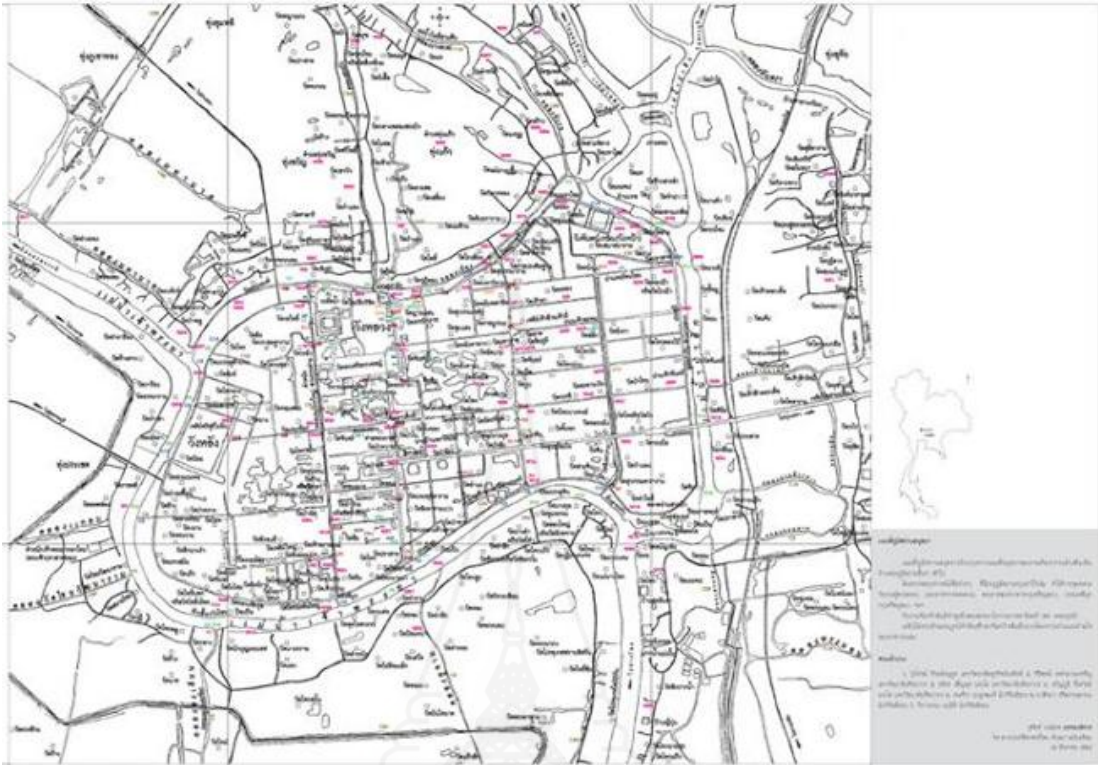
“กรุงศรีอยุธยาด้านกว้างทิศตะวันออก มีท่าเรือจ้างข้ามรับส่งคนไปมาเข้าออก 5 ตำบล คือตั้งแต่หัวรอมมาถึงวัดตพานเกลือ มีเรือจ้างข้ามเข้ากรุงที่ท่า 8 ตำรวจท้ายวังนำตำบล 1 เรือจ้างข้ามเข้ากรุงที่ท่าข้างวังหน้า แลมาท่าวัดลิ้นดา 1 เรือจ้างข้ามออกจากกรุงไปวัดนางชี 1 เรือจ้างข้ามออกจากกรุงไปวัดพิชัย 1 เรือจ้างข้ามออกจากกรุงไปวัดเกาะแก้ว 1 เรือจ้างข้ามรับส่งคนเข้าออกกรุงด้านตะวันออก 5 ตำบล”

(สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา 2539:96)

เมื่อวิเคราะห์จากเอกสารทั้ง 2 ฉบับพบว่าข้อมูลเกี่ยวกับชื่อและตำแหน่งท่าเรือจ้างด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองพบว่ามีข้อมูลเกี่ยวกับท่าเรือจ้างบางแห่งที่มีความแตกต่างกัน โดยเฉพาะในเอกสารคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (เอกสารจากหอหลวง) ปรากฏว่ามีท่าเรือจ้างข้ามเข้ากรุงที่ท่าข้างวังหน้าไปท่าวัดลิ้นดา ซึ่งข้อความดังกล่าวไม่ปรากฏในหนังสืออธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยาและคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์ ดังนั้นเพื่อความถูกต้องจึงต้องนำข้อมูลดังกล่าวมาวิเคราะห์ร่วมกับแผนที่ภูมิสถานอยุธยา⁵ ของคุณสุจิตต์ วงษ์เทศ (ภาพที่ 3.3)

⁵ แผนที่ภูมิสถานอยุธยาปรับปรุงแผนที่อยุธยาของกรมศิลปากรและเพิ่มตำแหน่งภูมิสถานอื่นๆ เข้าไป โดยตรวจสอบจากหนังสือต่างๆ ที่ระบุภูมิสถานกรุงเก่าไว้เช่น คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (เอกสารจากหอหลวง), พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, วรรณคดียุคกรุงศรีอยุธยา, ฯลฯ กับการค้นคว้าอันมีค่าสูงยิ่งของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) แต่ยังไม่ครบถ้วนสมบูรณ์จำเป็นต้องศึกษาค้นคว้าเพิ่มอีกมากโดยความร่วมมือร่วมใจของสาธารณชน

ภาพที่ 3.3 แผนที่ภูมิสถานอยุธยา

ที่มา : สุนทรีย วลัยเทศ โครงการประวัติศาสตร์ไทย สังเขป ฉบับมติชน 16 สิงหาคม 2553

ซึ่งจากการตรวจสอบแผนที่ดังกล่าวพบว่าทางด้านทิศตะวันตกของป้อมมหาชัยบริเวณริมแม่น้ำลพบุรีมีท่าเรือจ้งวัดของถนนโรงช้างวังหน้า ซึ่งสันนิษฐานว่าคงจะเป็นท่าเรือจ้งท่าเดียวกับท่าช้างวังหน้า ท่าเรือแห่งนี้นอกจากรับส่งคนข้ามเข้าออกพระนครแล้วยังรับส่งผู้โดยสารไปไกลถึงท่าวิไลนดา ที่ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของเกาะเมืองริมแม่น้ำเจ้าพระยา คำว่า “วิไลนดา” มีปรากฏครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ความว่า “มีกำปั่นลูกค้าเมืองฝรั่งเศส, เมืองอังกฤษ, เมืองวิไลนดา, เมืองสุรัต, แลสำเภาจินมาค้าขายเป็นอันมาก” (กรมศิลปากร 2514: 64) ข้อความดังกล่าวเป็นเพียงกล่าวถึงการเข้ามาค้าขายเรือสำเภานั้น เนื่องจากมีหลักฐานเกี่ยวกับชาวฮอลันดาหรือวิไลนดา เข้ามาขอติดต่อทางการทูตและมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับกรุงศรีอยุธยา โดยได้จัดตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาขึ้น ใน พ.ศ. 2147 ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช จากการศึกษาข้างต้นนี้จึงสามารถสรุปได้ว่าท่าช้างวังหน้าจึงเป็นท่าเรือจ้งที่ไม่ได้ตั้งอยู่ในบริเวณคู่อื่นๆ และที่สำคัญท่าวิไลนดาก็เป็นท่าเรือที่เกิดขึ้นภายหลังรัชสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา

นอกจากท่าเรือจ้งที่กล่าวมาแล้วนั้นยังปรากฏชื่อและตำแหน่งที่ตั้งของท่าเรือจ้งที่อยู่ในบริเวณคู่อื่นๆ อีกหลายท่าซึ่งได้แก่ ท่าเรือหัวรอไปถึงท่าวัดตะพานเกลือ (วัดตะพานเกลือตั้งอยู่

บริเวณเกาะลอย ปัจจุบันเป็นวัดร้าง), ทำเรือจ้างข้ามออกไปวัดนางชี ซึ่งทำเรือจ้างแห่งนี้是做เรือจ้างข้ามออกจากกรุงไปเชื่อมกับทำเรือจ้างบริเวณท้ายคลองที่ออกประตูหอรัตนชัย, ทำเรือจ้างข้ามออกไปวัดพิชัย และทำเรือจ้างข้ามออกไปวัดเกาะแก้ว

เนื่องจากคู่มือหน้าเป็นแนวคำที่มีความยาวจากเหนือจรดใต้ จึงมีการศึกษาทำเรือจ้างทศได้เพิ่มเติมพบว่ามีทำเรือจ้างข้ามไปวัดพนัญเชิง 1 ทำ ซึ่งสอดคล้องกับแผนที่ภูมิสถานอยุธยาของคุณสุจิตต์ วงษ์เทศและแผนที่ทำเรือและแนวคลองสำคัญของกรุงศรีอยุธยาของกรมศิลปากรที่มีการเรียกชื่อทำเรือจ้างแห่งนี้ว่า “ท่าประตู่ช่องกุดหัวตลาด โรงเหล็ก” ซึ่งตั้งอยู่บริเวณตอนใต้ของเกาะเมืองบริเวณริมป้อมเพชร ทำเรือแห่งนี้ตั้งอยู่ใกล้กับตำแหน่งปากน้ำบางกะจะซึ่งเป็นย่านการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา

จากหลักฐานที่กล่าวถึงคลองและทำเรือดังกล่าวจะเห็นว่าบทบาทของคู่มือหน้าด้านคมนาคมเป็นเพียงบทบาทหนึ่งที่มีความสำคัญในการเชื่อมโยงเส้นทางสัญจรไปมาของผู้คนในสมัยกรุงศรีอยุธยา และการสัญจรทางน้ำไปยังที่ต่างๆ นับเป็นปัจจัยสำคัญในการดำเนินวิถีชีวิตของคนในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งวิถีชีวิตดังกล่าวทำให้คู่มือหน้ามีบทบาททางด้านสังคมที่เชื่อมโยงความศรัทธาทางพุทธศาสนาและกลุ่มคนที่อยู่อาศัยได้อย่างลงตัว

2. บทบาทของคู่มือหน้าในด้านสังคม

น้ำเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตายของผู้คนในกรุงศรีอยุธยา การอยู่อาศัยของผู้คนในสมัยนั้นจะเลือกทำเลในการปลูกสร้างบ้านเรือนติดกับแม่น้ำลำคลอง หรือแหล่งน้ำทางธรรมชาติ ดังนั้นการขุดคู่มือหน้าจึงไม่ใช่เป็นเพียงการกำหนดผังเมืองหรือใช้เส้นทางคมนาคมเชื่อมต่อในการสัญจรไปมาเพียงอย่างเดียว แต่ยังรวมความสำคัญไปถึงวิถีการดำรงชีวิตของผู้คนทั้ง 2 ฝากฝั่งของคู่มือหน้าด้วย การเข้ามาอยู่อาศัยบริเวณคู่มือหน้าของผู้คนในสมัยกรุงศรีอยุธยามีจำนวนค่อนข้างมาก ซึ่งสามารถวิเคราะห์ได้จากความหนาแน่นของจำนวนวัดที่สร้างขึ้นตามวิถีทางสังคมของผู้คนที่มีความผูกพันกับพุทธศาสนา โดยการกำหนดให้วัดทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางของชุมชนในการถ่ายทอดหลักธรรมคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและเป็นศูนย์กลางของชุมชนในการประกอบกิจกรรมต่างๆ รวมทั้งเป็นสถานที่ถ่ายทอดองค์ความรู้ในรูปแบบต่างๆ ให้คนในสังคม

สังคมในสมัยกรุงศรีอยุธยาแม้เป็นสังคมที่มีระบบชนชั้น แต่ก็ยึดแนวปฏิบัติแบบสังคมาชาวพุทธ ซึ่งเป็นสังคมที่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน ทำให้สมาชิกในสังคมสามารถปรับตัว

เข้าหากันได้อย่างสงบสุข ไม่มีปัญหาการขัดแย้งกันระหว่างชนชั้น การมีวิถีชีวิตที่เรียบง่ายมีระบบเครือญาติ จึงนับเป็นเรื่องสำคัญที่สุดในการดำรงอยู่ของสังคมชาวกรุงศรีอยุธยาอยุธยา

สังคมของคนในบริเวณคู่มือหน้าก็เป็นสังคมที่มีลักษณะเหมือนกับสังคมโดยทั่วไปในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่เพื่อเป็นการเฉพาะเจาะจงบทบาทด้านสังคมที่เกิดขึ้นในบริเวณคู่มือหน้า จึงขอยกประเด็นการศึกษาบทบาททางด้านสังคมบริเวณคู่มือหน้าไว้ดังนี้

2.1 บทบาททางสังคมบริเวณคู่มือหน้าที่มีวัดและศาสนสถานเป็นศูนย์กลาง คนในสมัยกรุงศรีอยุธยาส่วนใหญ่ยึดมั่นและปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาชอบทำบุญ-ศุภทาน อีกทั้งยังใช้วัดเป็นศูนย์กลางชุมชนในการประกอบกิจกรรมตามประเพณีสำคัญต่างๆ การสร้างวัดในสมัยกรุงศรีอยุธยามักจะมีความเชื่อเกี่ยวกับการวางทิศทางของพระอุโบสถแต่ก็ไม่ลืมเรื่องเส้นทางน้ำ ดังนั้นจะพบได้จากวัดส่วนใหญ่ในอยุธยามักจะหันหน้าพระอุโบสถและวิหารเข้าหาทางน้ำเสมอ แต่ถ้าไม่สามารถสร้างพระอุโบสถหันหน้าเข้าหาน้ำได้ก็จะสร้างให้หันหน้าไปทางทิศตะวันออกแทน วัดนอกจากจะเป็นศูนย์กลางทางด้านความศรัทธาแล้ววัดยังเปรียบเสมือนศูนย์กลางแห่งภูมิปัญญาและวัฒนธรรมทางสังคมของคนในสมัยกรุงศรีอยุธยาด้วย โดยใช้รากฐานทางพระพุทธศาสนาสร้างแรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์ผลงาน โดยเฉพาะงานด้านศิลปะที่เป็นมรดกทางความคิดถ่ายทอดกันมาในรูปแบบสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม และวรรณกรรม ซึ่งล้วนแต่มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

วิถีชีวิตแบบสังคมชาวพุทธที่เกิดขึ้นบริเวณคู่มือหน้าจึงเป็นบทบาทหนึ่งที่สำคัญไม่แพ้บทบาทด้านอื่นๆ เนื่องจากพบว่าบริเวณแนวคู่มือหน้ามีการสร้างวัดและมีชุมชนเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏชื่อวัดและย่านต่างๆ ในแผนที่ทั้ง 2 ฉบับที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว แต่เมื่อนำชื่อวัดและสถานที่ตั้งจากแผนที่มาเปรียบเทียบกับวัดในปัจจุบันแล้วพบว่ามีย่านวัดที่ยังคงหลงเหลืออยู่เพียงไม่กี่วัด ซึ่งอาจสืบเนื่องมาจากซากโบราณสถานพังทลายลงไปตามกาลเวลา หรือถูกบุกรุกพื้นที่เพื่อการสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของผู้คนในยุคปัจจุบัน

เนื่องจากศึกษาบทบาทของคู่มือหน้ามีการกำหนดระยะเวลา ดังนั้นจึงต้องวิเคราะห์อายุสมัยของวัดที่สร้างขึ้นบริเวณคู่มือหน้าประกอบเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ชัดเจน จากการศึกษาดังกล่าวพบว่าการสร้างวัดบริเวณคู่มือหน้าส่วนใหญ่สร้างขึ้นหลังจากการขุดคู่มือหน้าแล้ว เนื่องจากวัดดังกล่าวสร้างหันหน้าวัดเข้าหาคู่มือหน้าซึ่งเป็นเส้นทางน้ำ แต่หากพิจารณาความหนาแน่นของจำนวนวัดพบว่าวัดทางด้านฝั่งทิศตะวันออกของคู่มือหน้ามีจำนวนมากกว่าฝั่งทิศตะวันตกในบริเวณเกาะเมือง การกระจายตัวของผู้คนบริเวณนอกตัวเมืองตามแนวคู่มือหน้าจึงมีจำนวนมากกว่าภายในเกาะเมือง

นอกจากประวัติความเป็นมาและโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมของวัดที่บ่งบอกเรื่องราวทางสังคมของผู้คนยุคนั้นแล้ว วัดยังบ่งบอกถึงวิถีชีวิตของชุมชนในแต่ละชุมชนด้วย แต่เมื่อตรวจสอบกับรายงานการขุดค้นทางด้าน โบราณคดีของอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา พบว่าบริเวณแนวคูขื่อน้ำทั้ง 2 ฝากฝั่ง มีการขุดค้นทางด้าน โบราณคดีเพียงวัดเดียว คือวัดขมมัน ซึ่งเป็นวัดที่ตั้งอยู่ในเขตวังหน้า (วังจันทร์เกษม) ส่วนวัดอื่นๆ ไม่ปรากฏการขุดค้น ข้อมูลหลักฐานทางด้าน โบราณคดีบริเวณนี้จึงมีน้อยมากทำให้เกิดปัญหาและอุปสรรคในการกำหนดอายุสมัย แต่เนื่องจากชื่อและที่ตั้งของวัดสามารถบอกวิถีสังคมของคนในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้ เพื่อให้เกิดความชัดเจนของข้อมูลจึงใช้ชื่อวัดที่ปรากฏในแผนที่มาอธิบายสังคมบริเวณคูขื่อน้ำ โดยแยกประเด็นการศึกษา ดังนี้

2.1.1 วัดที่ปรากฏชื่อในแผนที่ แต่ไม่พบข้อมูลทางด้านเอกสารและไม่พบซากโบราณสถานจริง ได้แก่ วัดคอกม้า, วัดโคกคอกไม้ (ฝั่งตะวันตกภายในเกาะเมือง) วัดขี้หมู (ฝั่งตะวันออกนอกเกาะเมือง) วัดเหล่านี้แม้ไม่สามารถกำหนดอายุสมัยได้แต่ชื่อวัดแต่ละวัดก็สามารถอธิบายเกี่ยวกับวิถีชีวิตทางสังคมของชุมชนได้ และเมื่อพิจารณาการตั้งชื่อวัดในสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้วพบว่าวัดส่วนใหญ่จะตั้งชื่อตามเอกลักษณ์หรือความสำคัญของท้องถิ่น ดังนั้นชื่อวัดที่กล่าวไว้ข้างต้นจึงสามารถอธิบายได้ถึงการดำรงชีวิตแบบวิถีทางการเกษตรในรูปแบบการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นวิถีส่วนใหญ่ของคนในสมัยกรุงศรีอยุธยา

2.1.2 วัดที่ปรากฏชื่อในแผนที่และมีข้อมูลทางประวัติศาสตร์ แต่ไม่พบซากโบราณสถานจริง ได้แก่ วัดฝาง (ฝั่งตะวันตกภายในเกาะเมือง) และวัดจันทร์ (ฝั่งตะวันออกนอกเกาะเมือง) วัดเหล่านี้แม้ไม่ปรากฏซากโบราณสถาน แต่ก็มีข้อมูลปรากฏในเอกสาร เช่น คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (เอกสารจากหอหลวง) ได้มีการอธิบายเกี่ยวกับชุมชนบริเวณวัดฝางไว้ว่าชุมชนบริเวณนี้มีการผลิตโคมไฟและหีบฝ้ายขาย ผลผลิตดังกล่าวจัดเป็นหัตถกรรมภายในชุมชนและเป็นสิ่งของเครื่องใช้ที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตประจำวันของคนในสมัยนั้น

สำหรับวัดจันทร์ปรากฏชื่อในพงสาวดารเกี่ยวกับการตั้งทัพของพม่าเมื่อยกทัพมาล้อมกรุงทั้ง 2 ครั้งและที่สำคัญชื่อวัดสอดคล้องกับย่านเจ้าจันทร์ที่เป็นย่านการค้าที่มีตลาดสดเข้ายื่นในฝั่งพระนคร จากที่ตั้งและชื่อของวัดจันทร์คงอธิบายได้เฉพาะศาสนาสถานที่เป็นศูนย์กลางชุมชนเท่านั้นไม่สามารถเจาะลึกไปในส่วนอื่นได้ ซึ่งวัดทั้ง 2 วัดที่กล่าวมาข้างต้นแม้จะไม่สามารถกำหนดอายุสมัยได้

2.1.3 วัดที่ปรากฏชื่อตรงกับแผนที่และมีข้อมูลทางด้านเอกสารรวมทั้งพบซากโบราณสถานจริง ได้แก่ วัดช่อง, วัดขมมัน, วัดปราสาท (ฝั่งตะวันตกภายในเกาะเมือง) และวัดมณฑป, วัดสะพานเกลือ, วัดนางชี, วัดพิชัย, วัดเกาะแก้ว, วัดพญูเชิง (ฝั่งตะวันออกนอกเกาะเมือง)

วัดเหล่านี้มีข้อมูลปรากฏในเอกสารหลายฉบับจึงสามารถสามารถกำหนดอายุสมัยได้ ที่สำคัญวัดส่วนใหญ่มีการบูรณปฏิสังขรณ์และประกอบกิจกรรมสงฆ์ต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน มีเพียงวัดของและวัดขมื่นเท่านั้นที่เป็นโบราณสถาน วัดที่สร้างบริเวณคู่อ้อมหน้าเป็นวัดที่สามารถแสดงบทบาททางสังคม ได้อย่างชัดเจนและยังมีเอกลักษณ์เฉพาะชุมชนที่แตกต่างกัน ไปด้วย

วัดของเป็นวัดที่อยู่ติดกับเพนียดคล้องช้างในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะทรงโปรดให้หรือเพนียดช้างวัดของออกไปตั้งที่ตำบลสวนพริก หากพิจารณาคำว่า “ของ” ตามชื่อของวัดน่าจะหมายถึง “ซอกหรือช่องแคบที่ทำขึ้นสำหรับเอาช้างม้าวัวควายเข้าไปไว้ในที่บังคับ” (ราชบัณฑิตยสถาน 2546:375) จากความหมายและตำแหน่งที่ตั้งของวัดของ ที่อยู่บริเวณเพนียดคล้องช้างเดิม ทำให้สามารถอธิบายได้ว่าสังคมบริเวณวัดของเป็นสังคมที่มีผู้คนเกี่ยวข้องกับช้างหรือมีหน้าที่เลี้ยงช้าง สังคมสมัยกรุงศรีอยุธยาให้ความสำคัญกับช้างเป็นอย่างมาก เนื่องจากช้างเป็นสัตว์คู่บ้านคู่เมืองและคู่บารมีองค์พระมหากษัตริย์ และที่สำคัญช้างยังทำหน้าที่เป็นพาหนะในการทำศึกสงครามและพาหนะในการขนส่งที่มีศักยภาพสูง

เมื่อเพนียดถูกรื้อถอนจากที่ตั้งเดิมไปสร้างใหม่ แต่วัดของไม่ได้ถูกรื้อถอนไปด้วยยังคงตั้งอยู่ที่เดิม เมื่อมีการสร้างกำแพงเมืองใหม่ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาวัดของถูกเปลี่ยนตำแหน่งจากเดิมอยู่นอกกำแพงมาเป็นอยู่ภายในกำแพงเมืองแทน สังคมบริเวณวัดของอาจเปลี่ยนแปลงเนื่องจากการย้ายเพนียด แต่สังคมที่มีวัดเป็นศูนย์กลางก็ไม่เคยหายไปจากกรุงศรีอยุธยา

เช่นเดียวกับวัดขมื่น ซึ่งหากพิจารณาดำเนินที่ตั้งของวัดพบว่าวัดนี้เป็นส่วนหนึ่งของพระราชวังจันทร์เกษม (วังหน้า) ซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราชสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา จากการขุดแต่งทางโบราณคดีของอุทยานประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา เมื่อปี พ.ศ. 2544 พบเจดีย์ทรงระฆังบนฐาน 8 เหลี่ยมแบบอยุธยายุคต้น จึงสามารถสันนิษฐานได้ว่าวัดขมื่นคงจะสร้างก่อนที่จะมีการสร้างพระราชวังจันทร์อย่างแน่นอน แบบแผนการสร้างวัดภายในวังปรากฏขึ้นครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งเมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาสร้างวังหน้าแล้วคงจะใช้วัดขมื่นเป็นวัดในวังเช่นเดียวกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ในวังหลวง แนวทางการปฏิบัติเช่นนี้ส่งอิทธิพลมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย วัดขมื่นจึงเป็นมุมมองทางสังคมของคนชั้นสูงในสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาของเจ้านายวังหน้า แม้ว่าวังหน้าจะสร้างขึ้นภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 (พ.ศ.2112) แต่การสร้างวังหน้าก็ทำให้สังคมบริเวณคู่อ้อมหน้ามีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เช่นมีท่าเรือคอยราชการ มีขบวนพยุหยาตราทางชลมารค ซึ่งสอดคล้องกับข้อมูลของเอกสารทำให้การวัดประตูทรงธรรม (เอกสารหอหลวง) ที่กล่าวถึงโรงเรือพระที่นั่งและโรงเรือกระบวนต่างๆ ว่าอยู่ตามวัดตองปุและวัดปราสาท แสดงให้เห็น

ถึงความยิ่งใหญ่ของกระบวนเรือและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่มีฐานะเป็นรองแก่พระมหากษัตริย์เท่านั้น ผู้คนบริเวณนี้จึงให้ความสำคัญกับกลุ่มเจ้านายวังหน้าด้วย

การที่มีเรือของวังหน้าตั้งอยู่บริเวณวัดปราสาท ก็สืบเนื่องมาจากเป็นพื้นที่ดังกล่าวเป็นจุดบรรจบระหว่างคู่อื่นๆกับคลองประตูอรหันต์ชัย ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อการคมนาคมภายนอกและภายในกรุงศรีอยุธยา วัดปราสาทเองยังตั้งอยู่ท่ามกลางสังคมที่มีผู้คนหลากหลายผ่านเข้าออกเป็นจำนวนมาก เนื่องจากบริเวณวัดเป็นที่ตั้งของตลาดสดเช้าเย็นรวมทั้งเป็นที่ตั้งของท่าเรือจ้างข้ามฟากเข้า-ออก จึงทำให้วัดมีความสำคัญต่อชุมชนเป็นอย่างมาก แม้ปัจจุบันวัดมีการบูรณปฏิสังขรณ์จนไม่เหลือซากโบราณสถานเก่าเลย แต่ข้อมูลในหนังสือประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร ของกรมการศาสนาได้อธิบายสภาพวัดเมื่อคราวเรือพระอุโบสถหลังเก่า ว่า

“สร้างขึ้นเป็นวัดนับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 1900 เป็นวัดเก่าแก่มีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา นับเข้าเป็นวัดชนิดที่ได้รับความนิยมสูงมาแต่แล้วประมาณ พ.ศ.1920 เมื่อคราวเรืออุโบสถหลังเดิม พ.ศ. 2502 ได้ขุดพบเสาก่อด้วยอิฐเป็นเสา 6 เหลี่ยม จำนวน 2 ต้น เส้นผ่าศูนย์กลาง 80 เซนติเมตรและพื้นปูด้วยอิฐสลับเป็นลายขัด เข้าใจว่าเป็นฐานอุโบสถหลังแรก”

(กรมการศาสนา 2528:228)

เมื่อพิจารณาข้อมูลจากเอกสารข้างต้นที่มีการขุดพบเสาก่ออิฐ 6 เหลี่ยม และรูปแบบอิฐที่ปูพื้นเป็นลายขัณฑ์นั้น ทำให้ทราบว่าเสาที่ก่อสร้างลักษณะนี้เป็นแบบที่นิยมสร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยายุคปลาย ซึ่งขัดกับ พ.ศ. ที่สร้าง แต่เนื่องจากระยะเวลาที่ยาวนานตัวอาคารย่อมมีการผุพัง จึงอาจมีการซ่อมแซมหรือปรับเปลี่ยนรูปแบบ

กลุ่มวัดที่ปรากฏชื่อตรงกับแผนที่และข้อมูลทางด้านเอกสารรวมทั้งพบซากโบราณสถานจริงทางฝั่งตะวันออกของคู่อื่นๆมีหลายวัดด้วยกันประกอบด้วย วัดมณฑป วัดนี้ตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับพระราชวังจันทร์เกษมหรือวังหน้า ปรากฏชื่อวัดมณฑปอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ว่าเป็นที่ตั้งทัพของกบฏธรรมเถียร ในสมัยสมเด็จพระเพทราชา และที่ตั้งหอรบของพม่าในคราวเสียกรุงครั้งที่ 2

จากข้อมูลที่กล่าวมาข้างต้นส่วนใหญ่เป็นเหตุการณ์ในสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่เมื่อศึกษาทางด้านโบราณคดีก็พบว่าเจดีย์ทรงแปดเหลี่ยมที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของอุโบสถหลังใหม่เป็นเจดีย์ที่ก่ออิฐไม่สอปูน อิฐที่ใช้เป็นอิฐผสมเปลือกข้าวมีขนาดใหญ่หนาแบบอิฐสมัยทวารวดีที่นิยมใช้มาตั้งแต่สมัยอู่ทองและอยุธยาตอนต้น รูปทรงเจดีย์ประกอบด้วย ฐานบัวแปดเหลี่ยมหลายชั้นสูงลดหลั่นกันขึ้นไป ส่วนกลางเป็นซุ้มเรือนธาตุมีซุ้มจะนำประดิษฐานพระพุทธรูปยืนจำนวนแปดซุ้ม เป็นพระพุทธรูปปางรำพึง ปางลีลา ปางประทานอภัย และปางถวายเนตร แบบละสองด้าน

ถัดขึ้นไปเป็นมาลัยแปดเหลี่ยมสามชั้น องค์กรแห่งทรงกลม บัลลังก์ปล้อง โฉน ปลายอดและเมื่อด
น้ำค้าง

“รูปแบบของเจดีย์เช่นนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับเจดีย์ทรงแปดเหลี่ยมบนเกาะกลางบึงพระราม
อำเภอพระนครศรีอยุธยา เจดีย์ทรงแปดเหลี่ยมวัดเสาชิงช้าจังหวัดลพบุรี และกลุ่มเจดีย์ทรง
แปดเหลี่ยมสูงที่ก่ออิฐขนาดใหญ่หนาตลอดดินผสมยางไม้ ที่พบที่เมืองสรรค์ อำเภอสรรคบุรี
จังหวัดชัยนาท และที่จังหวัดสุพรรณบุรี”

(น. ณ ปากน้ำ 2516 : 7,9,12)

จากรูปแบบของเจดีย์ดังกล่าวข้างต้นสันนิษฐานได้ว่าวัดมณฑปเป็นวัดที่สร้างขึ้นตั้งแต่
อยุธยาตอนต้นและเจดีย์องค์นี้ยังสามารถอธิบายความเป็นสังคมกรุงศรีอยุธยาที่ถ่ายทอดรูปแบบ
งานศิลปกรรมทางด้านสถาปัตยกรรมและงานประติมากรรมที่ทรงคุณค่าทางประวัติศาสตร์และ
โบราณคดีให้รุ่นหลังได้ศึกษาต่อไป

ทำให้การขุดหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (เอกสารจากหอหลวง) ปรากฏชื่อวัดสะพาน
เกลือและวัดนางชี เกี่ยวกับทำเรือข้ามฟากเข้าออกพระนครทางด้านทิศบูรพาหรือทิศตะวันออก
ทำเรือทั้ง 2 แห่งนี้ใช้วัดเป็นศูนย์กลางในการเชื่อมต่อการคมนาคมและกับชุมชน ซึ่งแสดงให้เห็นว่า
พื้นที่บริเวณวัดเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่มีผู้คนเดินเข้าออกกันเป็นจำนวนมาก นอกจากข้อมูล
ที่ปรากฏในเอกสารดังกล่าวแล้วการวิเคราะห์สังคมจากชื่อวัดก็สามารถเชื่อมโยงกับกับวิถีความ-
เป็นอยู่ของคนในสมัยนั้นได้ ดังเช่น วัดสะพานเกลือคงจะหมายถึงสะพานขึ้นเกลือหรือเป็นจุด
ขนถ่ายเกลือขึ้นฝั่ง การใช้เกลือสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นเรื่องจำเป็นอย่างมาก ดังนั้นเกลือในสมัย
อยุธยาตอนต้นจึงเป็นกลุ่มสินค้าที่สำคัญสามารถใช้แลกเปลี่ยนแทนเงินตราได้ กรุงศรีอยุธยาผลิต
เกลือจากน้ำทะเลไว้ใช้เอง การขนเกลือทะเลมายังกรุงศรีอยุธยายังจำเป็นต้องใช้เรือเป็นพาหนะ จาก
ข้อมูลที่กล่าวข้างต้นจึงสันนิษฐานได้ว่าวัดสะพานเกลือคงจะตั้งอยู่บริเวณทำขึ้นเกลือหรือจุดถ่าย
เกลือขึ้นบกในสมัย กรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อพิจารณาจากแผนที่พบว่าวัดสะพานเกลือหันหน้าวัดเข้าหา
คู่อ้อมหน้าและสร้างชิดตลิ่งมาก แสดงให้เห็นว่าวัดเหล่านี้ต้องสร้างก่อนที่จะขยายคู่อ้อมหน้าในสมัย
สมเด็จพระมหาธรรมราชา เพราะเมื่อขยายคู่อ้อมหน้าแล้วพื้นที่บริเวณหน้าวัดจึงหายไป

วัดพิชัยปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา
ดังอธิบายไว้ในบทบาทของคู่อ้อมหน้าด้านคมนาคม บริเวณวัดพิชัยมีความสำคัญที่มีความเกี่ยวพัน
กับชุมชน เนื่องจากบริเวณวัดพิชัยเป็นย่านที่มีการทำบาตรและกระมัง ซึ่งวัสดุในการผลิตทำจาก
โลหะ การผลิตผลิตภัณฑ์ประเภทนี้จำเป็นต้องใช้ฝีมือทำให้สินค้าเป็นที่ต้องการ ผลผลิตดังกล่าว
สามารถเชื่อมโยงไปสู่การสร้างรายได้หรือเศรษฐกิจด้วย

วัดเกาะแก้ว ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยใด แต่ปรากฏในพระราชพงสาวดารหลายฉบับกล่าวถึงเหตุการณ์พม่าล้อมกรุงในปี พ.ศ. 2111-2112 และศึกพระยาละแวก ในปี พ.ศ. 2118 ซึ่งจะอธิบายต่อไปในบทบาทของคู่อี่หน้าด้านยุทธศาสตร์ เหตุที่เรียกวัดนี้ว่าวัดเกาะแก้ว เนื่องจากพื้นที่ตั้งวัดมีสภาพเป็นเกาะอยู่กลางน้ำ โดยทิศเหนือติดกับคลองปากข้าวสาร ตะวันออกคลองแยกจากคลองปากข้าวสารวกอ้อมไปบรรจบกับคลองถนนตาล ทิศตะวันตกติดกับคู่อี่หน้า และทิศใต้ติดกับคลองถนนตาลกับคลองสวนพลู

วัดเกาะแก้วเป็นอีกหนึ่งวัดที่มีความชัดเจนในฐานะการเป็นศูนย์กลางของสังคม เนื่องจากบริเวณวัดนี้ประกอบด้วยท่าเรือจ้างและย่านการค้า รวมถึงการผสมผสานวัฒนธรรมไทยจีนผ่านชุมชนคลองสวนพลู เช่นเดียวกับวัดพนัญเชิงที่ตั้งอยู่ไม่ไกลกันมากนัก

วัดพนัญเชิง ตั้งอยู่ฝั่งทิศตะวันออกของลำคู่อี่หน้า และด้านใต้ของคลองสวนพลู ปรากฏหลักฐานการสร้างในพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ กล่าวว่า “จุลศักราช 686 ชวดศก แรกสถาปนาพระพุทธเจ้า เจ้าพเนงเชิง” (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ 126:1) ซึ่งสร้างก่อน การสถาปนากรุงศรีอยุธยาถึง 26 ปี ทำให้สามารถวิเคราะห์ได้ว่าบริเวณนี้มีชุมชนอาศัยอยู่ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ชุมชนบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นชุมชนชาวจีน ดังปรากฏในตำนานเรื่องพระนางสร้อยดอกหมากกับเจ้าชายสายน้ำผึ้ง ที่มีการบันทึกไว้ในพงสาวดารเหนือหรือพงสาวดารโยนก การที่ชาวจีนเลือกทำเลที่ตั้งชุมชนบริเวณวัดพนัญเชิงก็เนื่องจากพื้นที่บริเวณนี้เป็นจุดบรรจบของแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคู่อี่หน้า (แม่น้ำป่าสัก) หรือที่เรียกว่า “น้ำวนบางกะจะ” ซึ่งเป็นจุดที่เรือสำเภาและเรือสินค้าส่วนใหญ่มาจอดเทียบท่า ทำให้บริเวณนี้เป็นแหล่งเศรษฐกิจที่ดีและตรงกับวิถีสังคมชาวจีนที่ถนัดเรื่องการค้าขาย วัดพนัญเชิงจึงเป็นศูนย์รวมสังคมของทั้งชาวกรุงศรีอยุธยาและชาวจีนที่มีพุทธศาสนาเป็นตัวเชื่อมสังคมทั้งสองให้เป็นหนึ่งเดียว จนบางครั้งไม่สามารถแยกวัฒนธรรมของทั้งสองชนชาติได้ ดังจะได้อธิบายต่อไปในบทบาททางสังคมชาวจีนบริเวณคู่อี่หน้า

2.1.4 ปรากฏชื่อวัดตรงกับแผนที่แต่สร้างขึ้นภายหลัง พ.ศ. 2133 และมีข้อมูลทางด้านเอกสารรวมทั้งพบซากโบราณสถานจริง ได้แก่ วัดยมและวัดกล้วย (ฝั่งตะวันออกนอกเกาะเมือง) วัดทั้ง 2 วัดนี้เป็นวัดที่สร้างขึ้นภายหลังปี พ.ศ.2133 เนื่องจากการอธิบายประวัติวัดทั้ง 2 ไว้ในหนังสือประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร ว่าวัดทั้ง 2 “สร้างขึ้นเป็นวัดนับตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2200” (กรมการศาสนา 2528:24,290) นอกจากนี้ยังมีข้อมูลเพิ่มเติมในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่-ทรงธรรม (เอกสารจากหอหลวง) เกี่ยวกับเรือสินค้าจากเมืองพิษณุโลกที่นำสินค้าจากหัวเมืองเหนือมาจอดเรือขายตั้งแต่วัดกล้วยจนถึงวัดเกาะแก้ว เมื่อนำข้อมูลจากเอกสารทั้ง 2 ฉบับมาวิเคราะห์ร่วมกับลักษณะที่ตั้งของวัดที่สร้างหันหน้าลงแม่น้ำและมีพื้นที่ใช้งานบริเวณหน้าวัดที่เหมาะสม

และลงตัว ต่างจากวัดที่สร้างขึ้นในอยุธยาตอนต้นที่สร้างก่อนการขุดขยายคู่อ่อนน้ำ เพราะวัดเหล่านี้เมื่อมีการขุดขยายคู่อ่อนน้ำแล้วด้านหน้าวัดจะชิดแม่น้ำจนไม่เหลือพื้นที่หน้าวัด การสร้างวัดภายหลังการขุดขยายคู่อ่อนน้ำแสดงให้เห็นถึงความสำคัญและบทบาททางสังคมบริเวณคู่อ่อนน้ำที่มีการขยายตัวของชุมชนที่เพิ่มมากขึ้น

นอกจากศาสนสถานทางพุทธศาสนาแล้ว บริเวณแนวคู่อ่อนน้ำยังเป็นที่ตั้งของศาลเจ้าซึ่งเป็นศาสนสถานของชาวจีน ศาลเจ้าดังกล่าวปรากฏในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (เอกสารจากหอหลวง) ที่อธิบายไว้ว่า “ตลาดปากคลองวัดเดิมได้ศาลเจ้าปูนเท่ากึ่ง ๑” แม้ศาลเจ้าแห่งนี้ไม่ปรากฏชานโบราณสถานหรือข้อมูลในเอกสารฉบับอื่นๆ แต่จากเอกสารคำให้การฯ ก็สามารถพิจารณาถึงกลุ่มคนที่เข้ามาอยู่อาศัยบริเวณคู่อ่อนน้ำที่มีนอกเหนือจากชาวสยาม โดยเฉพาะชาวจีนซึ่งเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาททางสังคมเช่นเดียวกับชาวสยามในสมัยกรุงศรีอยุธยา จากหลักฐานทางด้านโบราณคดีและจากเอกสารหลายฉบับทำให้ทราบว่าชาวจีนเข้ามาติดต่อกับกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ในยุคต้นแล้ว

2.2 บทบาททางสังคมของชาวจีนในบริเวณคู่อ่อนน้ำ

มีหลักฐานเกี่ยวกับตำนานเรื่องพระนางสร้อยดอกหมากกับเจ้าชายสายน้ำผึ้ง ที่บ่งชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทย - จีน ก่อนที่จะมีการสถาปนากรุงศรีอยุธยา แม้เรื่องดังกล่าวเป็นเพียงตำนานแต่ก็เป็นที่ยอมรับและศรัทธาในกลุ่มชนชาวจีน ซึ่งคนจีนในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญทางการค้าภายในและการค้าทางเรือสำเภา

ชาวจีนเป็นกลุ่มคนกลุ่มพิเศษไม่ถูกเกณฑ์แรงงานในสังคมอยุธยาที่ไม่ต้องสังกัดระบบไพร่ ซึ่งเป็นระบบการปกครองของอยุธยา ชาวจีนเป็นเสมือนตัวกลางทางการค้า ดังนั้นพ่อค้าชาวจีนจึงได้รับสิทธิพิเศษและการคุ้มครองอย่างมากมาย โดยมีหลวงโซฎีกราชเศรษฐี ตำแหน่งเจ้ากรมท่าซ้าย ถือศักดินา 1,400 เป็นผู้ควบคุมดูแลชุมชนชาวจีน

ชาวจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ได้แก่ กลุ่มชาวจีนฮกเกี้ยน ชาวจีนกลุ่มนี้เดินทางเข้ามาค้าขายสินค้ากับกรุงศรีอยุธยาโดยเรือสำเภา และเริ่มเข้ามาอยู่อาศัยตั้งบ้านเรือนในกรุงศรีอยุธยาจนมีบทบาททางสังคม เศรษฐกิจและได้รับการรับรองจากผู้ปกครองของกรุงศรีอยุธยา ชาวจีนฮกเกี้ยนเลือกทำเลที่ตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยและทำการค้าบริเวณพื้นที่ด้านตะวันออกเฉียงใต้และทิศใต้ ตั้งแต่บริเวณปากคลองข้าวสาร คลองสวนพลู วัดพนัญเชิง บ้านน้ำวนบางกะจะ ทำให้พื้นที่บริเวณนี้กลายเป็นย่านผลิตสินค้าและย่านการค้าของชุมชนชาวจีน

นอกจากการค้าแล้วชาวจีนยังประกอบอาชีพอื่นเพื่อสร้างรายได้ให้ครอบครัวและกลายเป็นจุดเด่นของชุมชน เช่น บริเวณตำบลหัวสาระภา ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของ

คู่มือหน้าฝั่งพระนครตรงข้ามกับปากคลองข้าวสารและปากคลองสวนพลูเป็นย่านที่ชาวจีนทำและขายโต๊ะ เก้าอี้ เติง รวมทั้งทำถังที่ใช้แทนนางเล็งหรือตุ้มดินเผา ขายเครื่องเหล็กประเภทต่างๆ

บริเวณแนวลำคู่มือหน้าฝั่งตะวันออกนอกพระนคร พบย่านชุมชนชาวจีนบริเวณบ้านปากข้าวสารและบ้านในคลองสวนพลูทำอาชีพต้มสุรา เลี้ยงสุกรและทำเส้นหมี่แห้งขาย นอกจากนี้ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (เอกสารหอหลวง) ได้อธิบายที่อยู่อาศัยของคนจีนโดยอ้างบ้านเจ้าสัวซี ที่มีลักษณะเป็นตึกแถวยาว 16 ห้องสูง 2 ชั้นๆล่างตั้งร้านขายของชั้นบนเป็นที่อยู่อาศัย

สังคมไทย-จีนบริเวณคู่มือหน้าเป็นสังคมแบบพึ่งพาอาศัยกันเหมือนกับสังคมไทย - จีนทั่วไปในกรุงศรีอยุธยา มีการดำเนินชีวิตทั้งในแบบที่เหมือนกันและแตกต่างกัน ดังที่มีการอธิบายไว้ในหนังสือ “วิถีจีน - ไทยสังคมสยาม” ของแสงอรุณ กนกพงศ์ชัย เกี่ยวกับวิถีไทย - จีน ไว้น่าสนใจหลายเรื่อง เช่น

“ชาวจีนพอใจกับการใช้ชีวิตในย่านตลาด ต่างจากคนไทยที่พอใจกับชีวิตเกษตรกรท้องไร่ท้องนา ... วัฒนธรรมด้านอาหารเกี่ยวกับการบริโภคผักที่ปรุงสุกแล้วก็เช่นกัน แต่เดิมน่าสังเกตว่าคนไทยบริโภคผักสดกับน้ำพริกหรือหลนต่างๆ หรือใส่ผักในแกง ซึ่งมีรสค่อนข้างเผ็ด แต่เมื่อคนจีนนำวัฒนธรรมอาหารพวกผัดผัก ต้มผัก หรือกรรมวิธีต่างๆ ที่ทำให้ผักสุกเข้ามาในวิถีชีวิต คนไทยก็ไม่ปฏิเสธการบริโภคผักสุก”

(แสงอรุณ กนกพงศ์ชัย 2550: 168,170)

การผสมผสานวัฒนธรรมดังกล่าวเป็นเพียงตัวอย่างเล็กๆ น้อยๆที่ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทย - จีนในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่การที่ชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานหนาแน่นบริเวณพื้นที่ทางด้านทิศใต้ของคู่มือหน้าเป็นที่พักอาศัยและย่านการค้าข้อมเป็นการแสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้เป็นย่านเศรษฐกิจที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยา เพราะเป็นจุดที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่สามารถเดินทางไปหัวเมืองเหนือและล่องใต้ออกทะเลได้

การดำเนินชีวิตของผู้คนบริเวณคู่มือหน้าไม่ได้มีเฉพาะผู้คนที่อยู่อาศัยหลักเท่านั้น แต่ยังรวมถึงผู้คนที่เดินทางเข้าออกเพื่อมาติดต่อพบปะหรือแลกเปลี่ยนสิ่งของกัน จนทำให้ชุมชนบริเวณคู่มือหน้ากลายเป็นย่านการค้าสำคัญ ซึ่งส่งผลทำให้คู่มือหน้ามีบทบาทในด้านเศรษฐกิจที่ชัดเจน

3. บทบาทของคู่มือหน้าในด้านเศรษฐกิจ

กรุงศรีอยุธยามีพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่ดีมาตั้งแต่แรกตั้งอาณาจักร เนื่องจากตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเอื้อต่อการทำการเกษตรซึ่งเป็นอาชีพหลักของ

ชาวกรุงศรีอยุธยา สินค้าสำคัญของกรุงศรีอยุธยาประกอบด้วยสินค้าเกษตรกรรม เครื่องสังคโลก ผลิตผลจากป่า เช่น งาช้าง หนังสัตว์ ไม้ เครื่องเทศ และแร่ธาตุต่างๆ โดยทางราชสำนักกรุงศรีอยุธยาทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางซึ่งมีพระคลังสินค้าทำหน้าที่ผูกขาดสินค้าสำคัญบางประเภท มีกรมทำเป็นผู้ควบคุมดูแลการค้า ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นมีการแบ่งกรมทำออกเป็นกรมทำชาว สังกัดออกพระจุฬาราชมนตรี ขุนนางแขกควบคุมดูแลการค้ากับโลกตะวันตก และกรมทำกรมทำ ซ้ายสังกัดออกพระยาโชศิกราชเศรษฐีขุนนางจีนควบคุมดูแลการค้าขายฝ่ายตะวันออก นอกจากนี้ รายได้จากการค้าแล้วรายได้อีกส่วนหนึ่งของราชสำนักมาจากบรรณาการ ส่วย ภาษีและอากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษีที่ค้าขายกับต่างประเทศ

การค้าภายในกรุงศรีอยุธยาประกอบไปด้วยย่านการค้าและตลาดใหญ่น้อย ที่ตั้งอยู่ทั้ง ในเมืองและนอกเมือง ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางแลกเปลี่ยนสินค้า ซึ่งย่านการค้าในสมัยกรุงศรีอยุธยา แบ่งเป็นตลาดบกและตลาดน้ำ จากการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับย่านการค้าบริเวณแนวลำคู่มือหน้า ปรากฏมีย่านการค้าจำนวนมากตั้งเรียงรายทั้ง 2 ฝั่ง การกระจายตัวของย่านการค้าทำให้บริเวณ คู่มือหน้ามีบทบาทสำคัญด้านเศรษฐกิจด้วย ข้อมูลเกี่ยวกับการศึกษาย่านการค้าในสมัยกรุงศรีอยุธยาล้วนเป็นข้อมูลที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยเฉพาะในเอกสารคำให้การฯ การศึกษา บทบาทของคู่มือหน้าด้านเศรษฐกิจ จึงใช้วิธีการนำข้อมูลจากเอกสารคำให้การฯ มาวิเคราะห์ เปรียบเทียบกับย่านการค้าที่เกิดขึ้นภายหลังจากการขยายคู่มือหน้าในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ร่วมกับแผนที่และเอกสารที่มีผู้ศึกษาไว้ เพื่อให้ทราบแหล่งผลิตและย่านการค้าที่ปรากฏใน บริเวณคู่มือหน้าทั้งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตก

ย่านการค้าบริเวณคู่มือหน้าที่ปรากฏในเอกสารคำให้การฯ

ย่านการค้าบริเวณคู่มือหน้าฝั่งตะวันออกที่ปรากฏในเอกสารคำให้การฯ

“บ้านริมวัดพิไชยต่อหุ้ดลุ่มพานแว่นฟ้าสองชั้นชาย ๑ บ้านนางเอียนฝั่งกำแพงกรุงเลื้อยไม้สักทำ ฝาเรือนปรุงเรือน ฝากระดานแลเครื่องสับฝาสำรวดชาย ๑ บ้านวัดน้ำวนพวกจีนตั้งโรงตี เหล็ก ทำขวานหัวเหล็กป้านแลขวานมะลูชาย ๑

อนึ่ง เรือใหญ่ท้ายแกว่งชาวเมืองพระพิศณุโลกฝ่ายเหนือ บันทุกน้ำอ้อยยาสูบ ขี้ผึ้งน้ำผึ้งสินค้า ต่างๆ ฝ่ายเหนือล่องเรือลงมาจอดชาย ตั้งแต่น้ำวัดกล้วยลงมาจนปากคลองเกาะแก้ว ที่ได้ปาก คลองเกาะแก้วลงมาหน่อยหนึ่งนั้น เรือมอญใหญ่ปากกว้าง ๖ - ๗ สอก พวกมอญบรรทุกระพร้าว หัว แลไม้แซมทะเลแลเกลือขามาจอดชาย ๑...บ้านปากเขาสารพวกจีนตั้งโรงต้มสุรา แลเลี้ยง สุกรชาย ๑...บ้านในคลองสวนพลู พวกจีนตั้งเตาต้มสุราเลี้ยงสุกรชาย แลทำเส้นหมี่แห้งชาย ๑ บ้านขนมตาลชาวบ้านนั้นรับเรือเถาเรือฟ่างไว้ขาย ๑ ...บ้านข้างกำแพงนอกกรุงตรงหัวเลี้ยวตำบล

สารพานั้น จินตังโรงย้อมครามผ้าแลค้าย แลผ้าขาว ๑ ...”

ย่านการค้าบริเวณคู่มือหน้าฝั่งตะวันตกที่ปรากฏในเอกสารคำให้การฯ

“ถนนย่านประตูเจ้าจันทน์ มีตลาดขายของสดเข้าเียนชื่อตลาดเจ้าจันทน์ ๑ ย่านหอรัตนไชยมีของสดขายเข้าเียนชื่อตลาดหอรัตนไชย ๑ ย่านโรงเกียงท้ายหอรัตนไชย จินท่าโตะเตียงเก้าอี้ ถักหวายขาย ชื่อย่านตลาดเตริยง ๑ ย่านถนนวัดฝางใกล้พระราชวังจันทน์บวรฯ มีร้านโรงทำหัวในโครงในหีบฝ้ายขาย มีของสดเข้าเียนชื่อตลาดย่านวัดฝาง ๑ ถนนย่านประตูดินพระราชวังจันทน์บวรฯ นั้นมีของสดขายเข้าเียน ชื่อตลาดประตูดินวังนำ ๑ ถนนย่านประตูท่าช้าง พระราชวัง จันทน์บวรฯ มีของสดขายเข้าเียนชื่อตลาดท่าช้างวังนำ ถนนย่านวัดชรองมีร้านขายของสดเข้าเียน ชื่อตลาดวัดชรอง”

เมื่อพิจารณาย่านการค้าจากเอกสารคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกับแผนที่และเอกสารที่มีผู้ศึกษาไว้ ข้อมูลดังกล่าวเป็นการอธิบายย่านตลาดการค้าที่มีความสัมพันธ์กับระบบสังคมในสมัยกรุงศรีอยุธยา และความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับหัวเมืองต่างๆ โดยเฉพาะสินค้าประเภทของป่าและสินค้าเฉพาะถิ่น เพื่อให้ทราบในบทบาทความสำคัญของคู่มือหน้าทางด้านเศรษฐกิจมากขึ้น จึงต้องศึกษาข้อมูลจากคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม แผนที่และเอกสารที่มีผู้ศึกษาไว้เพิ่มเติมจากเดิม เพื่อแสดงให้เห็นความสำคัญของสินค้าและกลุ่มคนที่เข้ามาค้าขายบริเวณคู่มือหน้า

- บ้านริมวัดพิไชยต่อหุนตุ่มพานแว่นฟ้าสองชั้นขาย บ้านริมวัดพิไชยแห่งนี้ตั้งอยู่บริเวณปากคลองบ้านบาตรฝั่งทิศตะวันออกของคู่มือหน้า ชุมชนแห่งนี้ทำการต่อหุนตุ่มและพานแว่นฟ้า ซึ่งการต่อหุนตุ่มและพานแว่นฟ้า

“ปกติใช้วัสดุประเภทหวาย ไม้ระกำ ไม้โอโลก ไม้สมพง ไม้ไผ่ นำมาผูก ขด หรือต่อกันขึ้นเป็นรูปโกลน โดยอาศัยกาบบ้าง ไม้กลัดบ้าง ฝนิกเสียบตรึงให้วัสดุที่จะคุมกันขึ้นรูปทรงมั่นคงอยู่ได้ ...งานหุนรูปโกลนแม้เป็นงานที่ทำขึ้นยังไม่เป็นชิ้นงานที่สำเร็จสมบูรณ์แต่ก็จะต้องนำไปตกแต่งด้วยวิธีการรักสมุก ทารักแล้วเขียนลายปิดทองรดน้ำบ้าง ประดับกระจกบ้าง ประดับมุกบ้าง”

(กรมศิลปากร 2549:77)

⁶ ตะลุ่ม คือ ภาชนะมีเชิงคล้ายพาน แต่ปากกลุ่มสำหรับใส่ของ ส่วนการต่อหุนตุ่มคือ หุนรูปโกลนของตะลุ่มที่ยังไม่เสร็จสมบูรณ์ จะต้องนำไปตกแต่งด้วยการถมสมุก ทารักแล้วเขียนลายปิดทองรดน้ำบ้าง ประดับกระจกบ้าง ประดับมุกบ้างหรือปั้นลายด้วยรักสมุกให้สำเร็จสมบูรณ์ และสวยงามต่อไปอีกทอดหนึ่ง

คำว่า “โกถน” หมายถึง “การขึ้นรูปวัตถุหรือสิ่งก่อสร้างที่เป็นไม้ ดิน อิฐ หิน ปูน ศิลา แลง ด้วยการถาก เกลา หรือปั้นอย่างคร่าวๆ ก่อนตกแต่งให้สมบูรณ์ต่อไป” (สำนักโบราณคดีฯ 2550:49) ดังนั้นการผลิตการต่อหุ่นตะลุ่มและพานแว่นฟ้าสองชั้นของคนย่านบ้านริมวัดพิไชย จึงเป็นการผลิตโครงของตะลุ่มกับพานแว่นฟ้าสองชั้นจำหน่ายเท่านั้น ผู้ที่ซื้องานประเภทนี้คงเป็นช่างในสายงานประณีตศิลป์ ที่ต้องนำชิ้นงานไปสร้างสรรค์ผลงานให้เกิดความสมบูรณ์ต่อไป

- บ้านนางเอียนฝั่งกำแพงกรุงเก่าไม้สักทำฝาเรือนปรุงเรือน ฝากระดานแลเครื่องสับ ฝาสำรวจขาย บริเวณบ้านนางเอียนหรือบ้านบางเอียน เป็นย่านที่ทำส่วนประกอบเรือนไทยขายโดยผลิตแยกเป็นส่วนๆ ซึ่งได้แก่ ฝาเรือน เป็นไม้ที่ประกอบขึ้นเป็นแผงมีหน้าตาต่างและประตูอยู่พร้อมในแต่ละแผง ฝาเรือนที่ผลิตมีหลายแบบ เช่น ฝาปะกน ฝาลูกฟัก ฝาสายบัว ฝาสำรวจ ฝาพื้ม ฝาลำแพน เป็นต้น ในการปลูกเรือนช่างจะเรียกวิธีการปลูกเรือนว่า “ปรุง” คือการนำส่วนประกอบต่างๆ มาสอดสับปรุงเข้าเป็นหลัง เรียกว่า “เรือนเครื่องสับ” เป็นเรือนที่ปลูกด้วยวัสดุธรรมชาติที่คงทนแข็งแรง ได้แก่ ไม้แก่นและแผ่นกระดาน สามารถปลูกขึ้นเป็นรูปทรงเรือนด้วยวิธีเข้าปากไม้ โดยการบากไม้เป็นร่องแล้วนำมาติดตรึงกันตลอดทั้งตัวเรือน ซึ่งวิธีการนี้เรียกกันว่า “วิธีการสับปากไม้” อันเป็นที่มาของชื่อเรือนว่า “เรือนเครื่องสับ” ส่วน “เรือนฝากระดาน” นั้นก็มีที่มาจากฝายบ้านที่ทำด้วยแผ่นกระดานนั่นเอง การปลูกเรือนเครื่องสับต้องอาศัยความรู้กลวิธีและฝีมือในการปลูกสร้างสูงกว่าการปลูกเรือนชนิดเครื่องผูกมากและก็มีระดับสูงต่ำแตกต่างกันออกไปในด้านรูปแบบความงามและคติความเชื่อของบุคคลซึ่งมีฐานะต่างกันในสังคม เรือนเครื่องสับนี้สามารถปลูกสร้างให้แล้วเสร็จได้ภายในวันเดียว

ประเด็นที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือการเลื่อยไม้และทำฝาเรือนของบ้านบางเอียนนั้นทำจากไม้สัก ไม้ประเภทนี้ไม่พบในบริเวณกรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อพิจารณาเส้นทางเชื่อมต่อของแม่น้ำปราภูมิเชื่อมแม่น้ำป่าสัก ซึ่งไหลมาจากทางเหนือบรรจบกับแม่น้ำลพบุรีและไหลลงสู่คู่มือหน้าบริเวณตัวเมืองอยุธยา การเรียกขานแม่น้ำเส้นนี้ว่า “ป่าสัก” อาจเพราะแม่น้ำเส้นนี้ไหลผ่านพื้นที่ที่มีการปลูกไม้สักหรือเป็นเส้นทางลำเลียงไม้สักมายังกรุงศรีอยุธยาก็เป็นได้

- บ้านวัดน้ำวนพวกจีนตั้งโรงตีเหล็ก ทำขวานหัวเหล็กป้านแลขวานมะลูชาย บริเวณบ้านวัดน้ำวนตั้งอยู่บริเวณวัดบางกะจะ ซึ่งเป็นจุดบรรจบของคู่มือหน้ากับแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณนี้มีชุมชนชาวจีนอาศัยอยู่หนาแน่นและอาชีพส่วนใหญ่ของชาวจีนย่านนี้คือการตีเหล็กและรับจ้างตีเหล็ก โดยเฉพาะขวานเหล็กหัวป้าน สำหรับขวานมะลู คือขวานขนาดใหญ่ที่ขวานานเรียกว่า ขวานโยน ขวานชนิดนี้ใช้ในการขุดไม้ทั้งต้นเพื่อทำเรือ (เมื่อนานแข่งเรือ แข่งเรือเมื่อนาน : www.nanlongboat.com) พจนานุกรมได้อธิบายขยายความของขวานชนิดนี้ไว้ว่า “เครื่องมือสำหรับตัด ฟัน ผ่า ถากไม้ทำด้วยเหล็กมีสันหนาใหญ่, ถ้ำบ้องที่หัวบิดได้สำหรับตัดและถาก เรียกว่า ขวาน

โยน, ขวานปลู หรือ ขวานปลู ก็เรียก,” (ราชบัณฑิตยสถาน 2546:171) ขวานจึงนับเป็นอุปกรณ์สำคัญที่ชาวกรุงศรีอยุธยาใช้ในชีวิตประจำวัน และเป็นอุปกรณ์ชิ้นสำคัญในงานช่างไม้

- เรือใหญ่ท้ายแวง ชาวเมืองพระพิษณุโลกฝ่ายเหนือ บรรทุกน้ำอ้อยยาสูบ ขี้ผึ้ง น้ำผึ้ง ลินค้าต่างๆ ฝ่ายเหนือล่องเรือลงมาจอดขาย ตั้งแต่หน้าวัดกล้วยลงมาจนปากคลองเกาะแก้ว ที่ได้ปากคลองเกาะแก้วลงมาหน่อยหนึ่งนั้น เรือมอญใหญ่ปากกว้าง ๖-๗ ศอก พวกมอญบรรทุกมะพร้าวห้าว และไม้แสมทะเลและเกลือขามาจอดขาย เรือใหญ่ท้ายแวงที่ชาวเมืองพิษณุโลกบรรทุกสินค้ามาจำหน่ายเป็นเรือขนาดใหญ่ ซึ่ง คุณประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์ ได้อธิบายไว้ในหัวข้อ “เรือใหญ่ท้ายแวง” ในหนังสืออธิบายภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา 417 ปีแลหลังครั้งบ้านเมืองดี ไว้ว่า “เรือใหญ่ท้ายแวง หมายถึงเรือบรรทุกขนาดใหญ่ของพวกเมืองเหนือ เช่นเมืองเพชรบูรณ์ อุดรดิตต์ พิษณุโลก ตาก ได้แก่ เรือส้มป่นนี้ (ส้มป่นนี้) เรือมาด เรือหางเหยี่ยว และเรือสามก่า เป็นต้น ซึ่งสามารถอาศัยพักผ่อนหลับนอนภายในเรือได้สะดวกเนื่องจากมาขนาดใหญ่ยาว ถึงฤดูน้ำหลากก็ล่องเรื่อนำสินค้าป่าและผลิตผลประจำท้องถิ่นลงมาขายยังกรุงศรีอยุธยาอันเป็นตลาดกลาง” (ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์ 2544 : 21)

เมื่อพิจารณารูปร่างของเรือแต่ละลำที่ปรากฏในคำอธิบายพอจะสรุปได้ว่าเรือใหญ่ท้ายแวงซึ่งเป็นเรือบรรทุกสินค้าจากทางพิษณุโลกมาอยุธยา น่าจะเป็นเรือหางเหยี่ยว เพราะมีลักษณะ “เป็นเรือขุด หางเรือเป็นแผ่นกางใหญ่คล้ายหางนกเหยี่ยว ส่วนท้ายยกอนสูงเล็กน้อย แต่ไม่เหมือนเรือแม่ปะหรือเรือหางแมงป่องของทางเชียงใหม่ ลำปาง...เป็นเรือที่มีแจวหน้า 2 แจวหลัง 2” (ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์ 2544 : 21) เรือลักษณะเช่นนี้เมื่อแจวหน้าแจวหลังเรือจะเอียงเป็นจังหวะตามจังหวะการแจวจึงทำให้ดูเหมือนท้ายของเรือแวงไปมา

สินค้าท้องถิ่นแถบภาคเหนือที่นิยมนำมาขายยังกรุงศรีอยุธยาจัดเป็นสินค้าประเภทของป่าซึ่งเป็นสินค้าผูกขาดที่รัฐสามารถเข้าควบคุมการค้า ความสำคัญของสินค้าประเภทของป่านอกจากการค้าแล้วชาวกรุงศรีอยุธยายังนำของป่าเหล่านี้มาใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตในหลายรูปแบบเช่น ใช้ในการประกอบอาหาร การถนอมอาหาร การแพทย์และงานช่าง โดยเฉพาะงานประติมากรรมประเภทงานปูนปั้นที่มีการนำส่วนผสมของน้ำผึ้งเป็นส่วนประกอบในการผสมปูนหรือการใช้ขี้ผึ้งในงานหล่อต่างๆ เป็นต้น

นอกจากคนหัวเมืองฝ่ายเหนือจะนำสินค้ามาขายในกรุงศรีอยุธยาแล้วชาวมอญที่อาศัยในพื้นที่ริมทะเลยังนำสินค้าท้องถิ่นมาจำหน่าย อาชีพของชาวมอญส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนาเกลือ ทำนา ทำสวน เก็บจากมุงหลังคา เครื่องปั้นดินเผา สินค้าที่ชาวมอญนำมาขายส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่มีในบริเวณชายฝั่งทะเล ซึ่งประกอบไปด้วย มะพร้าวห้าวหรือมะพร้าวที่แก่จัด ไม้แสมทะเล ใช้ในการทำพื้นและทำถ่าน ซึ่งเป็นถ่านที่มีคุณภาพสูง สำหรับเกลือชาวเป็นเกลือทะเล คนในสมัย

กรุงศรีอยุธยาให้ความสำคัญกับเกลือเป็นอย่างมาก การดำรงชีวิตส่วนใหญ่จะผูกพันกับการใช้เกลือ ทั้งการทำอาหาร ถนอมอาหาร การใช้ปรุงยา ฯลฯ จนอาจกล่าวได้ว่าคนในสมัยกรุงศรีอยุธยาขาดเกลือไม่ได้

สิ่งที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งคือตำแหน่งการจอดเรือสินค้าของคนหัวเมืองทางเหนือและชาวมอญนั้นเลือกทำเลบริเวณทางตอนใต้ของคู่มือหน้า แสดงให้เห็นว่าบริเวณคู่มือหน้าเป็นแหล่งเศรษฐกิจที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากเมื่อพิจารณาจากเส้นทางการคมนาคมโดยเฉพาะเรือสินค้าจากฝ่ายเหนือ ซึ่งเดินทางจากเหนือลงมาโดยใช้แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางเดินเรือหลัก เมื่อมาถึงกรุงศรีอยุธยากับไม่เลือกทำเลการจำหน่ายสินค้าบริเวณลำน้ำเจ้าพระยาแต่เลือกบริเวณคู่มือหน้าแทน

- บ้านปากข้าวสารพวกจีนตั้งโรงต้มสุรา แลเลี้ยงสุกรขาย , บ้านในคลองสวนพลู พวกจีนตั้งเตาต้มสุราเลี้ยงสุกรขาย และทำเส้นหมี่แห้งขาย , บ้านข้างกำแพงนอกกรุงตรงหัวเลี้ยวตำบลสารพานั้น จีนตั้งโรงย้อมครามฝ้ายและด้าย และผ้าขาว เมื่อวิเคราะห์อาชีพของชาวจีนที่ตั้งบ้านเรือนในกรุงศรีอยุธยาพบว่าอาชีพส่วนใหญ่ของชาวจีนเป็นอาชีพที่ต้องใช้ความชำนาญเฉพาะตัวในการผลิตสุราหรือเหล้าที่คนไทยติดปาก จึงเป็นอาชีพหนึ่งที่ชาวจีนมีความถนัดและมีความชำนาญเฉพาะตัวในการผลิต ซึ่งหากพิจารณาจากข้อความจะมีคำที่น่าสนใจสองคำ คือคำว่า “โรงต้มสุรา” และ “เตาต้มสุรา” ซึ่งทั้งสองคำนี้บ่งบอกถึงสถานภาพในการผลิตที่แตกต่างกัน เนื่องจากโรงต้มสุราจัดเป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ที่มีกระบวนการผลิตในทุกขั้นตอนตั้งแต่การหมัก ต้มและกลั่นทำให้มีอัตราการผลิตสูง ส่วนเตาต้มสุราจัดเป็นอุตสาหกรรมขนาดเล็กที่รับจ้างเฉพาะต้มสุราเท่านั้นไม่รวมถึงการผลิตในขั้นตอนอื่นๆ

ชาวจีนเป็นผู้ผูกขาดการผลิตและจำหน่ายสุรา ซึ่งทำได้อย่างเสรีโดยไม่มีกีดกันการสุราการกำหนดพิภคอากรสุราเกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ โดยใช้ระบบเจ้าภาษีอากรเพื่อให้เอกชนประมุขสิทธิ์ในการผูกขาดการเก็บภาษีอากรเป็นรายปีตามอัตราที่กฎหมายกำหนดรวมทั้งออกตรวจและจับกุมชาวบ้านที่ต้มเหล้าเอง ซึ่งเชื่อว่าระบบดังกล่าวจะช่วยควบคุมการผลิตสุราไม่ให้มากเกินไปจนทำให้สุรามีราคาแพงและหาซื้อได้ยาก ส่งผลให้การต้มสุราและกลั่นสุราเริ่มซบเซาลงในสมัยอยุธยาตอนปลาย การที่ชาวจีนเป็นผู้ผูกขาดการผลิตและจำหน่ายสุรา

สันนิษฐานว่าชาวอยุธยาส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนา การผลิตและจำหน่ายสุราจึงเป็นการทำผิดศีล การที่ชาวจีนบริเวณบ้านปากคลองข้าวสารและคลองสวนพลู มีอาชีพผลิตและต้มสุรา เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวตั้งอยู่บริเวณด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยาซึ่งเป็นพื้นที่ปลูกข้าวทำนารวมทั้งบริเวณปากคลองข้าวสารยังเป็นตลาดค้าข้าวขนาดใหญ่ การผลิตสุราจำเป็นต้องใช้ข้าวเป็นวัตถุดิบสำคัญในการผลิต พื้นที่บริเวณปากคลองข้าวสารและบริเวณคลองสวนพลูจึงเป็นพื้นที่

ที่เหมาะสมในการตั้งโรงผลิตและโรงต้มสุราเนื่องจากสามารถหาวัตถุดิบได้ง่าย และที่สำคัญปากคลองข้าวสารและปากคลองสวนพลูยังเชื่อมต่อกับคู่มือหน้า จึงสามารถใช้คู่มือหน้าเป็นเส้นทางลำเรียงสินค้าและวัตถุดิบในการผลิตสุรา การเชื่อมโยงคลองต่างๆ กับคู่มือหน้านอกจากประโยชน์ทางด้านคมนาคมแล้วยังเกิดประโยชน์ในด้านการเกษตรด้วย โดยเฉพาะการใช้น้ำเข้าในการทำนาปลูกข้าว ส่งผลให้ข้าวมีคุณภาพดีและมีผลผลิตมากขึ้น จนทำให้ข้าวเป็นสินค้าอันดับหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา

นอกจากการผลิตสุราแล้วชาวจีนยังประกอบอาชีพการเลี้ยงหมู สิ่งที่น่าสนใจคือชาวอยุธยาส่วนใหญ่ไม่บริโภคเนื้อสัตว์ใหญ่รวมถึงเนื้อหมูด้วย เนื่องจากชาวอยุธยารักษาศีลจึงไม่ฆ่าสัตว์อาหารหลักของคนในสมัยกรุงศรีอยุธยาคือข้าวกับปลา ข้อมูลในจดหมายเหตุ ลา ลูแบร์⁷ ได้อธิบายว่า “ชาวสยามไม่ค่อยชอบบริโภคเนื้อสัตว์และไม่มีโรงฆ่าสัตว์” (ลา ลูแบร์. 2548:126)

การบริโภคอาหารของชาวจีนมีลักษณะเฉพาะตัวที่แตกต่างจากชาวกรุงศรีอยุธยา อาหารที่ชาวจีนนิยมบริโภคเฉพาะกลุ่มอีกอย่างหนึ่งคือเส้นหมี่ แม้การบริโภคเส้นหมี่จะปรากฏหลักฐานขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่หากพิจารณาการเข้ามาอยู่อาศัยของชาวจีนในกรุงศรีอยุธยาพบว่าชาวจีนเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่อยุธยาตอนต้น ดังนั้นการบริโภคเส้นหมี่ก็ควรมีมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยาตอนต้น การผลิตเส้นหมี่ของชาวจีนเป็นการผลิตเพื่อการบริโภค การทำเส้นหมี่ของชาวจีนมีทั้งเส้นหมี่สดและเส้นหมี่แห้ง การทำเส้นหมี่แห้งจึงเป็นกระบวนการถนอมอาหารเพื่อเก็บไว้บริโภคได้นานๆ และเมื่อมีการผลิตเส้นหมี่แห้งมากขึ้นก็จึงมีการแบ่งจำหน่ายจนเกิดรายได้

บ้านข้างกำแพงนอกกรุงตรงหัวเลี้ยวตำบลสารพาหรือที่เรียกว่า “หัวสาระภา” เป็นทั้งตลาด และท่าเทียบเรือขนถ่ายสินค้าอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเกาะเมืองอยุธยา ชุมชนบริเวณนี้เป็นชุมชนชาวจีนที่ตั้งโรงย้อมครามซึ่งเป็นขั้นตอนที่สำคัญในการผลิตผ้า ครามที่นำมาย้อมเป็นสีที่ได้จากรากและใบต้นคราม การย้อมผ้านอกจากสีที่ย้อมแล้วน้ำก็เป็นสิ่งสำคัญในขั้นตอนการย้อม ดังนั้นการตั้งโรงย้อมครามจึงจำเป็นต้องเลือกพื้นที่ที่ตั้งติดกับแม่น้ำลำคลอง การเลือกทำเลบริเวณหัวสาระภาซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของคู่มือหน้าจึงเหมาะสมทั้งในแง่การผลิตและสะดวกในการจำหน่าย

- บ้านขนมตาลบ้านนั้นรับเรือเถาเรือพวงไ้วขาย บ้านขนมตาล⁸ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของวัดเกาะแก้ว ชาวบ้านแถบนี้มีอาชีพรับซื้อเรือเถาเรือพวงไ้วขายต่อ เนื่องจาก

⁷ คลองสวนพลู ชาวบ้านในพื้นที่บริเวณนี้ทำอาชีพปลูกพลู เพื่อนำไปจำหน่ายที่บริเวณป่าพลู

“พวกล่องแพซุง ไล่จากเมืองเหนือผูกท้ายแพมาเพื่อใช้งานระหว่างทาง เมื่อขายแพขายไม้ขายสินค้าหมด ก็ขายเรือเหล่านี้ด้วย” (ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์ 2544 : 38) เรือทั้งสองชนิดคงเป็นเรือที่มีขนาดใหญ่มาก และเมื่อศึกษาบ้านขนมตาลเพิ่มเติมในประชุมพงสาวดาร ภาคที่ ๖๑ ตำนานกรุงเก่า พบมีข้อความที่แตกต่างจากข้อมูลในเอกสารคำให้การฯ เกี่ยวกับชื่อเรือ คือ “บ้านขนมตาลรับเรือเถา เรือฟ่งขาย ๑” ชื่อเรือเถาที่ปรากฏในประชุมพงสาวดารฯ มีความเป็นไปได้ที่จะหมายถึงเรือสำเภา เนื่องจากบริเวณบ้านขนมตาลอยู่ใกล้กับคลองสวนพลูซึ่งติดกับน้ำวนบางกะจะและตรงข้ามกับโรงเรือสำเภาหลวงที่ตั้งอยู่บริเวณเกาะเมืองบริเวณหัวสารพา ซึ่งบริเวณดังกล่าวเป็นศูนย์กลางการค้าโดยเฉพาะการค้าที่มากับเรือสำเภา การซื้อขายแลกเปลี่ยนเรือสำเภาบริเวณนี้จึงมีความเป็นไปได้อย่างมากส่วน“เรือเถา”ที่ปรากฏในคำให้การ ไม่มีความหมายและไม่ปรากฏว่าเป็นเรือประเภทใด

- ถนนย่านประตูเจ้าจันทร์ มีตลาดขายของสดเข้าเย็นชื่อตลาดเจ้าจันทร์, ย่านหอรัตนไชยมีของสดขายเข้าเย็นชื่อตลาดหอรัตนไชย, ถนนย่านประตูคืนพระราชวังจันทร์บวรฯ นั้นมีของสดขายเข้าเย็น ชื่อตลาดประตูคืนวังหน้า, ถนนย่านประตูท่าช้างพระราชวังจันทร์บวรฯ มีของสดขายเข้าเย็นชื่อตลาดท่าช้างวังหน้า ถนนย่านวัดชรองมีร้านขายของสดเข้าเย็น ชื่อตลาดวัดชรอง ตลาดเหล่านี้จัดอยู่ในประเภทตลาดของสด คำว่าตลาด “ของสด หมายถึง สิ่งของเครื่องอาหารหวานคาว ของสดๆ เปิดขายเฉพาะตอนเช้ากับเย็น” (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2546 : 113) เมื่อพิจารณาข้อความในคำให้การฯ พบว่าชื่อตลาดการค้าในสมัยกรุงศรีอยุธยาจะใช้ชื่อเดียวกับย่านที่อยู่อาศัย

- ย่าน โรงเกี๋ยงท้ายหอรัตนไชย จีนทำโต๊ะเตียงเก้าอี้ถักหวายขาย ชื่อย่านตลาดเตียง ตลาดบริเวณนี้เป็นที่อยู่อาศัยของชาวจีนที่ผลิตโต๊ะ เตียง และเก้าอี้ถักหวายขาย สินค้าเหล่านี้เป็นสินค้าที่ชาวจีนผลิตขาย

- ย่านถนนวัดฝางใกล้พระราชวังจันทร์บวรฯ มีร้านโรงทำห้วยในโครงในหีบฝ้ายขาย มีของสดเข้าเย็นชื่อตลาดย่านวัดฝาง ย่านนี้มีร้านทำโครงหีบฝ้ายและขายของสดเข้าเย็น สันนิษฐานว่าโครงหีบฝ้าย คือ โครงของเครื่องหีบฝ้าย ซึ่งเป็นเครื่องแยกปุยฝ้ายออกจากเมล็ดฝ้ายทำด้วยไม้แข็งเป็นท่อนกลมวางอยู่ชิดขนานกันตามยาว ตรงปลายด้านหนึ่งของไม้ทั้งสองท่อนนี้ทำเป็นฟันเฟือง

---

⁸ บ้านขนมตาล ซึ่งภายหลังเรียกเพี้ยนเป็นบ้านถนนตาล สาเหตุที่เรียกบ้านขนมตาล เนื่องจากมีคลองขนมตาลไหลผ่าน ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงมีอาชีพทำขนมตาลขาย เพราะบริเวณนั้นมิตาลโตนคื่นอยู่ทั่วไปและการที่ชาวบ้านขนมตาลอยู่ริมคลองจึงรับเรือเถาเรือฟ่งไว้ขายต่อด้วย ส่วนเรือฟ่งคือเรือที่ฟ่งไปกับเรือโยง ซึ่งเป็นเรือสำหรับลากจูง ดังนั้นบ้านขนมตาลจึงเป็นบริเวณที่มีการค้าขายเรือสำเภาและเรือฟ่งที่ใช้ในการเดินทางและขนถ่ายสินค้าในสมัยกรุงศรีอยุธยา

ให้หมุนตรงข้ามกันและปลายอีกท่อนหนึ่งยื่นยาวออกไปต่อเป็นมือหมุน เมื่อเอาฝ้ายทั้งเมล็ด
ป้อนเข้าตรงกลางแล้วหมุน เส้นใยฝ้ายจะถูกดึงเข้าไป เมล็ดซึ่งโตจะถูกรีดหลุดออกมาอีกด้านหนึ่ง

นอกจากย่านตลาดที่ปรากฏในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมแล้วบริเวณ
คู่มือหน้ายังมีตลาดน้ำอีก 2 แห่งประกอบด้วย “ตลาดน้ำปากคลองวัดเดิม (วัดอโยธยา) และตลาด
น้ำวนบางกะจะ” ซึ่งเป็น 2 ใน 4 ของตลาดน้ำที่เป็นตลาดเอก 4 ทิศ หนังสืออยุธยา : Discovering
Ayutthaya อธิบายลักษณะตลาดน้ำทั้ง 2 แห่งเพิ่มเติมจากคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม ดังนี้
“ตลาดน้ำวนบางกะจะ อยู่บริเวณหน้าป้อมเพชร ด้านใต้ของเมืองเป็นจุดที่ใกล้ท่าจอดเรือสำเภา
หรือเรือกำปั่นของพ่อค้าต่างชาติ เป็นย่านที่มีชุมชนอยู่หนาแน่น และมีตลาดน้ำอีกหลายแห่งอยู่
ไม่ไกลนัก เช่น ตลาดปากคลองข้าวสาร ปากคลองสวนพลู ตลาดเกาะแก้ว วัดกล้วย คลอง
บ้านบาตร วัดพิชัย ตลาดนี้มีสินค้าผลิตผลของป่า ของทะเล ทั้งของสดของแห้งและสินค้าจาก
ต่างประเทศ...ตลาดน้ำปากคลองวัดเดิม (วัดอโยธยา) ด้านตะวันออกเฉียงเหนืออยู่บริเวณแม่น้ำ
หันตราหรือปากน้ำแม่เปี้ย บริเวณแห่งนี้เป็นที่ด้านตะวันออกของพระนคร เป็นแหล่งชุมชนที่
คับคั่งที่สุดในสมัยอยุธยา”

(ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2547 : 271 - 272)

บทบาทของคู่มือหน้าด้านเศรษฐกิจเป็นการอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างย่านการค้า
กับที่ตั้งของชุมชนที่อยู่ 2 ฟากฝั่งของแนวลำคู่มือหน้า ที่อธิบายถึงความชำนาญเฉพาะด้านในการ
ผลิตสินค้าของแต่ละชุมชนภายในอยุธยา เช่น การต่อหุ่นตุ้ม พานแว่นฟ้า 2 ชั้น การเลื่อยไม้สักทำ
ฝาเรือน การปรุเรือและการทำโครงในหีบฝ้าย ส่วนการทำโรงตีเหล็ก การต้มสุรา การเลี้ยงสุกร
การทำเส้นไหมี่แห้ง การทำไต้ แก้วและโรงย้อม เป็นสินค้าที่ชาวจีนส่วนใหญ่ผลิตจำหน่าย
นอกจากการค้าขายภายในแล้วบริเวณคู่มือหน้ายังมีการจำหน่ายสินค้าประเภทน้ำอ้อย ยาสูบ ขี้ผึ้ง
น้ำผึ้งจากหัวเมืองพิษณุโลก และมะพร้าวห้าว ไม้แสม และเกลือขาวจากกลุ่มชาวมอญจำหน่ายด้วย
นอกจากย่านการค้าต่างๆ แล้วบริเวณคู่มือหน้ายังปรากฏตลาดน้ำสำคัญอีก 2 แห่ง คือ ตลาดน้ำ
วัดเดิม (วัดอโยธยา) และตลาดน้ำวนบางกะจะ การค้าขายสินค้าที่ปรากฏตามย่านการค้าต่างๆ เป็น
การอธิบายบทบาทของคู่มือหน้าด้านเศรษฐกิจที่ส่งผลให้กรุงศรีอยุธยามีความเจริญรุ่งเรือง
จนกลายเป็นเมืองท่าการค้าที่สำคัญ

4. บทบาทของคู่มือหน้าด้านสงคราม

จากการศึกษาบทบาทของคู่มือหน้าในด้านคมนาคม สังคมและเศรษฐกิจ ทำให้ทราบว่า

บทบาทในแต่ละด้านมีความสัมพันธ์กันอย่างชัดเจน เนื่องจากทรัพยากรน้ำเป็นสิ่งสำคัญในการดำรงชีวิตของผู้คนในสมัยกรุงศรีอยุธยา การใช้เส้นทางน้ำในการสัญจรติดต่อระหว่างกันทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม ศาสนาและการค้า ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้กรุงศรีอยุธยามีความมั่งคั่งมั่นคงทางเศรษฐกิจ จนกลายเป็นจุดทำทลายมหาอำนาจอื่นๆ ที่ต้องการพระราชอำนาจและดินแดนส่งผลให้กรุงศรีอยุธยาต้องเผชิญภัยสงคราม ทั้งศึกหงสาวดีและศึกพระยาละแวก

4.1 สงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับหงสาวดี

การศึกษาบทบาทของคู่อ่อน้ำที่มีต่อยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยานอกจากประเด็นในด้านการคมนาคม, สังคมและเศรษฐกิจแล้ว คู่อ่อน้ำยังมีบทบาทในด้านการสงครามที่ส่งผลกระทบต่อโดยตรงกับยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับหงสาวดี จนเป็นเหตุให้เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 (พ.ศ.2112)

ชนวนเหตุนำไปสู่การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 (พ.ศ.2112) เกิดขึ้นภายหลังจากการสูญเสียพระสุริโยทัยในคราวศึกพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ การสงครามครั้งนี้ทำให้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงเตรียมความพร้อมในการรับมือข้าศึก ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ว่า “ศักราช911 รกาศก ฅวัน 7 ๗¹⁰2 ค่ำ...ครั้งนั้นแรกให้ก่อกำแพงพระนครศรีอยุธยา” (ประเสริฐอักษรนิติ์, หลวง ร.ศ.126:11) ทรงโปรดให้รื้อเพนียดคล้องช้างบริเวณวัดทอง เพื่อขยายกำแพงพระนครให้ชิดติดกับคู่อ่อน้ำ แต่เนื่องจากในเวลานั้นเป็นช่วงที่พม่ายกทัพมาประชิดพระนครแล้ว “จึงคงทิ้งชานดินเป็นพื้นที่ว่างริมแม่น้ำกับเชิงกำแพงด้านตะวันออกเฉียงเหนือและด้านตะวันออกไว้มากเป็นเหตุให้ข้าศึกใช้เป็นหัวหาดในการยกกำลังทหารขึ้นฝั่งและทำการตีพระนครสำเร็จใน พ.ศ.2112” (วิระ อัมพันสุข 2527:7)

การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงโปรดให้รื้อเพนียดออกจากตัวเมือง เนื่องจากทรงเล็งเห็นว่าเพนียดอยู่ภายนอกกำแพงเมืองทำให้เกิดพื้นที่ว่างระหว่างกำแพงเมืองกับคูเมืองด้านทิศตะวันออก (คู่อ่อน้ำ) หากข้าศึกใช้พื้นที่ดังกล่าวตั้งทัพอาจทำให้กรุงศรีอยุธยาเสียที่ข้าศึกได้ และเหตุการณ์ก็เป็นจริงอย่างที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงคาดการณ์ไว้ เนื่องจากภายหลังกการรื้อเพนียดคล้องช้างออกจากพื้นที่เดิม ก็เป็นช่วงเวลาที่ข้าศึกยกทัพเข้ามาประชิดกรุงศรีอยุธยา การเตรียมพลเพื่อรับมือข้าศึกจึงเป็นเรื่องเร่งด่วนในเวลานั้น จึงทำให้การขยายกำแพงเมืองต้องหยุดชะงัก ดังนั้นการรื้อเพนียดในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงเป็นการเตรียมความพร้อมทางด้านยุทธศาสตร์ ซึ่งเป็นยุทธศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับคู่อ่อน้ำโดยตรง

เหตุการณ์ในสงครามช้างเผือกที่เกี่ยวข้องกับคู่อ่อน้ำเกิดขึ้นภายหลังจากพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองได้ขึ้นครองราชย์และปราบกบฏจนสามารถรวบรวมบ้านเมืองพม่าได้แล้ว จึงทรงส่ง

พระราชสาส์นขอช้างเผือกจากกรุงศรีอยุธยาเพื่อมาประดับบารมี แต่ถูกปฏิเสธจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงทรงยกทัพมายังกรุงศรีอยุธยา การยกทัพล้อมกรุงศรีอยุธยาในครั้งนี้ทัพหงสาวดีวางกำลังล้อมกรุงศรีอยุธยาทุกด้านไม่เว้นด้านทิศตะวันออกริมคู่อ่อนหน้าบริเวณคลองเกาะแก้ว ดังข้อความปรากฏในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ว่า

“รุ่งขึ้น ณ วันพุธ เดือนยี่ แรมสิบค่ำ ศักราช 911 ปีระกา เอกศก ก็เสด็จยাত্রาทัพลงมาพระนครศรีอยุธยา แลทัพพระมหาอุปราชากองหน้า ตั้งค่ายตำบลเพนียด ค่ายพระเจ้าแปรปีกซ้ายตั้งตำบลทุ่งวัดโพธารามไปคลองเกาะแก้ว”

(กรมศิลปากร 2515 : 75)

การยกทัพล้อมกรุงศรีอยุธยาครั้งนี้แม้จะต้องยุติด้วยการเจรจาสงบศึก แต่การยกทัพมาเป็นครั้งที่ 2 ของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทำให้พระองค์ทรงทราบลักษณะภูมิประเทศ วิธีการรบและกำลังทหารของฝ่ายกรุงศรีอยุธยาได้เป็นอย่างดี กระแสข่าวแห่งความบาดหมางระหว่างสมเด็จพระมหินทราธิราชกับสมเด็จพระมหาธรรมราชากลายเป็นประเด็นข้ออ้างในการยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง การศึกครั้งนี้แม้กรุงศรีอยุธยาจะประสบปัญหาเรื่องจำนวนกำลังพล ที่มีไม่มากนัก แต่ก็มีเตรียมความพร้อมในการตั้งรับทัพหงสาวดีอย่างเต็มที่ ดังปรากฏข้อความที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงตรัสสั่งพระยาราม ว่า

“สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ให้พระยารามตรวจจัดพลสรรพายุทธขึ้นประจำหน้าที่กำแพงรอบพระนคร, แลค่ายทั้งปวงก็มั่นคณิก แล้วก็แต่งกองแล่นไว้ทั้งสี่ด้านรอบพระนครด้านละห้ากอง ส่วนพระยารามนั้นตั้งกองทัพในท้องสนามหลวงเป็นกองกลาง จะได้ยกไปช่วยทั้งสี่ด้าน อนึ่งหน้าที่กวัดขัน พระเจ้าอยู่หัวก็ไว้พระกลาโหมแลพระพลเทพ เมืองชัยนาท เมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี เมืองอินทบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองนครนายก เมืองสระบุรี เมืองพรหมบุรี เมืองสรรคบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองธนบุรี เมืองมะริด ทั้งนี้อยู่ประจำหน้าที่แต่มุมหอรัดนชัยลงไปจนเกาะแก้ว ซึ่งมีคูหาแม่น้ำกั้นมิได้ แลหน้าที่สามด้าน ไชร์แต่ในไก้ไปถึงประตูชัย พระยาพระคลังเป็นนายกองใหญ่ แต่ประตูชัยไปถึงวังชัย พระอินทรานครบาลเป็นนายกองใหญ่ แต่มุมวังชัยไปถึงประตูชัย พระท้ายน้ำเป็นนายกองใหญ่ แต่มุมศาลหลวงมาพระราชวัง แต่พระราชวังไปขึ้นหน้า พระยาธรรมมาธิกรณ์เป็นนายกองใหญ่ถือพลหารในทั้งปวงรักษาหน้าที่”

(กรมศิลปากร 2515:97-98)

ข้อความดังกล่าวทำให้เห็นภาพแนวการตั้งรับทัพหงสาวดีของกรุงศรีอยุธยา แต่จุดที่น่าสังเกตคือการนำกำลังพลส่วนใหญ่ของกรุงศรีอยุธยามาตั้งรับเข้าศึกทางด้านทิศตะวันออกบริเวณคู่อ่อนหน้า การตั้งรับในลักษณะนี้สามารถวิเคราะห์ได้ว่ากรุงศรีอยุธยาเองก็ทราบจุดค้อยทางกายภาพของเมือง ดังนั้นการเตรียมกำลังพลเพื่อตั้งรับทัพหงสาวดีบริเวณคู่อ่อนหน้าจึงเป็นเรื่อง

จำเป็นเร่งด่วนมากกว่าการขยายกำแพงเมือง การยกทัพเข้ามาล้อมกรุงศรีอยุธยาของพระเจ้าหงสาวดี บุเรงนองในครั้งนี้พระองค์ก็ทรงทราบดีถึงจุดด้อยดังกล่าว พระองค์จึงตรัสกับพระมหาอุปราช พระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะและทั่วมพระยาทั้งหลายว่า

“เราไปรบเมืองทุกแห่งไซ้ ครึ่งยกเข้าล้อมได้แล้วดังนี้ ก็แต่งการที่จะเข้าปีนปล้นเอาได้ด้วย จับพลัน แผ่นดินศรีอยุธยาเป็นราชธานีใหญ่หลวง เอาสมุทรเป็นคู่นรอบ ดุจเขาพระสิเมรุราช อันมีแม่น้ำสีทันดรที่รอบขอบแลที่จะปล้นได้ไซ้ เป็นแต่ชื่อหน้าด้านเดียว ถึงดังนั้นก็ตีจะปล้น เอาเหมือนนครทั้งปวงนั้นมิได้”

(กรมศิลปากร 2515 : 101)

การที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตรัสเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงทราบลักษณะ ทางกายภาพของกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างดี การตั้งทัพล้อมรอบกรุงศรีอยุธยาจึงเน้นกำลังพลส่วนใหญ่ด้านคู่อ้อมหน้าเช่นเดียวกัน แม้ทัพของหงสาวดีจะพยายามเข้าตีกรุงศรีอยุธยาด้านคู่อ้อมหน้าแต่ การเตรียมพร้อมของทัพกรุงศรีอยุธยาก็ทำให้ทัพหงสาวดีไม่สามารถเข้ายึดกรุงศรีอยุธยาได้อย่าง ง่ายดายตามที่วางแผนไว้ เมื่อการศึกยืดเยื้อยาวนานพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองจึงทรงโปรดให้ทัพ พระมหาอุปราช ทัพพระเจ้าอังวะและทัพพระเจ้าแปรถมดินบริเวณคู่อ้อมหน้าให้เป็นถนนเข้าสู่กรุง ศรีอยุธยา เนื่องจากคู่อ้อมหน้าเป็นเพียงด้านเดียวที่ทัพหงสาวดีจะเข้าตีกรุงศรีอยุธยาได้ง่ายกว่า ด้านอื่นดังข้อมูลปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ว่า

“แล้วบัญชาการให้พระมหาอุปราชตั้งค่าย ตำบลวัดเขาดินตรงเกาะแก้ว พระเจ้าอังวะบุตรเขยนั้น ตั้งค่ายตำบลสะพานเกลือ พระเจ้าแปรผู้หลาน ตั้งค่ายตำบลจันตรงบางเอียน ให้เร่งถมดินเป็น ถนนข้ามแม่น้ำเข้าไป ให้ถึงปากทั้งสามตำบลจงได้”

(กรมศิลปากร 2515 : 105)

การถมดินให้เป็นถนนเพื่อเข้าตีกรุงศรีอยุธยาครั้งนี้ทำด้วยความยากลำบาก เพราะทัพ หงสาวดีถูกฝ่ายกรุงศรีอยุธยาตั้งรับด้วยการระดมยิงปืนใหญ่ทำให้ทหารล้มตายเป็นจำนวนมาก แต่ ในที่สุดฝ่ายหงสาวดีก็สามารถทำถนนจนแล้วเสร็จโดยใช้เวลาราวสามเดือน จากนั้นทัพหงสาวดีก็ยก พลเข้าตีกรุงศรีอยุธยาบริเวณด้านถนนมุมเกาะแก้วและกระหนาบด้วยทัพเรือทัพกรุงศรีอยุธยาเห็น เชิงศึกแหลมเข้ามา จึงได้ตั้งค่ายภายในกำแพงพระนครอีกชั้นเป็นวงพาด ซึ่งลักษณะเป็น “รั้ว ลีเหลี่ยม...ทำด้วยไม้ซุงเป็นต้นๆ ปักเรียงรายเว้นระยะพอให้คนลอดเข้าออกได้ มิได้มีดีพาดเสา เหล่านั่นให้ยึดติดกันโดยรอบ” (ราชบัณฑิตยสถาน 2546 : 1050) ทัพหงสาวดีระดมยิงเข้าพระนคร จนสามารถทำลายกำแพงเมืองบริเวณมุมเกาะแก้วได้สำเร็จ แม้ทัพหงสาวดีจะทำลายกำแพงเมืองได้ แต่ทัพกรุงศรีอยุธยาก็ยังคงป้องกันอย่างเต็มที่จนทัพหงสาวดีไม่สามารถเข้ายึดกรุงศรีอยุธยาได้

หลังจากการโจมตีครั้งนี้ทัพหงสาวดีใช้แผนการเจรจาให้ส่งตัวพระยารามแลกกับการ

เลิกทัพกลับของหงสาวดี แม่ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาจะยินยอมมอบตัวพระยารามให้แต่ทัพหงสาวดีกับยื่นข้อเสนอให้สมเด็จพระมหินทราธิราชและท้าวพระยามาถวายบังคม ทำให้ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาไม่พอใจและพร้อมใจกันทำสงครามต่อ ขณะที่ทหารกำลังสู้รบกับทัพหงสาวดีภายในกรุงศรีอยุธยา ก็เกิดเหตุการณ์ที่สมเด็จพระมหินทราธิราชทรงสั่งประหารพระศรีเสาวราช⁹ ทำให้ทหารบางส่วนเสียขวัญกำลังใจเป็นอย่างมากแต่ขณะเดียวกันทัพหงสาวดีก็ต้องรับมือกับทัพของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตที่ยกทัพมาช่วยกรุงศรีอยุธยา แต่ถูกทัพพระมหาอุปราชชุ่ม โจมตีจนพ่ายแพ้

แม้เหตุการณ์ทั้งสองจะทำให้สงครามยืดเยื้อแต่ทัพหงสาวดีก็ไม่ล่าถอย ในที่สุดก็ใช้อุบายปล่อยพระยาจักรีกลับเข้าไปในกรุงศรีอยุธยาเพื่อเปิดประตูเมือง พระยาจักรีได้รับความไว้วางใจจากสมเด็จพระมหินทราธิราชจนได้ทำหน้าที่บังคับการป้องกันพระนคร และในที่สุดพระยาจักรีก็ทำหนังสือกำหนดวันเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยา เหตุการณ์ได้บรรยายไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ว่า

“ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีเจ้ดั่งนั้น ก็กำหนดให้ท้าวพระยานายทัพนายกองนายทหารทั้งปวง ซึ่งจะเข้าหักเอาพระนคร...ให้พระมหาธรรมราชากับพระมหาอุปราช ถือพลทั้งนี้ยกเข้าโดยถนนเกาะแก้ว แลพระเจ้าอังวะพระเจ้าแปรยกเข้าตามหน้าที่พร้อมกันทั้งสามถนน เจ้าหน้าที่ก็สาดปืนไฟแหลนหลาวมา ต้องพลล้มตายเป็นอันมาก พลข้าศึกก็มีได้ถอยเหยียดยัดหนุนเนื่องกันเข้าไปมิได้ขาด เสียงปืนดังแผ่นดินไหว แลกองทัพพระมหาธรรมราชา พระมหาอุปราช โจมตีหักเข้าไปได้ค่ายพระมหาเทพฯ แดกถอยเข้าไปตั้งรับอยู่ ณ ตำบลหน้าวัดโค วัดกระบือ แล้วยกเข้ามารับตำบลวัดเผาข้าว แล้วยกเข้าแตกกระจัดพลัดพราย คุ่มกันไม่ติด ข้าศึกก็เข้าเมืองได้”

(กรมศิลปากร 2515 : 118-119)

การยกทัพเข้าตีกรุงศรีอยุธยาครั้งนี้ของทัพหงสาวดีการเข้าตีในทิศทางเดิม โดยเข้าทางถนนที่ถมไว้ทั้งสามตำบล แต่จุดที่ทัพหงสาวดีตั้งความหวังจะตีกรุงศรีอยุธยาให้แตกคือบริเวณมุมเกาะแก้ว ซึ่งเป็นจุดที่กำแพงเมืองพังทลายจากการศึกครั้งก่อน แม้ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาจะตั้งรับอย่างเต็มกำลังแต่ด้วยเหตุการณ์ภายในทำให้กรุงศรีอยุธยาไม่สามารถป้องกันพระนครไว้ได้ “ครั้นถึงศักราช 931 มะเสงศก ฅวัน 1 11¹⁹ คำเพลารุ่งแล้วประมาณ 3 นาฬิกาก็เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พระเจ้าหงษา...” (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ร.ศ.126 : 14)

เหตุการณ์ดังกล่าวข้างต้นเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบริเวณคูขื่อหน้า ซึ่งทั้งฝ่ายกรุงศรี-

⁹ เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในคราวที่หงสาวดียกทัพมาประชิดกรุงศรีอยุธยา พระศรีเสาวราชทรงออกบัญชาการรบเพื่อป้องกันพระนคร จนเป็นเหตุทำให้สมเด็จพระมหินทราธิราชไม่ทรงไว้วางพระทัย จึงรับสั่งให้จับพระศรีเสาวราชไปประหารที่วัดพระราม

อยุธยา และทัพหงสาวดีเองก็ทราบว่าเป็นบริเวณคู่อ่อนหน้าเป็นจุดอ่อนทางด้านยุทธศาสตร์ เนื่องจากเป็นคูที่ขุดไม่กว้างมากนักการเตรียมความพร้อมของกรุงศรีอยุธยาที่สามารถด้านทัพของหงสาวดีไว้ได้ หากไม่เสียทีกลอุบายของทัพหงสาวดีจนเป็นเหตุให้เสียกรุงศรีอยุธยา ใน พ.ศ.2112

จุดด้อยทางด้านภูมิศาสตร์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในด้านยุทธศาสตร์บริเวณคู่อ่อนหน้ายังสร้างความวิตกให้กับกรุงศรีอยุธยา เพราะภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาเพียงหนึ่งปี กรุงศรีอยุธยาที่ต้องเตรียมรับศึกพระยาละแวก ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.2 สงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับพระยาละแวก

การทำสงครามแย่งชิงราชอำนาจระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกัมพูชานั้นเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) เมื่อเทียบพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยากับพงสาวดารกัมพูชาพบว่ามีการกล่าวถึงสงครามเขมร-ไทยไว้สอดคล้องกัน “รวมกันประมาณ 22 ครั้ง” (सानติ ภัคดี 2554:58)

การทำสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยา-เขมรในระยะแรกเป็นการทำสงครามโดยฝ่ายกรุงศรีอยุธยายกทัพไปตีเขมร สลับกับทัพเขมรยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา ซึ่งส่วนใหญ่ทัพเขมรยกทัพมาตีบริเวณชายแดนแถบเมืองจันทบุรี ปราณบุรี ชลบุรี ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาให้ทัพหงสาวดี ใน พ.ศ. 2112 เป็นช่วงที่กรุงศรีอยุธยาไม่มีเสถียรภาพทางการเมือง รวมทั้งทหารและไพร่พลในขณะนั้นมีไม่มากนัก จึงเป็นจุดอ่อนที่ทำให้พระยาละแวกกษัตริย์กัมพูชายกทัพเข้าตีกรุงศรีอยุธยาแบบประชิดพระนครถึง 2 ครั้ง ดังปรากฏในพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ความว่า

“ศักราช 932 มะเมียศก พระยาละแวกยกพลมายังพระนครศรีอยุธยา พระยาละแวกยื่นช้างตำบลดสามพิหาร แลได้รับฟุ้งกันและชาวในเมืองพระนครยิงปืนออกไป ต้องพระญาจัมปาธิราชตายกับคอช้าง ครั้งนั้นเสกพระญาละแวกเลิกทัพกลับคืนไป ในปีนั้นน้ำแฉกรุงพระนครศรีอยุธยามาก.” (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ร.ศ.126 : 15)

เหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นใน พ.ศ. 2113 ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาให้หงสาวดีเพียง 1 ปี “และตรงกับรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาที่ 3 (พ.ศ. 2109-2119) ของกัมพูชาเวลานั้นเมืองหลวงของกัมพูชาอยู่ที่เมืองละแวก เอกสารไทยจึงเรียกกษัตริย์กัมพูชาในเวลานั้นว่า พระยาละแวก” (सानติ ภัคดี 2554:166) ทัพพระยาละแวกยกทัพมาตั้งบริเวณวัดสามวิหารซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของเกาะเมืองอยุธยาติดกับแม่น้ำลพบุรี การยกทัพมาประชิดพระนครในครั้งนี้ในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ได้อธิบายเพิ่มจากพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์เกี่ยวกับการตั้งรับศึกพระยาละแวกของสมเด็จพระมหาธรรมราชา ความว่า

“ฝ่ายพระยาละแวกก็ยกทัพเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา แลตั้งทัพตำบลบ้านกะทุม, ขณะนั้นสมเด็จพระ

พระพุทธเจ้าอยู่หัว, ก็ตรัสให้เมืองนครพนม, แลพลชาวเมืองหงสาวดีสามพันอยู่ประจำหน้าที่ใน
 ชื่อนี้, แล้วท้าวพระยาพระหัวเมืองทั้งปวงตรวจพลทหารขึ้นประจำหน้าที่กำแพงแลวยกกันอยู่
 รอบพระนคร, พระยาละแวกยกพลเข้ามาขึ้นช้างในวัดสามวิหาร, แลพลข้าศึกยกกันมาถึงวัดโรง-
 ฆ้องและวัดกุฎีทอง, แล้วเอาช้างมาขึ้นอยู่ในวัดพระเมรุราชิการามประมาณสามสิบช้าง, พล
 ประมาณสี่พัน, พระยาละแวกให้พลทหารลงเรือห้าลำข้ามเข้ามาปล้นในมูมเจ้าสนุก, สมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จไปขึ้นพระราชยาน, แลให้พลทวยทหารขึ้นรบพุ่งข้าศึกก็พ่ายออกไป จึงตรัส
 ให้ปิ่นจ่ารงค์เอาช้างข้าศึกซึ่งขึ้นอยู่ในวัดสามวิหารนั้น, ต้องพระจำปาธิราชซึ่งเป็นกองหน้าตาย
 กับคอช้าง, พระยาละแวกก็ถอยคืนไปยังทัพบ้านป่ากะทุม, แต่ยกเข้ามาปล้นถึงสามครั้งก็มิได้,
 พระยาละแวกก็ล่าทัพกลับไป จึงกวาดเอาตำบลบ้านนา, แลนครนายกไปเมืองละแวก”

(กรมศิลปากร 2514:125-126)

จากเอกสารทั้งสองฉบับมีเนื้อหาที่ตรงกันแต่มีข้อที่น่าสังเกตคือ เมื่อทัพพระยาละแวก
 ยกทัพเข้ามาประชิดกรุงศรีอยุธยา การเตรียมพร้อมในการตั้งรับข้าศึกของกรุงศรีอยุธยาก็ยัง
 เน้นหนักกำลังพลตั้งรับบริเวณคู่อ่อนหน้าเป็นหลัก แม้สงครามครั้งนี้ไม่ได้เกิดขึ้นบริเวณคู่อ่อนหน้าแต่
 การเตรียมพร้อมในการป้องกันบริเวณคู่อ่อนหน้าของกรุงศรีอยุธยาเปรียบเสมือนการป้องกันแผลเก่า
 เนื่องจากเป็นบริเวณเคยเสียกรุงให้กับหงสาวดี

การที่ทัพของพระยาละแวกไม่สามารถเข้าตีกรุงศรีอยุธยาในครั้งนี้ได้ แต่ทำให้
 พระยาละแวกทราบถึงชัยภูมิโดยรอบของกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งทรงคาดคะเนจำนวนไพร่พลของ
 กรุงศรีอยุธยาได้ ดังนี้ใน พ.ศ.2118 พระยาละแวกจึงทรงยกทัพมาประชิดกรุงศรีอยุธยาเป็นครั้งที่ 2
 ดังปรากฏในพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ความว่า

“ศักราช 937 ฤกษ์ศก พระยาละแวกยกทัพเรือมายังพระนครศรีอยุธยา ในวันที่ 7 ๑¹⁰ คำนั้น
 ชาวเมืองละแวกตั้งทัพเรือตำบลพะเนางเชิง แลได้รบพุ่งกัน ครั้งนั้นเสกยะแวกด่านมิได้เลิกทัพ
 กลับไป และจับเอาคน ณ เมืองปักษ์ใต้ไปครั้งนั้นมาก ในปีนั้นน้ำ ณ กรุงศรีอยุธยาน้อย.”

(หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ร.ศ.126 : 15)

นอกจากข้อความในพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ แล้วมีการขยายความ
 เพิ่มเติมพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ความว่า

“ฝ่ายพระยาละแวกมาใกล้ถึงปากน้ำพระประแดง, เจ้าเมืองธนบุรีแลกรมการทั้งหลายรู้ข่าวว่า,
 พระยาละแวกยกมาก็บอกขึ้นไปให้ทราบทูล, ส่วนเรือทัพหน้าพระยาละแวกก็ไล่ตามเรือซึ่ง
 ตระเวนทะเลนั้นติดตามเข้าเมืองธนบุรี,...พระยาละแวกก็ให้จับคนทั้งจังหวัดเมืองธนบุรีได้มาก
 แล้ว, ก็ยกขึ้นมายังพระนคร, ตั้งทัพ ณ ขนอนบางตะนาวศรี สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ตรัสให้
 ท้าวพระยาทั้งหลายตรวจตราพลทหารขึ้นประจำหน้าที่กำแพงพระนคร, แล้วแต่งการที่จะรบพุ่ง

กันพระนคร. พระยาละแวกก็ยกทัพเรือขึ้นมาเข้าแฝงอยู่ข้างวัดพนางเชิง, ให้แต่งเรืออันเป็นทัพหน้าประมาณสิบลำ, เข้ามาปล้น ณ ตำบลนายไถขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในหอราช-คฤห์ตรงเกาะแก้ว, แล้วทำวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายชุมนุมกันในที่นั้น. ครั้นเรือข้าศึกเกือบเข้ามา, จึงวางปืนใหญ่ ณ ป้อมนายการต้องพลข้าศึกตายเป็นอันมาก, แล้วตรัสให้พลทหารเอาเรือออกไปล่อข้าศึก, ข้าศึกทั้งปวงก็พ่ายลงไป. พระยาละแวกเห็นจะปล้นพระนครมิได้, ก็เลิกทัพคืนลง ไปตั้งอยู่ปากน้ำพระประแดง” (กรมศิลปากร 2514:127-128)

การยกทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาของพระยาละแวกในครั้งนี้ พระยาละแวกยกพลเข้ามาเข้ามาทางน้ำโดยเข้ามาทางพระประแดงผ่านเมืองธนบุรี ตีครั้งนี้มีกรรณมายังกรุงศรีอยุธยา ทำให้อยุธยามีการเตรียมความพร้อม โดยให้ความสำคัญกับบริเวณคู่อ่อนหน้าเป็นพิเศษเหมือนเช่นทุกครั้ง โดยเฉพาะการที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงบัญชาการรบด้วยพระองค์เอง ณ บริเวณป้อมราชคฤห์ ซึ่งตั้งอยู่บริเวณคู่อ่อนหน้าฝั่งพระนครและเคยเป็นบริเวณที่กรุงศรีอยุธยาเคยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 มาก่อน การคาดคะเนของทัพกรุงศรีอยุธยาเป็นการคาดเดาที่ถูกต้อง เพราะเมื่อทัพพระยาละแวกยกทัพมาถึงบริเวณน้ำวนบางกะจะก็ยกทัพขึ้นฝั่งตั้งทัพที่บริเวณวัดพนัญเชิง อยู่ทางตอนใต้ของบริเวณเกาะแก้ว ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งทัพของพม่าในคราวยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 2112 การเข้ามาของพระยาละแวกครั้งนี้แตกต่างจากครั้งแรก เนื่องจากครั้งแรกเข้ามาเพื่อตีกรุงศรีอยุธยาโดยตรง แต่ในครั้งนี้มีการวางแผนมาเป็นอย่างดี สังเกตได้จากพระยาละแวกต้องการที่จะเข้าตีบริเวณย่านนายกายซึ่งเป็นย่านเศรษฐกิจสำคัญของกรุงศรีอยุธยา ที่ทำการจำหน่ายสินค้าทั้งภายในและภายนอก การเข้าตีบริเวณย่านนายกายเปรียบเสมือนการปล้นสะดมย่านเศรษฐกิจมากกว่าการเข้าโจมตีเพื่อยึดเมือง แต่การเตรียมความพร้อมของทัพกรุงศรีอยุธยาทำให้ทัพของพระยาละแวกแตกพ่ายไป

ข้อสังเกตเกี่ยวกับข้อความที่ปรากฏในพระราชพงสาวดารทั้งสองฉบับข้างต้นพบว่ามีเนื้อหาที่สอดคล้องกัน แต่ที่ต่างกันคือศักราช ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบความถูกต้องแล้วพบว่าพระราชพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์มีศักราชที่ใกล้เคียงกับเหตุการณ์มากที่สุด แต่เมื่อตรวจสอบพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์พบว่าศักราชที่มีการระบุระยะเวลาที่พระยาละแวกยกทัพเข้ามายังกรุงศรีอยุธยามีความคลาดเคลื่อนจากพงสาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ค่อนข้างมาก ดังศักราชที่ปรากฏในเหตุการณ์ที่พระยาละแวกยกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ความว่า “ลุศักราช 921 ปีมะแม เอกศก...ฝ่ายพระยาละแวกยกมาจะใกล้ถึงปากน้ำพระประแดง...” (กรมศิลปากร 2514:126-127) ศักราชดังกล่าวเป็นปี “พ.ศ. 2102 ซึ่งน่าจะคลาดเคลื่อน เนื่องจากช่วงเวลาดังกล่าวยังอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ” (สานติ ภัคคีคำ 2554:171)

การยกทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาของทัพของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองและทัพของพระยาละแวกต่างมีจุดหมายเพื่อเข้ายึดกรุงศรีอยุธยา และจากการศึกษาสถานที่ตั้งทัพของข้าศึกที่ยกทัพเข้าตีกรุงศรีอยุธยาพบว่าทัพทั้งสองเลือกพื้นที่บริเวณคู่อี้น้ำเป็นจุดที่เข้าโจมตี สาเหตุเนื่องจากบริเวณคู่อี้น้ำเป็นไม้ไผ่แม่น้ำทางธรรมชาติจึงมีความกว้างไม่มากนัก จุดอ่อนทางด้านกายภาพบริเวณคู่อี้น้ำเป็นที่รับรู้อยู่ทั้งฝ่ายข้าศึกและฝ่ายกรุงศรีอยุธยา จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่ข้าศึกจะเข้าตีกรุงศรีอยุธยาบริเวณนี้ และขณะที่ทัพข้าศึกยกทัพเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาการเตรียมความพร้อมในการระดมพลส่วนใหญ่มาตั้งรับข้าศึกบริเวณคู่อี้น้ำจึงเป็นความจำเป็นเร่งด่วนการเตรียมความพร้อมดังกล่าวส่งผลให้ทัพกรุงศรีอยุธยาสามารถรับมือทั้งทัพหงสาวดีและทัพของพระยาละแวกได้ การเสียดังกล่าวให้กับหงสาวดีไม่ใช่เป็นการพ่ายแพ้ในการทำศึกหรือเพราะความแคบของคู่อี้น้ำซึ่งเป็นจุดค้อยทางภูมิศาสตร์ แต่เป็นการพ่ายแพ้เพราะเสียทีกลยุทธ์ของทัพหงสาวดีโดยใช้คู่อี้น้ำเป็นเส้นทางในการเดินทัพเข้ายึดกรุงศรีอยุธยา

บทบาทของคู่อี้น้ำที่มีต่อกรุงศรีอยุธยาที่มีบทบาทชัดเจนทั้งในด้านการคมนาคม ด้านสังคม ด้านเศรษฐกิจและด้านสงคราม ล้วนมีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันอย่างชัดเจน เนื่องจากชาวอยุธยามีความผูกพันกับแม่น้ำลำคลองจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิต ดังนั้นวิถีแห่งสายน้ำจึงมีบทบาทต่อผู้คนสมัยอยุธยาตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ผู้คนส่วนใหญ่ใช้เส้นทางน้ำในการคมนาคม เพื่อติดต่อกันระหว่างชุมชน ซึ่งแต่ละชุมชนมักนิยมปลูกสร้างบ้านเรือนและวัดวาอารามบริเวณริมแม่น้ำ เมื่อมีการขยายตัวของชุมชนแต่ละชุมชนก็มีการสร้างจุดเด่นขึ้นมา โดยเฉพาะการผลิตสินค้าและพัฒนาจนกลายเป็นย่านการค้า ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้กรุงศรีอยุธยามีความเจริญรุ่งเรืองและเป็นที่ยกย่องถึงความอุดมสมบูรณ์ของข้าวปลาอาหารและเมื่อถึงช่วงการขยายดินแดนของมหาอำนาจในเอเชีย กรุงศรีอยุธยาจึงเป็นที่หมายปองจากผู้มีอำนาจดินแดนใกล้เคียง โดยเฉพาะการยกทัพเข้าตีกรุงศรีอยุธยาของพระเจ้าหงสาวดี-บุเรงนอง จนเป็นเหตุให้เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ใน พ.ศ.2112 และเมื่อเสถียรภาพทางการเมืองอยุธยาไม่มั่นคงทัพพระยาละแวกก็ยกพลมาประชิดกรุงศรีอยุธยาแต่ก็พ่ายแพ้ไป โดยทัพทั้งสองใช้คู่อี้น้ำเป็นแนวในการตั้งทัพในการเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยาเช่นเดียวกัน

การที่กรุงศรีอยุธยาต้องเผชิญศึกหงสาวดีและศึกพระยาละแวก ทำให้ชาวกรุงศรีอยุธยาทราบจุดค้อยในด้านการสงครามที่ปรากฏขึ้นบริเวณคู่อี้น้ำ ดังนั้นภายหลังจากศึกพระยาละแวกสมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงทรงให้ดำเนินการพัฒนาเสริมสร้างศักยภาพของคู่อี้น้ำให้มีความมั่นคงแข็งแรงขึ้น

บทที่ 4

การเสริมศักยภาพของคู่มือหน้า ภายหลังเสียดวงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112

ภายหลังจากการเสียดวงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2112 กรุงศรีอยุธยามีฐานะเป็นเมืองขึ้นภายใต้การปกครองของกรุงหงสาวดี และการที่พระเจ้าหงสาวดีโปรดแต่งตั้งให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ปกครองกรุงศรีอยุธยาเป็นการแสดงให้เห็นถึงการไว้วางพระราชหฤทัยในองค์สมเด็จพระมหาธรรมราชา แต่พระราชอำนาจที่อยู่ภายใต้การปกครองของหงสาวดีย่อมเป็นการยากที่จะทำให้กรุงศรีอยุธยามีเสถียรภาพในการปกครองตนเอง เนื่องจากกำลังไพร่พลส่วนใหญ่ถูกกวาดต้อนไปหงสาวดีทำให้เหลือไพร่พลประจำการอยู่ในพระนครไม่มากนัก เป็นเหตุให้พระยาละแวกยกทัพมาประชิดกรุงศรีอยุธยาถึง 2 ครั้ง ประเด็นที่น่าสนใจคือการยกทัพเข้ามาประชิดกรุงศรีอยุธยาของพระยาละแวก ในครั้งที่ 1 และครั้งที่ 2 มีช่วงระยะเวลาห่างกันถึง 5 ปี การยกทัพมาทั้ง 2 ครั้งพระยาละแวกเลือกบริเวณคู่มือหน้าเป็นสถานที่ที่ใช้ในการตั้งทัพ จากประเด็นการศึกษาดังกล่าวสามารถวิเคราะห์ได้ว่าพระยาละแวกทรงทราบถึงจุดอ่อนทางด้านกายภาพของกรุงศรีอยุธยาเช่นเดียวกับทัพหงสาวดี แม้การศึกทั้ง 2 ครั้งพระยาละแวกจะไม่สามารถเข้าตีกรุงศรีอยุธยาได้ แต่ก็เป็นการตอกย้ำให้ชาวกรุงศรีอยุธยาได้รับรู้ว่าบริเวณคู่มือหน้าคือจุดอ่อนที่ส่งผลต่อยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา

การเสริมศักยภาพบริเวณคู่มือหน้าให้มีความมั่นคงเริ่มขึ้นภายหลังศึกพระยาละแวก ในปี พ.ศ. 2118 ดังปรากฏหลักฐานการสร้างพระราชวังที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวร ในบริเวณใต้ทานบรหรือบริเวณเพนียดเดิมที่ถูกรื้อถอนออกในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

1. การสร้างวังหน้าบริเวณคู่มือหน้า

จากเหตุการณ์ที่กรุงศรีอยุธยาต้องรับศึกพระยาละแวกที่ยกทัพเข้ามาประชิดกรุงทางด้านคู่มือหน้าทั้ง 2 ครั้งหลังจากการตกเป็นเมืองขึ้นของหงสาวดีไม่ใช่เพียงเพราะการขาดเสถียรภาพด้านกำลังพลเท่านั้น แต่เนื่องจากข้าศึกเองก็รับรู้เกี่ยวกับจุดอ่อนทางด้านยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยาเช่นเดียวกัน แม้กรุงศรีอยุธยาจะได้รับชัยชนะเหนือทัพละแวกทั้ง 2 ครั้ง แต่ก็ไม่ได้หมายความว่ากรุงศรีอยุธยาจะสามารถตั้งรับข้าศึกได้ทุกครั้ง ดังนั้นเมื่อเสร็จศึกพระยาละแวกในปี พ.ศ. 2118 กรุงศรีอยุธยาจึงจำเป็นต้องเร่งปรับปรุงจุดอ่อนทางยุทธศาสตร์เพื่อพร้อมรับศึกที่อาจจะ

เกิดขึ้นกับกรุงศรีอยุธยาอีกในอนาคต

หากพิจารณาจากเนื้อหาในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาในช่วงระยะเวลาภายหลังจากศึกพระยาละแวกใน พ.ศ. 2118 แล้วไม่ปรากฏมีทัพข้าศึกเข้ามาประชิดกรุงศรีอยุธยาอีกจนกระทั่งใน พ.ศ. 2121 พระยาละแวกได้ส่งพระยาจันจันตุเข้าตีเมืองเพชรบุรี การศึกครั้งนั้นทัพพระยาละแวกเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ไม่สามารถตีเมืองเพชรบุรีได้ เป็นเหตุให้พระยาจันจันตุเข้ามาสวมมิกัดคีต่อสมเด็จพระมหาธรรมราชา แต่ภายหลังได้ลักลอบหลบหนีลงสำเภากลับเมืองละแวก ซึ่งในช่วงระยะเวลาดังกล่าวสมเด็จพระนเรศวรทรงเสด็จจากเมืองพิษณุโลกลงมายังกรุงศรีอยุธยาและประทับอยู่ที่วังใหม่ ดังข้อความที่กล่าวว่า “ครั้นถึง ณ วันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้นสิบค่ำ ปีระกา ตรีศก, เพลาค่ำประมาณสองนาฬิกา,... ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า, เสด็จลงมาแต่เมืองพิษณุโลกเสด็จอยู่ในวังใหม่” (กรมศิลปากร 2514:129)

เมื่อวิเคราะห์คำว่า “วังใหม่” ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เป็นการขยายความให้ทราบว่า “วังแห่งนี้สร้างขึ้นใหม่ในตำแหน่งใหม่ เพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวร” ซึ่งสอดคล้องกับการวิเคราะห์ตรวจสอบตำแหน่งที่ตั้งวังหน้าของพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ที่ได้อธิบายไว้ในตำนานกรุงเก่า ความว่า

“...คำที่เรียกว่าวังใหม่ในที่นี้ คงจะหมายว่าวังนั้นเพิ่งแรกสร้าง และวังซึ่งจะเป็นวังของสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพิษณุโลกนั้นจะเป็นวังเล็กน้อยก็ได้ คงต้องเป็นวังใหญ่และวังใหญ่โตเช่นนั้นจะสร้างในที่ใกล้วังหลวงก็ไม่ควร ด้วยข้าราชการไพร่พลที่ตามเสด็จมาก็คงไม่ใช่น้อย จะเที่ยวขุมยามละเล้าละลุมไปถึงข้างวังหลวง ก็จะพาให้มีเหตุคนสงสัย วังที่สร้างใหม่จึงต้องสร้างให้ห่างวังหลวง ที่ๆ สร้างวังใหม่ที่ไหนไม่เหมาะเท่าด้านซีกหน้า”

(พระยาโบราณราชธานินทร์ 2541:44)

เนื้อหาในการวิเคราะห์ตรวจสอบตำแหน่งที่ตั้งวังหน้าของพระยาโบราณราชธานินทร์เป็นการอธิบายถึงความเหมาะสมของพื้นที่ในสร้างวังใหม่ ซึ่งนอกจากข้อมูลดังกล่าวแล้วยังปรากฏข้อมูลในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง หัวข้อ “ว่าด้วยพระราชวังหน้า” ความว่า

“อนึ่งพระราชวังบรรสถานมงคล คือวังหน้าเก่านั้นตั้งอยู่ใกล้พระราชวังหลวง วังหน้าเก่านั้นเป็นที่คับแคบ แล้วภายหลังมาจึงยกวังจันทร์เฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบรรสถานมงคลเป็นพระราชฐานที่ดำรงของพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังจันทน์บวรฯ ห่างจากพระราชวังหลวงทางห้าสิบเส้น พระราชวังจันทน์บวรตั้งอยู่ในทิศตะวันออกของกรุงศรีอยุธยาได้ทำนบรอ” (สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา 2539 : 113)

เมื่อนำข้อมูลจากเอกสารทั้ง 2 ฉบับมาเปรียบเทียบกัน พบว่าเนื้อหาดังกล่าวอธิบาย

เกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้งของวังใหม่ โดยระบุชัดเจนว่าตั้งอยู่บริเวณคู่อ่อน้ำได้ทำนบรอ แต่ประเด็นที่น่าสนใจคือ “ก่อนการสร้างวังใหม่บริเวณคู่อ่อน้ำเพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรในฐานะอุปราช กรุงศรีอยุธยาเคยมีวังหน้าซึ่งใช้เป็นที่ประทับของอุปราชอยู่ก่อนแล้ว” ซึ่งเมื่อศึกษาประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยาในยุคต้นพบว่า “อุปราช” หรือ “ผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์ประจำภาคต่างๆ ในอาณาจักร” (ราชบัณฑิตยสถาน 2546:1387) ควรประทับอยู่ในหัวเมืองสำคัญๆ เช่น เมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรีหรือเมืองพิษณุโลกมากกว่าประทับอยู่ในกรุงศรีอยุธยา หากมีวังของอุปราชหรือวังหน้าภายในกรุงศรีอยุธยาตามข้อมูลดังกล่าว วังแห่งนี้คงจะเป็นวังที่ประทับชั่วคราวในครั้งเสด็จมายังกรุงศรีอยุธยามากกว่าเป็นวังที่ประทับถาวร ขนาดของวังจึงไม่ใหญ่โตมากนัก และการที่วังหน้าตั้งอยู่ใกล้วังหลวงก็คงจะไม่เหมาะสม เนื่องจากช่วงเวลาที่อุปราชเสด็จลงมาประทับยังวังหน้าคงจะมีข้าราชการและไพร่พลติดตามมาเป็นจำนวนมากอาจทำให้อุปราชถูกระแวงสงสัยเกี่ยวกับการ ส่องดูกำลังพล การหาพื้นที่ในการสร้างวังใหม่จึงมีความจำเป็นหากพิจารณาขนาดของพื้นที่กว้างในการสร้างวังและระยะห่างจากวังหลวง พื้นที่บริเวณทิศตะวันออกเฉียงเหนือติดกับคู่อ่อน้ำจึงเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมในการสร้างวังใหม่มากที่สุด ดังนั้นการสร้างวังใหม่บริเวณคู่อ่อน้ำจึงเป็นเปรียบเสมือนการย้ายจากที่ประทับชั่วคราวหรือวังหน้าเก่ามาประทับถาวร ณ วังใหม่ที่สร้างขึ้น เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จจากพิษณุโลกลงมาประทับวังใหม่ ไพร่พล “ชาวเหนือที่อพยพลงมาพักเรียกวังใหม่นี้ว่า วังจันทน์ ตามชื่อวังจันทน์ ที่พิษณุโลก” (กรมศิลปากร 2545 : 5)

ภายหลังจากการสร้างวังใหม่เพื่อให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรในฐานะอุปราช ธรรมเนียมการส่งอุปราชไปครองหัวเมืองจึงเปลี่ยนแปลงไป เพราะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วทรงโปรดสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นให้เป็นอุปราชประทับที่วังจันทน์ และยังคงเป็นที่ประทับของอุปราชของค์ต่อๆ มาจนเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ.2310

การเลือกพื้นที่ในการสร้างวังใหม่ของสมเด็จพระมหาธรรมราชานอกจากเรื่องความเหมาะสมและตำแหน่งที่ตั้งแล้วพระองค์ยังทรงให้ความสำคัญในด้านยุทธศาสตร์ โดยทรงเลือกพื้นที่บริเวณใต้ทำนบรอซึ่งเป็นพื้นที่โล่งกว้างติดกับคู่อ่อน้ำเป็นพื้นที่ในการสร้างวังใหม่ พื้นที่แห่งนี้เดิมเป็นที่ตั้งของเพนียดคล้องช้างซึ่งถูกรื้อถอนออกไปในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ การรื้อถอนเพนียดออกจากพื้นที่นอกกำแพงเมืองบริเวณใต้ทำนบรอเป็นการเตรียมพร้อมในการขยายกำแพงเมืองให้ออกไปชิดริมคู่อ่อน้ำ แต่เมื่อรื้อเพนียดเสร็จกรุงศรีอยุธยาต้องเผชิญกับศึกหงสาวดีและศึกพระยาละแวกพื้นที่ดังกล่าวจึงถูกทิ้งร้างให้เป็นพื้นที่โล่งกว้าง การเตรียมความพร้อมที่จะสร้างกำแพงเมืองของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเป็นการบ่งบอกให้ทราบได้ว่าพระองค์ทรงรับรู้เกี่ยวกับจุดด้อยทางยุทธศาสตร์เช่นกัน การเลือกพื้นที่บริเวณเพนียดเดิมมาสร้างวังใหม่ เพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรจึงเป็นการเสริมศักยภาพในด้านยุทธศาสตร์ให้กับกรุงศรีอยุธยา

โดยเฉพาะบริเวณคู่มือหน้า

นอกจากประเด็นความเหมาะสมของพื้นที่ในการสร้างวังแล้ว วังใหม่แห่งนี้ยังตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นจุดบรรจบของแม่น้ำ 2 สายที่ไหลลงสู่คู่มือหน้า คือ แม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำป่าสัก ซึ่งเป็นจุดค้อยทางกายภาพที่สำคัญอีกจุดหนึ่ง ดังปรากฏเหตุการณ์ในคราวที่พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ ยกกองทัพเข้ามาล้อมกรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงโปรดให้ทหารหงสาวดี ใช้ไม้ตาลโตนดปักเป็นทวนบรอมดินทำสะพานข้ามแม่น้ำยกเข้าตีกรุงศรีอยุธยา จากเหตุการณ์ดังกล่าวเป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงโปรดให้เรือเพนียดภายหลังที่ทัพหงสาวดียกทัพกลับ เพื่อเป็นการเตรียมพร้อมในการรับศึกที่กรุงศรีอยุธยาต้องเผชิญตั้งข้อความที่อธิบายไว้ในช่วงต้นและภายหลังเสร็จศึก ทานบรอนแห่งนี้ไม่ถูกรื้อถอนแต่ถูกปรับปรุงใช้เป็นสะพานข้ามเข้า - ออกพระนคร นอกจากนี้ทานบรอนยังทำหน้าที่ผันกระแสน้ำจากแม่น้ำเข้าสู่คู่มือหน้า

การสร้างวังใหม่บริเวณเพนียดเก่าได้ทานบรอนจึงเป็นการเสริมศักยภาพของคู่มือหน้าให้มีความมั่นคง ที่สำคัญการสร้างวังใหม่เพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรในฐานะอุปราชยังมีผลทางด้านจิตวิทยาทำให้ชาวกรุงศรีอยุธยาเกิดความศรัทธาและเชื่อมั่นในความปลอดภัยของทั้งตนเองและบ้านเมืองมากขึ้น

2. การขุดขยายคู่มือหน้า ขยายกำแพงเมืองและป้อมปราการ

การสร้างวังใหม่ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาเปรียบเสมือนจุดเริ่มต้นในการเสริมสร้างศักยภาพของกรุงศรีอยุธยาในพื้นที่บริเวณคู่มือหน้า และเริ่มมีการพัฒนาอย่างเป็นระบบภายหลังจากการสร้างวังใหม่เสร็จ ดังปรากฏข้อความในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ความว่า

“ลุศักราช ๙๒๔ ปีจอ จัตวาศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้แต่งพระนคร. ให้ขุดคู่มือหน้า. ฝ่ายทิศบูรพ์ป้อมมหาชัยวังหน้าลงไปบรรจบบางกะจะ. กว้างสิบวาสี่สามวา, แล้วให้ยกกำแพงไปตั้งริมน้ำ ขอบนอกพระนครบรรจบป้อมมหาชัย, แต่ป้อมมหาชัยลงไปบรรจบป้อมเพชร”

(กรมศิลปากร 2514:130)

แม้ศักราชที่ปรากฏจะไม่ตรงกับฉบับของหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ แต่เมื่อพิจารณาจากข้อความที่ปรากฏสันนิษฐานได้ว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงวางแผนในการเสริมสร้างศักยภาพของตัวเมืองอยุธยาบริเวณคู่มือหน้าซึ่งเป็นจุดอ่อนทางด้านยุทธศาสตร์ไว้ตั้งแต่ต้นแล้ว แต่ภายหลังจากที่พระองค์ทรงขึ้นครองราชย์พระองค์ต้องเผชิญกับข้าศึกที่ยกทัพเข้ามาประชิดกรุงศรีอยุธยา ดังข้อมูลที่ได้อธิบายไว้ในช่วงต้น การขุดขยายคู่มือหน้าจึงเริ่มขึ้นภายหลังจากการสร้างวังใหม่ โดย

สมเด็จพระมหาธรรมราชาโปรดฯ ให้ขุดขยายคู่อ้อมหน้าตั้งแต่บริเวณป้อมมหาชัยไปจนถึงป้อมเพชร เป็นแนวยาว และขยายให้มีความกว้าง 10 วา ลึก 3 วา จากนั้นจึงทำการย้ายกำแพงเมืองมาตั้งบริเวณริมคู่อ้อมหน้า

2.1 การขุดขยายคู่อ้อมหน้าในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา

การที่ข้าศึกรับรู้ว่าการขุดคู่อ้อมหน้าเป็นจุดด้อยทางยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากเป็นคูเมืองด้านเดียวที่ทำการขุดโดยใช้แรงงานไพร่ อีกทั้งยังมีขนาดไม่กว้างและลึกมากนัก จึงเหมาะที่จะยกทัพเข้าตีกรุงศรีอยุธยา เพื่อเป็นการเสริมสร้างศักยภาพกรุงศรีอยุธยาบริเวณคู่อ้อมหน้าให้มั่นคงมากขึ้น การขุดขยายคู่อ้อมหน้าจึงมีความจำเป็น ดังนั้นภายหลังจากการสร้างพระราชวังใหม่เสร็จการดำเนินการขุดขยายคู่อ้อมหน้าจึงได้เริ่มขึ้น ซึ่งช่วงระยะเวลานี้นับเป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมที่สุดในการดำเนินการขุดขยาย เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่ไม่มีข้าศึกยกทัพมาประชิดกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งมีปัจจัยเสริมในเรื่องของจำนวนไพร่พลทางเหนือที่ติดตามสมเด็จพระนเรศวรลงมาสมทบที่กรุงศรีอยุธยา ทำให้กรุงศรีอยุธยามีกำลังพลมากขึ้น แต่การขุดขยายคู่อ้อมหน้าก็ยังประสบปัญหาเรื่องความหนาแน่นของชั้นดินที่จะทำการขุด เนื่องจากเมื่อพิจารณาพื้นที่นอกกำแพงเมืองริมคู่อ้อมหน้าในช่วงสถาปนากรุงศรีอยุธยา พื้นที่บริเวณนี้คงมีลักษณะเป็นหาดทรายหรือเป็นดินชุ่มน้ำ มวลของเนื้อดินในลักษณะนี้มีความอ่อนตัวสูงจึงไม่เหมาะที่จะทำการก่อสร้างใดๆ ทั้งสิ้น ดังนั้นการสร้างกำแพงเมืองในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) จึงจำเป็นต้องสร้างให้ห่างจากลำคู่อ้อมหน้า โดยในระยะแรกการสร้างกำแพงเมืองต้องใช้เสาไม้ปักเป็นระเบียบบนเชิงเทินคันดินเพื่อช่วยให้ดินบริเวณแนวกำแพงเมืองมีความหนาแน่นและป้องกันไม่ให้เนื้อดินไหลลงแม่น้ำหรือคูเมือง

เมื่อกระแสน้ำจากแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำป่าสักถูกชักเข้าสู่คู่อ้อมหน้า กระแสน้ำทั้ง 2 สายพัดพาเอาดินตะกอนมาทับถมบริเวณริมคู่อ้อมหน้าโดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณใต้ทาบรอน เนื่องจากกระแสน้ำที่ไหลเข้าสู่คู่อ้อมหน้ามีลักษณะเป็นคลื่นน้ำ โดยแม่น้ำป่าสักไหลจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือมาบรรจบกับแม่น้ำลพบุรีด้านทิศเหนือไหลเข้าสู่คู่อ้อมหน้า ซึ่งแนวคู่อ้อมหน้าบริเวณทาบรอนหักมุมไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้และวกเป็นเส้นตรงบริเวณประตูหอรัตนชัย ดังนั้นดินตะกอนที่พัดมา จึงสะสมอยู่บริเวณใต้ทาบรอน ทำให้ดินบริเวณนี้มีการอัดตัวแน่นจนสามารถใช้พื้นที่ทำการก่อสร้างได้ ดังปรากฏการสร้างเพนียดคล้องช้างและวัดต่างๆ บริเวณนอกกำแพงเมือง การที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงเลือกพื้นที่บริเวณเพนียดเก่ามาใช้สร้างวังใหม่ก็แสดงว่าเนื้อดินบริเวณนี้แน่นพอที่จะสามารถสร้างสิ่งก่อสร้างได้โดยที่ไม่ยุบตัว และเมื่อกระแสน้ำพัดเอาดินตะกอนมาสะสมบริเวณริมคู่อ้อมหน้าเป็นระยะเวลานานทำให้เนื้อดินบริเวณใต้ทาบรอนมี

การอัดตัวแน่นขึ้นและขยายพื้นที่กว้างเข้าไปในแนวลำคู่อ่อน (ดินงอก) เป็นเหตุให้คู่อ่อนดินเงินและแคงลง ส่งผลให้ข้าศึกใช้พื้นที่บริเวณริมคู่อ่อนเป็นที่ตั้งทัพเพื่อเข้าตีกรุงศรีอยุธยา

เมื่อกรุงศรีอยุธยามีความพร้อมทั้งด้านแรงงาน ระยะเวลาและเนื้อดินที่แน่นตัวแล้ว การขุดขยายคู่อ่อนจึงเริ่มขึ้น โดยสมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงโปรดให้ทำการขุดขยายคู่อ่อนตลอดทั้งแนวตั้งแต่บริเวณหัวรอที่ป้อมมหาชัยไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณน้ำวนบางกะจะที่ป้อมเพชร สันนิษฐานว่าการขุดขยายคู่อ่อนคงขุดตามแนวคั้งทั้ง 2 ฝั่ง ให้มีขนาดกว้าง 10 วา ลึก 3 วา หรือ กว้าง 20 เมตร ลึก 6 เมตร ซึ่งการขุดขยายโดยยึดแนวคั้งจำเป็นต้องคำนึงถึงแนวกำแพงเมืองและระยะห่างจากกำแพงถึงคู่อ่อนเป็นหลัก ซึ่งภายหลังจากการขุดขยายคู่อ่อนพื้นที่ระหว่างแนวกำแพงเมืองกับคู่อ่อนมีพื้นที่เหลือไม่มากนักคงใช้เป็นลานสำหรับทหารยืนประจำการ จึงทำให้พื้นที่บริเวณนี้ไม่สามารถใช้ตั้งทัพหรือประกอบกิจกรรมต่างๆ ได้ ดังนั้นย่านการค้าด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยาส่วนใหญ่จึงตั้งอยู่ภายในกำแพงเมืองทั้งสิ้น

2.2 การย้ายกำแพงเมืองและป้อมปราการ

การเสริมศักยภาพของกรุงศรีอยุธยาบริเวณคู่อ่อนนอกจากการสร้างพระราชวังใหม่และขยายคู่อ่อนแล้ว สมเด็จพระมหาธรรมราชายังโปรดให้ทำการย้ายกำแพงเมืองให้ออกมาชิดริมคู่อ่อน ดังปรากฏข้อมูลในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ความว่า “ศักราช 942 มโรงศกรื้อกำแพงกรุงพระนครออกไปตั้งเชิงริมแม่น้ำ” (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ร.ศ.126 : 16) เมื่อพิจารณาศักราชที่ปรากฏตรงกับ พ.ศ. 2123 ซึ่งเป็นช่วงเวลาหลังจากการสร้างวังใหม่ 3 ปี และในช่วงเวลา 3 ปีหลังจากสร้างวังใหม่คงเป็นช่วงเวลาที่ดำเนินการขุดขยายคู่อ่อนดังที่อธิบายไว้ในข้อ 2.1

การย้ายกำแพงเมืองและป้อมปราการต่อจากการขุดขยายคู่อ่อนเป็นการเน้นย้ำให้ชาวกรุงศรีอยุธยาและข้าศึกได้รับรู้ว่า กรุงศรีอยุธยามีการเตรียมความพร้อมในการเสริมสร้างศักยภาพของกรุงศรีอยุธยาได้อย่างสมบูรณ์แบบกว่าครั้งก่อนๆ เนื่องจากการปรับจุดด้อยทางกายภาพให้มีความแข็งแรงมากขึ้น การย้ายกำแพงเมืองและสร้างป้อมปราการจึงเป็นการสร้างความมั่นคงทางกายภาพที่ชัดเจน

ก่อนการย้ายกำแพงเมืองมาให้ชิดริมคู่อ่อน แนวกำแพงเมืองเดิมคงจะอยู่ห่างจากริมคู่อ่อนมาก ดังปรากฏข้อมูลในตำนานกรุงเก่า เรื่องการขยายกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกของพระยาโบราณราชธานินทร์ที่ได้อธิบายไว้ว่า

“กำแพงดินก่อนแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ด้านเหนือตั้งแต่หน้าพระราชวัง คงจะไปตามแนวถนนป่ามะพร้าว แล้วไปเลี้ยวที่มุมใต้ประตูหอรัตนชัย วกลงไปข้างในห่างจากถนนรอบกรุงเดี๋ยวนี้ถึงป้อมเพชร แต่ป้อมเพชรมาตามทางริมน้ำ ทิศใต้ ทิศตะวันตกบรรจบทิศเหนือจด

คลองท่อ ที่ซึ่งเป็นวังจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้อยู่นอกพระนคร”

(พระยาโบราณราชธานินทร์ 2541 : 24)

เมื่อนำคำอธิบายดังกล่าวมาพิจารณากับแผนที่พระยาโบราณราชธานินทร์ พบว่าแนวกำแพงเมืองเดิมทางด้านทิศเหนือสร้างต่อมาจากกำแพงพระราชวังหลวงมาทางทิศตะวันออกตามแนวถนนป่ามะพร้าวและมาสุดที่บริเวณมุมทิศใต้ของประตูหอรัตนชัย แล้วหักลงทิศใต้เป็นเส้นตรงตามแนวคู่อ้อมหน้าไปถึงป้อมเพชร หักเลี้ยวจากป้อมเพชรไปทางทิศตะวันตกจรดคลองท่อและหักกำแพงขึ้นเหนือตามแนวคลองระโกรใหญ่ (คลองท่อ) ไปบรรจบกำแพงพระราชวังหลวงทางด้านทิศตะวันตก และเมื่อตรวจสอบพื้นที่นอกกำแพงเมืองทางด้านทิศเหนือบริเวณแนวถนนป่ามะพร้าวมาบรรจบมุมประตูหอรัตนชัย พบว่าพื้นที่บริเวณเป็นที่ตั้งเพนียดเก่าหรือตำแหน่งที่สร้างวังใหม่ในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ส่วนแนวกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันออกตั้งแต่ประตูหอรัตนชัยจนถึงป้อมเพชร สันนิษฐานว่า “แนวกำแพงนี้คงเป็นแนวกำแพงเมืองเดิมที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ซึ่งต่อมาในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงเปลี่ยนเป็นกำแพงอิฐ” ดังปรากฏข้อมูลในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ความว่า “ศักราช 911 รกาศก ณ วัน 7 ๗¹⁰ 2 กำ ได้ช่างเผือกพลายคำบลป่าคนาวศรีสูง 4 สอก มีเศษ ชื่อปัจจายนาคเณทร์ ครั้งนั้นแรกให้ก่อกำแพงพระนครศรีอยุธยา” (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ร.ศ.126 : 11) การเปลี่ยนจากกำแพงดินในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) มาเป็นกำแพงอิฐ เนื่องจากในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ “มีศึกเข้ามาประชิดล้อมพระนครและมีการใช้อาวุธปืนใหญ่ซึ่งนำมาเผยแพร่โดยชาวโปรตุเกส เป็นเหตุให้ต้องสร้างกำแพงพระนครให้มั่นคงแข็งแรงขึ้น” (กรมศิลปากร 2545 : 25)

ดังนั้นเมื่อแนวกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันออกจึงเป็นแนวกำแพงเมืองเดิม การย้ายกำแพงเมืองให้ชิดริมคู่อ้อมหน้าในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ปรากฏในพระราชพงสาวดารคงเป็นการย้ายกำแพงเมืองด้านทิศเหนือจากแนวถนนป่ามะพร้าวให้ออกไปชิดริมคู่อ้อมหน้า โดยเชื่อมแนวกำแพงเมืองใหม่ตรงบริเวณป้อมประตูข้าวเปลือก แล้วอ้อมขึ้นไปบริเวณใต้ทำนบตรงบริเวณป้อมมหาชัยและไปเชื่อมแนวกำแพงเมืองเดิมที่ป้อมหอรัตนชัย การย้ายแนวกำแพงเมืองให้ชิดริมคู่อ้อมหน้าส่งผลให้พื้นที่บริเวณพระราชวังใหม่เข้ามาอยู่ในตัวเมืองภายในกำแพงเมืองใหม่

พระยาโบราณราชธานินทร์ได้วินิจฉัยขนาดกำแพงเมืองอยุธยาไว้ในคำอธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา ไว้ว่า

“กำแพงพระนคร ในหนังสือฉบับนี้ว่าสูง 3 วา หนา 10 สอก ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า 3 วา 9 สอก สันนิษฐานว่าแรกสร้างกรุงคงจะเป็นแต่จุดดินขึ้นถมเป็นเนินเช่นอย่างเมืองอู่ทอง เมืองลพบุรี ภายหลังจึงเคลื่อนเนินดินลงเป็นคัน ก่อกำแพงอิฐขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ตัวเชิงเนินในที่ลุ่มสูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่ 1 ถึง 6 สอกเว้นแต่ที่ดินเดิมสูงหรือด้วยการถม เช่นที่พระราช

วังหลวงและวังจันทร์ เสด็จกำแพงพระนครด้านข้างในจึงตั้งเสมอพื้นดิน ตัวกำแพงยังมีเศษเหลือจากรื้ออยู่ที่ข้างวัดท่าทรายแห่งหนึ่ง วัดใต้สูงจากหลังเชิงเทินดินถึงที่ตั้งโอบเสมา 9 สอกเศษเกือบคืบ กับขุดได้โอบเสมากำแพงพระนครยังเป็นรูปที่อยู่เสมานึ่ง สูง 2 สอกคืบ กว้าง 2 สอก หนา สอกคืบ ถ้าจะเอาโอบเสมานั้น ไปตั้งเข้าบนเศษกำแพงข้างวัดท่าทราย ก็เป็นกำแพงอิฐสูงราว 3 วา ตรงกัน ส่วนหน้าวัดใต้ 2 วาเศษ ก่ออิฐ 2 ข้างไว้ร่องกลาง ถมดินกับอิฐหัก ตอนหลังโอบเสมาเว้นเป็นเทินสำหรับทหารรักษาหน้าที่ กว้าง 6 สอก กำแพงพระนคร วัดตามเส้นตรงในที่ยาวที่สุดได้ราว 100 เส้น แต่ส่วนกว้างวัดในที่แคบคือจากมุมพระราชวังหลวง ไปประตูไชยหย่อนกว่า 50 เส้นเล็กน้อย แต่ถ้าที่กว้างก็เกินกว่า 50 เส้นบ้างนับว่าเป็นอันถูกต้องได้”

(พระยาโบราณราชธานินทร์ 2541 : 71)

จากคำวินิจฉัยดังกล่าวทำให้ทราบว่า การสร้างกำแพงอิฐในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเป็นการสร้างก่อบั้วเชิงเทินเดิม โดยก่อกำแพงสูง 3 วา หรือ 6 เมตร ด้านบนของกำแพงเมืองมีการตั้งโอบเสมาสูง 2 สอกคืบ หรือประมาณ 1 เมตร 25 เซนติเมตร กว้าง 2 สอก หรือ 1 เมตร หนา สอกคืบ หรือประมาณ 75 เซนติเมตร กว้าง 6 สอก หรือ 3 เมตร พื้นที่ด้านหลังโอบเสมาเว้นไว้สำหรับเป็นที่ประจําการของทหาร กำแพงเมืองหนาประมาณ 4.5 – 5 เมตร จากคำวินิจฉัยดังกล่าวสามารถวิเคราะห์ได้ว่าการย้ายกำแพงเมืองไปให้ชัตรีมคู่อื่นในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาจำเป็นต้องใช้ดินถมเป็นเชิงเทินก่อนก่อกำแพงอิฐเชื่อมกับแนวกำแพงเมือง ดังนั้นดินที่ใช้ถมเชิงเทินนี้จึงเป็นดินที่ได้จากการขุดขยายคู่อื่น ส่วนแนวกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นแนวกำแพงเมืองเดิมคงทำการซ่อมครั้งใหญ่ให้มีความมั่นคงแข็งแรงมากขึ้น เนื่องจากกำแพงเมืองช่วงนี้คงได้รับความเสียหายจากการรับศึกหงสาวดีและศึกพระยาละแวก

การย้ายกำแพงเมืองให้ชัตรีมคู่อื่นในครั้งนี้สร้างควบคู่กับการสร้างป้อมมหาไชยซึ่งตั้งอยู่บริเวณท่าบรอนเหนือพระราชวังใหม่ ส่วนแนวกำแพงเมืองเดิมด้านทิศตะวันออกคงมีการสร้างป้อมปราการควบคู่กับการก่อกำแพงอิฐ เนื่องจากปรากฏชื่อป้อมปราการในเหตุการณ์สมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาคราวศึกพระยาละแวก พ.ศ.2118 ความว่า

“สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ตรัสให้ท้าวพระยาทั้งหลายตรวจตราจัดพลทหารขึ้นประจําหน้าที่กำแพงพระนคร, แล้วแต่งการที่จะรบพุ่งกันพระนคร. พระยาละแวกก็ยกทัพเรือขึ้นมาเข้าแฝงอยู่ข้างวัดพเนงเชิง, ให้แต่งเรืออันเป็นทัพหน้าประมาณสิบลำ, เข้ามาปล้น ณ ตำบลนายไก่อ ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จอยู่ในหอราชคฤห์ตรงเกาะแก้ว, แล้วท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งหลายชุมนุมกันในที่นั้น. ครั้นเรือข้าศึกเกือบเข้ามา, จึงวางปืนใหญ่ ณ ป้อมนายการ¹⁰ ต้องพล

¹⁰ ในเอกสารตำนานกรุงเก่า ตอนที่ 2 ภูมิสถานพระนครกรุงศรีอยุธยา ได้อธิบายไว้ว่า “ป้อมนายการ (เห็นจะเป็นในไก่อ)”

ข้าศึกตายเป็นอันมาก” (กรมศิลปากร 2514 : 128)

จากข้อความข้างต้นปรากฏชื่อหอราชคฤห์ซึ่งเป็นชื่อป้อมปราการที่เชื่อมกับกำแพงเมืองทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ริมคู่อ่อนน้ำบริเวณคูน้ำตรงข้ามกับวัดเกาะแก้ว การใช้ป้อมราชคฤห์ในการรับศึกพระยาละแวกเป็นการบ่งชี้ให้ทราบว่าป้อมราชคฤห์คงสร้างพร้อมการก่อกำแพงอิฐ ในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่สำคัญในการรบครั้งนี้มีการใช้ปืนใหญ่บนป้อมปราการ การที่นำปืนใหญ่ไปวางบนป้อมปราการแสดงให้เห็นถึงความมั่นคงแข็งแรงของป้อมปราการที่สามารถรับน้ำหนักปืนใหญ่ได้ เมื่อพิจารณาแนวกำแพงเมืองใหม่ที่ขยายให้ชิดริมคู่อ่อนน้ำและแนวกำแพงเมืองเดิมที่ทำการซ่อมแซมในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ปรากฏชื่อป้อมปราการจากเหนือลงใต้ จำนวน 6 ป้อม ได้แก่ ป้อมมหาไชย ป้อมหอรัตนไชยหรือป้อมวัดขวาง ป้อมบริเวณตลาดเจ้าพรหม ป้อมราชคฤห์ ป้อมตรงข้ามวัดพันธุเชิงและป้อมเพชร การขยายกำแพงและสร้างป้อมปราการในครั้งนี้ทำควบคู่กับการซ่อมแซมกำแพงและป้อมปราการที่ชำรุดให้แข็งแรงและมั่นคงมากขึ้น

การที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงโปรดให้สร้างพระราชวังใหม่หรือวังจันทน์ เพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรในฐานะอุปราช เป็นการเสริมสร้างความมั่นคงทั้งทางกายภาพให้กับพื้นที่บริเวณใต้ท่นบรอกซึ่งเป็นจุดค้อยในในการทำสงคราม และเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงเสด็จมาประทับที่วังใหม่พร้อมกับอพยพชาวเหนือลงมายังกรุงศรีอยุธยา ทำให้กรุงศรีอยุธยามีกำลังพลมากขึ้นเป็นการเสริมสร้างขวัญกำลังใจให้กับชาวกรุงศรีอยุธยาในขณะที่เป็นเมืองขึ้นของหงสาวดี ดังนั้นภายหลังจากการสร้างวังใหม่เสร็จจึงเริ่มทำการขุดขยายคู่อ่อนน้ำให้กว้าง 10 วา ลึก 3 วา และใช้ดินจากการขุดขยายคู่อ่อนน้ำมาเป็นเชิงเทินด้านในกำแพงเมืองและป้อมปราการที่สร้างใหม่ให้ชิดริมคู่อ่อนน้ำ การย้ายกำแพงเมืองทำควบคู่กับการซ่อมแซมกำแพงเมืองและป้อมปราการเดิม การดำเนินการดังกล่าวของสมเด็จพระมหาธรรมราชาเป็นการการเสริมศักยภาพของคู่อ่อนน้ำด้านยุทธศาสตร์ให้กับกรุงศรีอยุธยา ทำให้กรุงศรีอยุธยามีความมั่นคงแข็งแรงและพร้อมรับมือข้าศึกที่จะยกเข้ามาประชิดกรุงศรีอยุธยาในอนาคต

บทที่ 5

สรุปการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

1. สรุปการวิจัย

การศึกษาบทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ. 1893 – 2133 เป็นการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์และโบราณคดีที่ชี้ชัดว่า “คู่มือหน้า” คือ คู่มือทางด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยา การศึกษาดังกล่าวส่งผลให้ทราบความเป็นมาของคู่มือหน้า ที่มีบทบาทสำคัญต่อยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยาทั้งด้านคมนาคม สังคม เศรษฐกิจและด้านสงคราม และภัยจากสงครามทำให้กรุงศรีอยุธยาต้องตกเป็นเมืองขึ้นของหงสาวดี การสร้างความเข้มแข็งให้กับกรุงศรีอยุธยาจึงเป็นความสำคัญเร่งด่วนที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาโปรดฯ ให้ดำเนินการ ดังข้อมูลผลการวิจัยต่อไปนี้

1.1 วัตถุประสงค์การวิจัย

- 1.1.1 เพื่อศึกษาความเป็นมาของคู่มือหน้าในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1
- 1.1.2 เพื่อศึกษาบทบาทของคู่มือหน้าที่มีต่อยุทธศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา
- 1.1.3 เพื่อศึกษาสาเหตุในการขุดขยายคู่มือหน้าในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา

1.2 วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ มุ่งเน้นการวิเคราะห์ข้อมูลจากการรวบรวมเอกสารชั้นต้นที่มีการตีพิมพ์แล้ว อาทิ พงสาวดาร ประชุมพงสาวดาร และเอกสารชั้นรอง ได้แก่ เอกสารงานวิจัยหรือวิทยานิพนธ์ แผนที่โบราณและแผนที่ดาวเทียม มาประกอบการศึกษาเพื่อให้เห็นบทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ.1893–2133

1.3 ผลการวิจัย

การศึกษาบทบาทของ “คู่มือหน้า” ในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ช่วง พ.ศ. 1893–2133 เป็นการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์และโบราณคดีที่ชี้ชัดว่า “คู่มือหน้า” คือ คู่มือทางด้านทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยา ขุดขึ้นภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) โดยขุดแยกจาก

แม่น้ำลพบุรีบริเวณหัวรอทางด้านทิศเหนือลงมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาตรงบริเวณป้อมเพชรทางด้านทิศใต้ ภายหลังจากการเสียดินแดนครั้งที่ 1 ในปี พ.ศ. 2112 สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงโปรดให้ขุดขยายคู่อ้อมน้ำให้กว้าง 10 วา ลึก 3 วา ทำให้สายน้ำซึ่งเคยไหลผ่านทางด้านเหนือของตัวเมืองกับไหลวกลงสู่คู่อ้อมน้ำ กระแสน้ำที่ไหลเป็นเส้นตรงกัดเซาะริมตลิ่งทำคูน้ำที่แคบกว้างขึ้นกลายเป็นแม่น้ำป่าสักในปัจจุบัน

การที่คู่อ้อมน้ำมีในฐานะคูเมืองทางด้านทิศตะวันออก ส่งผลให้คูน้ำเส้นนี้ทำหน้าที่เป็นตัวกำหนดผังเมืองอยุธยาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ซึ่งผังเมืองดังกล่าวมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง โดยกำหนดการศึกษาผังเมืองออกเป็น 3 ช่วง คือ

1. ผังเมืองก่อนการสถาปนารุงศรีอยุธยา (ผังเมืองอโยธยา) เป็นผังเมืองที่รวมพื้นที่เมือง อโยธยาด้านทิศตะวันออกและด้านทิศตะวันตก (เมืองอยุธยา) เข้าด้วยกันเป็นแผ่นดินเดียว ชุมชนส่วนใหญ่อยู่ในเขตเมืองทางด้านทิศตะวันออก ที่มีการขุดคูคลองเชื่อมแม่น้ำป่าสักเข้ามาใช้ภายในพื้นที่เพื่อการอุปโภคบริโภคและใช้เป็นเส้นทางคมนาคมอย่างเป็นระบบ ส่วนพื้นที่ด้านทิศตะวันตกมีการสร้างศาสนสถานทางศาสนากระจายตัวอยู่ทั่วไป ทำให้ผังเมืองอโยธยาในสมัยนี้จึงมีลักษณะเป็นเกาะขนาดใหญ่ มีแม่น้ำลพบุรี แม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำป่าสักไหลโอบทั้งสองด้าน

2. ผังเมืองภายหลังการสถาปนารุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) เป็นผังเมืองที่ใช้พื้นที่ฝั่งทิศตะวันตกของเมืองอโยธยาเดิมเป็นพื้นที่ตั้งเมืองใหม่ โดยมีคู่อ้อมน้ำเป็นแนวคูเมืองที่แยกพื้นที่ทั้ง 2 ด้านให้แยกออกจากกัน ผังเมืองใหม่ในสมัยนี้มีการสร้างกำแพงเมืองโดยใช้เสาไม้ปักเป็นระเนียบบนเชิงเทินคันดินล้อมรอบ และมีการพัฒนาเป็นกำแพงอิฐในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กำแพงพระนครในยุคนี้สร้างห่างคู่อ้อมน้ำ ทำให้เหลือพื้นที่บริเวณนอกกำแพงเมืองทางด้านทิศเหนือ เป็นเหตุให้ข้าศึกยกพลข้ามคู่อ้อมน้ำมาตั้งกองกำลังบริเวณพื้นที่ว่างนี้

3. ผังเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาภายหลังการเสียดินแดนครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112 เป็นผังเมืองที่ได้รับการพัฒนาให้มีความมั่นคงแข็งแรง โดยการขุดขยายคู่อ้อมน้ำและทำการย้ายกำแพงเมืองออกไปให้ชิดริมคูเมือง เพื่อเป็นการลดพื้นที่ว่างระหว่างกำแพงเมืองกับคูเมือง

คู่อ้อมน้ำถูกขุดขึ้นภายหลังจากการสถาปนารุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 1893 โดยขุดคูเมืองใหม่เชื่อมกับคูเมืองอโยธยาเดิมจนเป็นแนวคูเดียวกัน โดยแบ่งการขุดออกเป็น 2 ช่วง คือขุดคูใหม่เชื่อมระหว่างแม่น้ำลพบุรีบริเวณหัวรอมาบรรจบกับคูเมืองอโยธยาเดิมตรงบริเวณปากคลองบ้านบาตร และขุดเชื่อมต่อจากปากคลองสวนพลูไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณบางกะจะเหนือวัดพนัญเชิง แนวการขุดเป็นลักษณะแนวเหนือลงใต้ การขุดคู่อ้อมน้ำเกิดขึ้นจากแนวคิดต่อไปนี้

แนวคิดเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำเพื่อกำหนดขอบเขตฝั่งเมืองอยุธยา เนื่องจากพื้นที่เมืองอยุธยาเดิมรวมพื้นที่เมืองอโยธยาเดิมฝั่งตะวันออกและเมืองอยุธยาฝั่งตะวันตกไว้ด้วยกัน จนกลายเป็นเกาะขนาดใหญ่มีแม่น้ำล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน ดังนั้นเมื่อพระเจ้าอู่ทองทรงเลือกพื้นที่ด้านทิศตะวันตกของเมืองอโยธยาเดิมสร้างเมืองใหม่ การขุดคูขื่อน้ำจึงเป็นการแยกพื้นที่ฝั่งตะวันออกและตะวันตกให้ออกจากกัน ทำให้คูขื่อน้ำมีฐานะเป็นตัวกำหนดฝั่งเมืองอยุธยา สันฐานเมืองอยุธยาจึงมีสภาพเป็นเกาะมีลำน้ำล้อมรอบ ๓ สาย โดยมีแม่น้ำทางธรรมชาติซึ่งได้แก่แม่น้ำลพบุรีทางด้านทิศเหนือ และแม่น้ำเจ้าพระยาไหลโอบด้านทิศตะวันตกจรดทิศใต้ มีเพียงทิศตะวันออกที่เป็นคลองที่ขุดโดยฝีมือคน

แนวคิดเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำเพื่อหนีโรคระบาด เนื่องจากมีหลักฐานกล่าวถึง การเกิดโรคระบาดหรือโรคห่าในเขตเมืองอโยธยาด้านทิศตะวันออก ดังนั้นภายหลังจากสถาปนากรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงโปรดให้ทำการขุดคูขื่อน้ำ เพื่อแยกพื้นดินบริเวณเมืองเก่าและเมืองใหม่ให้ขาดออกจากกันเป็นการตัดวงจรของโรคระบาด

แนวคิดเกี่ยวกับการขุดคูขื่อน้ำเพื่อเป็นเส้นทางลัดในการคมนาคม เนื่องจากฝั่งเมืองอโยธยาเดิมมีอาณาเขตของพื้นที่ค่อนข้างกว้าง โดยทิศตะวันออกจรดแม่น้ำป่าสักสายเก่าหรือคลองหันตรา มีแม่น้ำลพบุรีไหลโอบจากด้านเหนือวกไปทางทิศตะวันตกและลงมาทางทิศใต้บรรจบกับแม่น้ำป่าสักสายเก่าที่บริเวณปากน้ำแม่เปี้ย การขุดคูขื่อน้ำจึงเป็นการลดระยะเวลาในการเดินทางจากเหนือลงใต้ และยังเป็นเส้นทางลัดที่เชื่อมต่อการคมนาคมภายในและภายนอก

นอกจากแนวคิดในการขุดคูขื่อน้ำแล้ว ปัจจัยในการขุดคูขื่อน้ำก็มีความสำคัญและสัมพันธ์กับแรงงานไพร่ ซึ่งคนกลุ่มใหญ่ในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยาที่มีบทบาทสำคัญต่อการสร้างบ้านแปลงเมือง ดังนั้นการขุดคูขื่อน้ำจึงใช้แรงงานไพร่เป็นแรงงานหลักในการขุดคู และที่สำคัญไพร่ยังเป็นกลุ่มคนที่รัฐสามารถใช้งานได้โดยไม่ต้องจ่ายค่าแรงเพราะเป็นงานในหน้าที่ การขุดคูขื่อน้ำในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) จึงไม่จำเป็นต้องใช้ทุนทรัพย์ในการขุดคูขื่อน้ำ

ภายหลังจากการขุดคูขื่อน้ำ คูน้ำแห่งนี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งในการดำเนินวิถีชีวิตของชาวกรุงศรีอยุธยาและเริ่มมีบทบาทสำคัญต่อชาวกรุงศรีอยุธยามากขึ้นตามลำดับ โดยสามารถแยกบทบาทของคูขื่อน้ำออกเป็นประเด็นสำคัญๆ ได้ดังนี้ คือ

บทบาทของคูขื่อน้ำในด้านการคมนาคม เนื่องจากในสมัยกรุงศรีอยุธยาชาวอยุธยาส่วนใหญ่ใช้แม่น้ำลำคลองในการเดินทางสัญจรไปมา การขุดคูขื่อน้ำจึงเป็นการเชื่อมแม่น้ำลพบุรีและแม่น้ำป่าสักทางด้านทิศเหนือลงมาบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ ทำหน้าที่เป็นเส้นทางลัดในการคมนาคม และมีพัฒนาการจนทำให้คูขื่อน้ำมีบทบาทในด้านคมนาคมเด่นชัดในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา โดยคูขื่อน้ำทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมเส้นทางน้ำซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างคลอง-

ประตูดุหรือรัตนชัยทางฝั่งตะวันตก ภายในเกาะเมืองอยุธยา กับ คลองบ้านบาตรหรือคลองกระมัง คลองปากข้าวสารและคลองสวนพลู ทางฝั่งตะวันออกภายนอกเกาะเมืองอยุธยา

การเชื่อมโยงคูคลองดังกล่าวส่งผลต่อการเดินทางเข้า-ออกพระนคร การใช้เส้นทางน้ำ ในการสัญจรไปมาจำเป็นต้องใช้เรือเป็นพาหนะ เรือในสมัยกรุงศรีอยุธยาจึงมีทั้งเรือหลวงและเรือราษฎร แต่สำหรับผู้ที่ไม่มีเรือส่วนตัวหรือกลุ่มนักเดินทางจะอาศัยเรือจ้างในการสัญจรเข้า - ออกพระนคร ซึ่งบริเวณคูชื่อนี้ปรากฏทำเรือดังต่อไปนี้

ทำเรือคอยราชการ ตั้งอยู่ในบริเวณด้านทิศเหนือของแนวลำคูชื่อนี้ตรงบริเวณป้อมมหาไชยด้านหน้าวังจันทร์เกษม รับส่งเฉพาะข้าราชการที่เข้าปฏิบัติราชการทั้งกลางวันและกลางคืน

ทำเรือจ้างบริเวณคูชื่อนี้ที่ใช้ในการสัญจรข้ามฟากจากฝั่งพระนครไปยังท่าเรือฝั่งตรงข้ามมีท่าเรือจ้างสำคัญหลายท่า ได้แก่ ท่าเรือหัวรอไปถึงท่าวัดตะพานเกลือ, ท่าเรือจ้างข้ามออกไปวัดนางชี, ท่าเรือจ้างข้ามออกไปวัดพิชัย, ท่าเรือจ้างข้ามออกไปวัดเกาะแก้วและท่าเรือจ้างข้ามไปวัดพนัญเชิง

การเดินทางสัญจรไปมาโดยอาศัยเรือรับจ้างไปยังท่าเรือต่างๆ เป็นการอธิบายให้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวอยุธยากับชุมชนและย่านการค้า โดยใช้คูชื่อนี้เป็นเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างกัน และส่งผลให้คูชื่อนี้พัฒนาไปสู่บทบาทด้านสังคมและเศรษฐกิจต่อไปตามลำดับ

บทบาทของคูชื่อนี้ในด้านสังคม กลุ่มคนที่อยู่อาศัยบริเวณคูชื่อนี้ มีการดำเนินวิถีชีวิตเหมือนกับคนทั่วไปในสังคมสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยมีวัดและศาสนสถานเป็นศูนย์กลางในการดำเนินชีวิตที่บ่งบอกเรื่องราวเกี่ยวกับความศรัทธาและความเป็นอยู่ที่มีความสัมพันธ์กับการประกอบอาชีพ การสร้างสรรค์งานศิลปกรรม รวมทั้งการผสมผสานวัฒนธรรมไทยกับวัฒนธรรมต่างชาติ ซึ่งทำให้บทบาทด้านสังคมมีความเด่นชัดมากขึ้น การศึกษาบทบาทของคูชื่อนี้ในด้านสังคมจึงเป็นการศึกษาสังคมผ่านวัดและศาสนสถาน โดยแบ่งเป็นประเด็นการศึกษาไว้ดังนี้

- **วัดที่ปรากฏชื่อในแผนที่ แต่ไม่พบข้อมูลทางด้านเอกสารและไม่พบซากโบราณสถานจริง** ได้แก่ วัดคอกม้า, วัดโคกคอกไม้และวัดจี๋หมู

- **วัดที่ปรากฏชื่อในแผนที่และมีข้อมูลทางประวัติศาสตร์ แต่ไม่พบซากโบราณสถานจริง** ได้แก่ วัดฝางและวัดจันทร์

- **วัดที่ปรากฏชื่อตรงกับแผนที่และมีข้อมูลทางด้านเอกสารรวมทั้งพบซากโบราณสถานจริง** ได้แก่ วัดช่อง, วัดขมื่น, วัดปราสาท (ฝั่งตะวันตกภายในเกาะเมือง) และวัดมณฑป, วัดตะพานเกลือ, วัดนางชี, วัดพิชัย, วัดเกาะแก้ว, วัดพนัญเชิง (ฝั่งตะวันออกนอกเกาะเมือง)

- **ปรากฏชื่อวัดตรงกับแผนที่แต่สร้างขึ้นภายหลัง พ.ศ. 2133 และมีข้อมูลทางด้านเอกสารรวมทั้งพบซากโบราณสถานจริง** ได้แก่ วัดยมและวัดกล้วย ฝั่งตะวันออกนอกเกาะเมือง

วัดต่างๆ เหล่านี้เป็นเครื่องยืนยันให้ทราบถึงความผูกพันทางสังคมของกลุ่มคนกับวัด เนื่องจากวัดแต่ละวัดจะตั้งชื่อให้สัมพันธ์กับชุมชนหรือย่านการผลิตสินค้า ดังนั้นความหนาแน่นของวัดจึงเป็นเครื่องยืนยันถึงบทบาทของคู่มือด้านสังคมได้เป็นอย่างดี

นอกจากศาสนสถานทางพุทธศาสนาแล้ว บริเวณแนวลำคู่มือหน้ายังเป็นที่ตั้งของศาลเจ้าซึ่งเป็นศาสนสถานของชาวจีน เรียกว่าศาลเจ้าปูนเท่ากึ่ง สังคมชาวจีนในบริเวณคู่มือหน้าปรากฏในตำนานเรื่องพระนางสร้อยดอกหมากกับเจ้าชายสายน้ำผึ้ง คนจีนในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญทางการค้าภายในและการค้าทางเรือสำเภา โดยมีหลวงโฆฎีกราชเศรษฐี ตำแหน่งเจ้ากรมท่าซ้ายเป็นผู้ควบคุมดูแลชุมชนชาวจีน ชาวจีนส่วนใหญ่เข้ามาอยู่อาศัยบริเวณวัดพนัญเชิงจนถึงปากคลองข้าวสาร การเข้ามาอยู่อาศัยของชาวจีนจึงทำให้สังคมบริเวณคู่มือหน้าเป็นสังคมแบบพึ่งพาอาศัยกันจนเกิดการผสมผสานทางชาติพันธุ์และศิลปวัฒนธรรมจนสืบทอดมาถึงปัจจุบัน

บทบาทของคู่มือหน้าในด้านเศรษฐกิจ เกิดจากชุมชนต่างๆ บริเวณคู่มือหน้าผลิตสินค้ามาค้าขายจนทำให้เกิดย่านการค้าขึ้นบริเวณคู่มือหน้า นอกจากย่านการค้าภายในแล้วคู่มือหน้ายังมีความสัมพันธ์ในระบบการค้ากับหัวเมืองต่างๆ ที่นำสินค้ามาจำหน่าย ดังปรากฏย่านการค้าในบริเวณคู่มือหน้ามากมายดังนี้

- บ้านริมวัดพิไชยทำการต่อหุนตุ่มพานแว่นฟ้าสองชั้น
- บ้านนางเอียนตั้งอยู่บริเวณกำแพงเมืองรับจ้างเลี้ยงไม้สักทำฝาเรือน ทำการปรุงเรือนหรือปลุกเรือนฝากระดานและเครื่องสับฝาสำรวด
- บ้านวัดน้ำวนคนจีนตั้งโรงตีเหล็ก ทำขวานเหล็กหัวป้านและขวานมะลู่
- เรือใหญ่ท้ายแคว้งมาจากเมืองพิษณุโลกซึ่งอยู่หัวเมืองทางเหนือ นำน้ำอ้อย ยาสูบ ขี้ผึ้ง น้ำผึ้งสินค้าต่างๆ ของหัวเมืองเหนือล่องมาจอดขาย บริเวณตั้งแต่หน้าวัดกล้วยลงมาถึงปากคลองวัดเกาะแก้ว และที่ได้ปากคลองเกาะแก้ว ลงไปทางใต้มีเรือของชาวมอญ ลำใหญ่ขนาดปากกว้าง 6-7 ศอก บรรทุกมะพร้าวห้าว ไม้แสมทะเลและเกลือขามาจอดขาย

- ชาวจีนที่อยู่อาศัยบริเวณปากคลองข้าวสาร หมู่บ้านในคลองสวนพลูและหมู่บ้านนอกกำแพงเมืองตรงหัวเลี้ยวตำบลหัวสารพา ทำอาชีพตั้งเตาต้มสุรา โรงต้มสุรา ตั้งโรงย้อมครามผ้าและผ้าขาว เลี้ยงสุกรและทำเส้นหมี่แห้งขาย

- บ้านขนมตาลชาวบ้านรับซื้อเรือเถาเรือฟ่งที่ฟ่งมากับเรือสินค้าไว้ขาย
- บริเวณถนนย่านประตูเจ้าจันทน์ ย่านหอรัตนไชย ถนนย่านประตูหินพระราชวังจันทน์บวรฯ ถนนย่านประตูท่าช้างพระราชวังจันทน์บวรฯ และถนนย่านวัดทอง มีตลาดขายของสดเช้าเย็น เรียกชื่อตามที่ตั้ง

- ย่านโรงเกี๋ยงท้ายหอรัตนไชย ชาวจีนทำโต๊ะเตียงเก้าอี้และถักหาวายขาย

- ย่านถนนวัดฝางใกล้พระราชวังจันทน์บวรฯ มีร้านโรงทำหัวใน โครงในหีบฝ้ายขาย และมีของสดขายเข้าเย็น

นอกจากย่านตลาดที่ปรากฏบริเวณคู่อ่อนน้ำยังมีตลาดน้ำอีก 2 แห่งประกอบด้วย “ตลาดน้ำปากคลองวัดเดิม (วัดอโยธยา) และตลาดน้ำวนบางกะจะ” ซึ่งเป็น 2 ใน 4 ของตลาดน้ำที่เป็นตลาดเอก 4 ทิศ การค้าบริเวณคู่อ่อนน้ำเป็นบทบาทสำคัญที่ส่งผลด้านเศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยาทำให้กรุงศรีอยุธยามีความเจริญรุ่งเรือง แต่ความรุ่งเรืองดังกล่าวกับส่งผลกระทบต่อกรุงศรีอยุธยาต้องเผชิญกับภัยสงครามเพื่อแย่งชิงอาณาจักร จนเป็นเหตุให้กรุงศรีอยุธยาตกเป็นเมืองขึ้นของหงสาวดี ในปี พ.ศ. 2112

บทบาทของคู่อ่อนน้ำด้านสงครามเป็นผลสืบเนื่องมาจากความมั่งคั่งของกรุงศรีอยุธยา แต่ความสมบูรณ์แบบดังกล่าวกับทำให้กรุงศรีอยุธยาต้องเผชิญภัยสงคราม การยกทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาของทัพของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองและทัพของพระยาละแวกต่างมีจุดหมายเพื่อเข้ายึดกรุงศรีอยุธยา และจากการศึกษาสถานที่ตั้งทัพของข้าศึกที่ยกทัพเข้าตีกรุงศรีอยุธยาพบว่าทัพทั้งสองเลือกพื้นที่บริเวณคู่อ่อนน้ำเป็นจุดที่เข้าโจมตี สาเหตุเนื่องจากบริเวณคู่อ่อนน้ำเป็นคูน้ำที่ไม่กว้างมากนัก จนกลายเป็นจุดอ่อนทางด้านยุทธศาสตร์ที่ทั้งฝ่ายข้าศึกและฝ่ายกรุงศรีอยุธยาก็รับรู้ จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่ข้าศึกจะเข้าตีกรุงศรีอยุธยาบริเวณนี้ การเตรียมความพร้อมในการรับศึกจึงเน้นการระดมไพร่พลมาตั้งรับบริเวณแนวคู่อ่อนน้ำเป็นหลัก การเสียกรุงศรีอยุธยาให้กับหงสาวดี จึงไม่ใช่เป็นการพ่ายแพ้ในการทำศึกหรือเพราะความแคบของคู่อ่อนน้ำซึ่งเป็นจุดด้อยทางภูมิศาสตร์ แต่เป็นการพ่ายแพ้เพราะเสียทีกลอุบายศึกให้กับทัพหงสาวดี ซึ่งภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ในปี พ.ศ. 2112 กรุงศรีอยุธยาต้องเผชิญกับศึกพระยาละแวกที่ยกทัพเข้ามาประชิดกรุงศรีอยุธยาและตั้งทัพอยู่บริเวณแนวคู่อ่อนน้ำอีก 2 ครั้ง ซึ่งกรุงศรีอยุธยาก็สามารถรับมือข้าศึกได้ทั้ง 2 ครั้ง

การรับรู้จุดด้อยทางยุทธศาสตร์ทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงโปรดให้มีการเสริมศักยภาพบริเวณคู่อ่อนน้ำให้มีความมั่นคงแข็งแรง โดยเริ่มให้มีการพัฒนาพื้นที่บริเวณคู่อ่อนน้ำขึ้นภายหลังจากศึกพระยาละแวก ในปี พ.ศ. 2118 โดยทรงเลือกพื้นที่บริเวณใต้ท่านบรอในการสร้างพระราชวังใหม่หรือวังจันทน์ เพื่อเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรในฐานะอุปราช ทำให้พื้นที่บริเวณใต้ท่านบรอซึ่งอยู่บริเวณจุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำลพบุรีและคู่อ่อนน้ำซึ่งเป็นจุดด้อยทางกายภาพให้กับมีความมั่นคงมากขึ้น และเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงเสด็จมาประทับที่วังใหม่พร้อมกับอพยพชาวเหนือลงมายังกรุงศรีอยุธยา ทำให้กรุงศรีอยุธยามีกำลังพลมาสบทบมากขึ้น และกำลังไพร่พลส่วนนี้คงเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนากรุงศรีอยุธยา เพราะเนื่องจากภายหลังจากการสร้าง

วังใหม่เสร็จ สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงโปรดให้ทำการขุดขยายคู่อ้อมหน้าให้กว้าง 10 วา ลึก 3 วา และโปรดให้ย้ายกำแพงเมืองและป้อมปราการไปให้ชิดริมคู่อ้อมหน้า โดยใช้ดินที่ได้จากการขุดขยายคู่อ้อมหน้ามาเป็นเชิงเทินด้านในกำแพง การย้ายกำแพงเมืองทำควบคู่กับการซ่อมแซมกำแพงเมืองและป้อมปราการเดิม ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวของสมเด็จพระมหาธรรมราชาเป็นการเสริมสร้างศักยภาพของคู่อ้อมหน้าด้านยุทธศาสตร์ให้กับกรุงศรีอยุธยา ทำให้กรุงศรีอยุธยามีความมั่นคงแข็งแรงและพร้อมรับมือข้าศึกที่จะยกเข้ามาประชิดกรุงศรีอยุธยาในอนาคต

2. อภิปรายผล

บทบาทของ “คู่อ้อมหน้า” ในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ. 1893 – 2133 เป็นการศึกษาประวัติความเป็นมาของ “คู่อ้อมหน้า” ในฐานะเป็นคูเมืองทางด้านทิศตะวันออกของอยุธยา ขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) เพื่อเชื่อมระหว่างแม่น้ำลพบุรีทางด้านทิศเหนือลงมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ จนทำให้คู่อ้อมหน้ามีบทบาทสำคัญทั้งด้านการคมนาคม สังคม เศรษฐกิจและยุทธศาสตร์ ซึ่งส่งผลให้เกิดการขุดขยายคู่อ้อมหน้าในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ภายหลังการเสียดกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112 ซึ่งเป็นหนึ่งในการเสริมสร้างศักยภาพของคู่อ้อมหน้า

การที่นักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์และนักโบราณคดี ได้อธิบายความเป็นมาของคู่อ้อมหน้า โดยแบ่งออกเป็น 2 ประเด็นหลัก ได้แก่

ประเด็นแรก คู่อ้อมหน้าเป็นแนวคูเมืองอโยธยาเดิม ซึ่งมีมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาและขุดขยายเป็นคูเมืองในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง)

ประเด็นที่ 2 คู่อ้อมหน้าขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 1893

ผู้วิจัยพบว่า ข้อมูลของนักวิชาการดังกล่าวข้างต้นมีความแตกต่างกัน เมื่อผู้วิจัยนำข้อมูลดังกล่าวมาศึกษาเปรียบเทียบ พบประเด็นที่น่าสนใจคือ แนวคูเมืองอโยธยาเดิมในประเด็นที่ 1 เป็นเพียงส่วนหนึ่งของคู่อ้อมหน้าเท่านั้น ไม่ใช่คู่อ้อมหน้าทั้งสิ้น การขุดคู่อ้อมหน้าจึงเป็นการขุดคูเมืองใหม่ให้เชื่อมกับแนวคูเมืองอโยธยาเดิมไม่ใช่การขุดให้กว้างขึ้นเหมือนกับที่อธิบายไว้ในประเด็นที่ 1 การขุดคู่อ้อมหน้าจึงควรถูกขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ภายหลังการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 1893 ซึ่งตรงกับข้อมูลในประเด็นที่ 2 การขุดคูเมืองใหม่เป็นการขุดคูเชื่อมต่อกับแม่น้ำลพบุรีซึ่งเป็นแม่น้ำสายหลักบริเวณหัวรอมาบรรจบกับคูเมืองอโยธยาเดิมตรงบริเวณปากคลองบ้านบาตร ซึ่งเป็นการขุดเชื่อมช่วงที่ 1 และขุดคูเมืองใหม่เชื่อมต่อจากปากคลอง

สวนพลูไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณบางกะจะเหนือวัดพนัญเชิง เป็นการขุดเชื่อมช่วงที่ 2 ทำให้คูเมืองใหม่กับคูเมืองเดิมเชื่อมเป็นคูเมืองเดียวกัน และเรียกคูเมืองเส้นนี้ว่า “คูขื่อน้ำ” เนื่องจากเป็นคูเมืองทางด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นทิศด้านหน้า

จากข้อมูลดังกล่าวผู้วิจัยสนับสนุนข้อมูลความเป็นมาของคูขื่อน้ำของนักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์และนักโบราณคดี ในประเด็นที่ 2 คูขื่อน้ำขุดขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ภายหลังจากสถาปนารุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 1893 เนื่องจากการขุดสมัยนี้เป็นการขุดคูเมืองตลอดทั้งแนว และการขุดลักษณะทำให้พื้นที่เมืองฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกถูกแยกขาดออกจากกันอย่างถาวร ที่สำคัญการเรียกคูเมืองใหม่นี้ว่า “คูขื่อน้ำ” จึงเป็นการอธิบายให้ทราบว่าคูแห่งนี้อยู่ด้านหน้าหรือทิศตะวันออกของตัวเมืองอยุธยา ดังนั้นการขุดคูขื่อน้ำในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ภายหลังจากสถาปนารุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 1893 จึงมีความสมเหตุสมผลและมีความถูกต้องมากกว่าประเด็นที่ 1 ซึ่งเป็นคูเมืองอโยธยาเดิมและคูเมืองแห่งนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของคูเมืองใหม่ที่ขุดในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ดังนั้นคูเมืองอโยธยาเดิมที่ปรากฏจึงยังไม่ใช่แนวคูขื่อน้ำเหมือนที่นักวิชาการอธิบายไว้ในประเด็นที่ 1

เมื่อทำการศึกษาข้อมูลที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เกี่ยวกับการย้ายกำแพงเมืองให้ชิดริมแม่น้ำในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ผู้วิจัยพบว่าแนวกำแพงเมืองทางด้านตะวันออกบริเวณคูขื่อน้ำเป็นแนวกำแพงเมืองเดิมไม่ได้ถูกย้ายออกไปชิดริมคูขื่อน้ำเหมือนกับข้อมูลที่ปรากฏ เนื่องจากแนวกำแพงเมืองทางด้านทิศตะวันออกเดิมคูขื่อน้ำได้มีการพัฒนาครั้งใหญ่ในสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โดยการก่อเป็นกำแพงอิฐทับแนวกำแพงดินเดิม การสร้างกำแพงในสมัยนี้คงทำควบคู่กับการสร้างป้อมปราการด้วยเนื่องจากปรากฏชื่อป้อมราชคฤห์ ในสมเด็จพระมหาธรรมราชาคราวศึกพระยาละแวก ดังนั้นภายหลังจากขุดขยายคูขื่อน้ำกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกบริเวณแนวคูขื่อน้ำคงจะทำการซ่อมแซมและพัฒนาให้มีความคงทนแข็งแรงมากกว่า

การย้ายกำแพงเมืองที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา คงเป็นการย้ายกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ โดยย้ายจากแนวกำแพงเมืองเดิมบริเวณแนวถนนปามะพร้าวออกไปชิดริมคูขื่อน้ำ โดยการเชื่อมแนวกำแพงเมืองใหม่กับแนวกำแพงเมืองเดิมตรงบริเวณป้อมประตูข้าวเปลือก แล้วอ้อมขึ้นไปบริเวณใต้ท่านบรอชิดริมคูขื่อน้ำและวกลงมาเชื่อมแนวกำแพงเมืองเดิมที่ป้อมหอรตन्छัย การย้ายกำแพงเมืองครั้งนี้คงทำควบคู่กับการสร้างป้อมมหาชัยซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแนวกำแพงเมืองใหม่ การย้ายแนวกำแพงเมืองให้ชิดริมคูขื่อน้ำครั้งนี้ส่งผลให้พื้นที่บริเวณพระราชวังใหม่เข้ามาอยู่ภายในกำแพง

ดังนั้นจากข้อมูลที่ผู้วิจัยได้ทำศึกษาข้างต้น จึงสามารถอธิบายได้ว่าการย้ายกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกไปให้ชิดริมแม่น้ำในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา เป็นการย้ายกำแพงจากแนว

ถนนปทุมพร้าวซึ่งอยู่ด้านหลังของพระราชวังใหม่ให้ออกมาชดริมน้ำหรือริมคู่อ่อนน้ำ ทำให้พระราชวังใหม่เข้ามาอยู่ภายในกำแพงเมือง ส่วนกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกคงเป็นการซ่อมแซมให้มีความมั่นคงและแข็งแรงมากขึ้นกว่าเดิม เนื่องจากได้รับความเสียหายจากภัยสงคราม

บทบาทของ “คู่อ่อนน้ำ” ในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา พ.ศ. 1893 – 2133 จึงเป็นการชี้ให้เห็นบทบาทในด้านต่างๆ ของคู่อ่อนน้ำที่มีความสัมพันธ์กันจนส่งผลให้กรุงศรีอยุธยามีความเจริญรุ่งเรือง แต่ในขณะเดียวกันคู่อ่อนน้ำก็ยังเป็นจุดด้อยทางกายภาพส่งผลให้กรุงศรีอยุธยาต้องเสียดูกรให้หงสาวดี ในปี พ.ศ. 2112 การขุดขยายคู่อ่อนน้ำจึงเป็นการเสริมให้คู่อ่อนน้ำยังคงมีบทบาทต่อกรุงศรีอยุธยาต่อไป

3. ข้อเสนอแนะ

การศึกษาบทบาทของ “คู่อ่อนน้ำ” ในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา ช่วง พ.ศ. 1893 - 2133 เป็นการศึกษาข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ โบราณคดี และไทยคดีศึกษา ซึ่งข้อมูลเอกสารในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยาจัดเป็นเอกสารที่หายากและมีการรวบรวมไว้ไม่มาก การวิจัยฉบับนี้จึงจำเป็นต้องนำข้อมูลที่มีอยู่มาวิเคราะห์ร่วมกับแผนที่ การขุดแต่งทางโบราณคดีและข้อมูลในด้านอื่นๆ เพิ่มเติม เพื่อให้ข้อมูลในเนื้อหาการวิจัยมีความสมบูรณ์

ผู้วิจัยหวังว่าข้อมูลในงานวิจัยฉบับนี้คงจะเป็นประโยชน์ต่อนักศึกษา นักวิชาการหรือผู้ที่สนใจ นำข้อมูลไปประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยาในแง่มุมอื่นๆ ต่อไป อาทิ เรื่องผังเมืองอยุธยา, การเปรียบเทียบการสร้างวังหน้าในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์, จุดด้อยทางยุทธศาสตร์ที่ส่งผลต่อการเสียดูกรศรีอยุธยา เป็นต้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร (2545) *กำแพงเมือง ป้อม ประตู สมัยโบราณกรุงศรีอยุธยา* กรุงเทพมหานคร
ประชาชน
- _____ (2545) *คลองและท่าเรือข้างสมัยโบราณกรุงศรีอยุธยา* กรุงเทพมหานคร
ประชาชน
- _____ (2540) *ช่างสิบหมู่* กรุงเทพมหานคร อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน
- _____ (2479) *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 64 พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)*
พระนคร โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ
- _____ (2514) *พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน*
พระนคร สำนักพิมพ์คลังวิทยา
- _____ (2542) *พระราชพงศาวดารฉบับราชหัตถเลขา เล่ม 2* กรุงเทพมหานคร กรมศิลปากร
- _____ (2509) *ศิลปะและภูมิสถานอยุธยา* กรมศิลปากร
- กองประชาสัมพันธ์และฝึกอบรม สำนักงานผังเมือง กระทรวงมหาดไทย (2525) *เรื่องผังเมือง*
กรุงเทพมหานคร อรุณการพิมพ์
- กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ (2457) *ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 1* กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์ไทย
- กระทรวงมหาดไทย (2510) *ข่าวสารสำนักผังเมือง* ฉบับที่ 16 เมษายน 2510 หน้า 8
- ขจร สุขพานิช (2518) *ข้อมูลจากอดีต* พระนคร สำนักพิมพ์เคล็ดไทย
- คณะกรรมการจัดงานอนุสรณ์อยุธยา (2510) *รวมปาฐกถางานอนุสรณ์อยุธยา 200 ปี*
กรุงเทพมหานคร องค์การค้าของคุรุสภา
- จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (2513) *อนุสรณ์สมเด็จพระเจ้าอยู่ทองรามธิบดีศรีสินทรมหามงกุฎ*
พระพุทธรเจ้าอยู่หัว
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (2547) *อยุธยา : Discovering Ayutthaya* กรุงเทพมหานคร มูลนิธิโตโยต้า
ประเทศไทย
- ทิภากร บารเมษฐ์ (2554) *วิกฤตแผ่นดินอยุธยา* กรุงเทพมหานคร สยามความรู้
- ธวัชชัย ตั้งศิริวานิช (2549) *กรุงศรีอยุธยาในแผนที่ฝรั่ง* กรุงเทพมหานคร สำนักพิมพ์มติชน
- น. ณ ปากน้ำ (2516) *ศิลปกรรมแห่งอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา* พระนคร โอเดียนสโตร์
- _____ (2541) *สมุดภาพประวัติศาสตร์ศิลปะสยามประเทศศิลปะก่อนกรุงศรีอยุธยา*
กรุงเทพฯ เมืองโบราณ
- _____ (2528) *ห้าเดือนกลางซากอิฐปูนที่อยุธยา* กรุงเทพมหานคร ภาพพิมพ์

- นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ (2550) พระราชพงศาวดารพม่า
กรุงเทพมหานคร ศรีปัญญา
- นิคม มูติกะคามะ (2521) แผ่นดินไทยในอดีต กรุงเทพมหานคร สำนักพิมพ์แพรววิทยา
- ปฏิพัฒน์ พุ่มพวง แพทย์ (2548) แกะรอยพงศาวดารราชธานีกรุงศรีอยุธยา กรุงเทพมหานคร
สำนักพิมพ์เครือเถา
- ประทุม ชุ่มเพ็งพันธ์ (2544) อธิบายภูมิสถานกรุงศรีอยุธยา 417 ปีแลหลังครั้งบ้านเมืองดี
กรุงเทพมหานคร สุวีริยาสาส์น
- ประเสริฐ ฒ นคร, ปวงคำ ต้อยเขียว (2537) ดำเนินมูลศาสนาเชียงใหม่และเชียงใหม่
กรุงเทพมหานคร ศักดิ์โสภณการพิมพ์
- ประเสริฐอักษรนิติ์, หลวง (ร.ศ.126) พงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ พระนคร
โรงพิมพ์ไทย
- พระยาโบราณราชธานินทร์ (2541) รวมเรื่องกรุงเก่า ของ พระยาโบราณราชธานินทร์
กรุงเทพมหานคร
- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช (2539) สารานุกรมสุโขทัยศึกษา นนทบุรี มหาวิทยาลัย
สุโขทัยธรรมมาธิราช
- มานพ ถนอมศรี (2545) กรุงศรีอยุธยาขุนทองแห่งศิลปวัฒนธรรมไทย กรุงเทพมหานคร ภาพพิมพ์
- ราชบัณฑิตยสถาน (2546) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542 กรุงเทพมหานคร
นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์
- ลาดูแบร์, มงซีเออร์ เดอ (2548) จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม นนทบุรี ศรีปัญญา
- วิบูล วิจิตรวาทการ, นพ (2546) แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก่อนกรุงแตกครั้งแรก
กรุงเทพมหานคร สร้างสรรค์บุ๊ค
- วิเศษ จันท์สุวรรณ (2542) การค้าของไทยในสมัยอยุธยา กรุงเทพมหานคร ลิฟแอนด์ลิฟเพรส
- วีระ อัมพันสุข (2527) กรุงศรีอยุธยา กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว
- ศรีศักร วัลลิโภดม (2553) กรุงศรีอยุธยาของเรา กรุงเทพมหานคร สำนักพิมพ์มติชน
- _____. (2524) ข้อขัดแย้งเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย กรุงเทพมหานคร
โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์
- ศรีศักร วัลลิโภดม (2540) นครหลวงของไทย กรุงเทพมหานคร เมืองโบราณ
- ศานติ ภักดีคำ (2554) เขมรรบไทย กรุงเทพมหานคร สำนักพิมพ์มติชน
- ศิริวรรณ คุ่มไม้ (2546) 50 นักวิทยาศาสตร์เอกของโลก กรุงเทพมหานคร สำนักพิมพ์เดอะบุคส์

- ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล (2537) “การพิจารณาเมืองหลวงของไทยในแง่ภูมิศาสตร์ : กรุงสุโขทัย
กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ” วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช 7, 2
(พฤษภาคม – สิงหาคม) 91-103
- ศูนย์ศึกษาประวัติศาสตร์ สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและวิทยาลัยครูพระนครศรี
อยุธยา (2533) เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง กรุงศรีอยุธยา : อนุอารย
ธรรมไทย
- สรรค์ รุ่งสฤษฎ์ (2522) วิวัฒนาการแห่งสังคมสยาม ภาคต้น กรุงเทพมหานคร รุ่งเรืองสมัยการพิมพ์
สันติ เล็กสุขุม (2542) ศิลปะอยุธยา งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน กรุงเทพมหานคร เมืองโบราณ
สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา (2539) ประวัติศาสตร์กรุงศรีอยุธยา เนื่องในมหามงคลวาร
กาญจนาภิเษก กรุงเทพมหานคร พร้อมมิตรการพิมพ์
- สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ (2553) กระดานถามตอบ วันที่ 5 กรกฎาคม 2553 เวลา 14:37
<http://www.literatureandhistory.go.th/index.php?app=forum&fnc=detail&topicid=10>
- สำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา (2549) เอกสารประกอบการประชุมสัมมนา เรื่อง...การ
บริหารจัดการทรัพย์สินทางศิลปวัฒนธรรมของชาติกับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, สิงห์บุรี, สระบุรี, อ่างทอง และนครนายก
พระนครศรีอยุธยา สำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา
- สุจิตต์ วงษ์เทศ (2546) อยุธยาที่ยิ่งฟ้า กรุงเทพมหานคร สำนักพิมพ์มติชน
หอพระสมุดวชิรญาณ (2457) ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 1 กรุงเทพมหานคร
โรงพิมพ์ไทยณสะพานยศเส

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	นางสาววันลิษฐ์ กระจ่างวี
วัน เดือน ปีเกิด	4 มีนาคม 2518
สถานที่เกิด	วชิรพยาบาล เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร
ประวัติการศึกษา	ครุศาสตร์บัณฑิต (ประวัติศาสตร์) สถาบันราชภัฏพระนครศรีอยุธยา ปีพุทธศักราช 2539
สถานที่ทำงาน	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ตำแหน่ง	ภัณฑารักษ์

